

YALOVA SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ

Cilt: 15 | Sayı: 1 (Nisan 2025)



YALOVA ÜNİVERSİTESİ
university of yalova

e-ISSN 2146-1406

**YALOVA SOSYAL BİLİMLER
DERGİSİ**

YALOVA JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

• Altı Aylık Hakemli Bilimsel Dergi •

CİLT: 15

SAYI: 1

NİSAN 2025

e-ISSN: 2146-1406

Derginin Sahibi | Owner

Yalova Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü

Baş Editör | Editor-In-Chief

Doç. Dr. Uğur Bekir DİLEK

Eş Editörler | Co-Editors

Prof. Dr. Ramazan TİYEK

Doç. Dr. Muhammet BEYLER

Doç. Dr. Muhammed CEYHAN

Editör Yardımcıları | Assistant Editors

Doç. Dr. Muhsin ÖNAL

Doç. Dr. Sami KALAYCI

Dr. Öğr. Üyesi İlyas Fırat CENGİZ

Dr. Öğr. Üyesi Kemal DEMİR

Dr. Öğr. Üyesi Tahsin Eren SAYAR

Dr. Öğr. Üyesi Zeynep ARSLAN

Öğr. Gör. Dr. Yunus ŞAHİN

Arş. Gör. Burak ALTUNSOY

Türkçe Dil Editörü | Turkish Language Editor

Öğr. Gör. Dr. Yunus ŞAHİN

Yabancı Dil Editörleri | Foreign Language Editors

Doç. Dr. Muhsin ÖNAL (İngilizce)

Dr. Öğr. Üyesi Ahmet GEZEK (Arapça)

Yayın Editörü | Publications Editor

Doç. Dr. Muhammet BEYLER

Mizanpaj Editörü | Layout Editor

Arş. Gör. Burak ALTUNSOY

Sekreterler | Secretaries

Arş. Gör. Rümeysa ÇETİNKAYA

Doktorant Onur KAYA

Yayın Kurulu | Editorial Board

Prof. Dr. Abdullah Azmi BİLGİN, **Haliç Üniversitesi**
Prof. Dr. Habip TÜRKER, **Gaziantep Üniversitesi**
Prof. Dr. Kadir CANATAN, **İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi**
Prof. Dr. Recep YILDIZ, **Bandırma Onyedi Eylül Üniversitesi**
Doç. Dr. Mehmet APAN, **Sakarya Uygulamalı Bilimler Üniversitesi**
Dr. Öğr. Üyesi Kenan TEKİN, **Boğaziçi Üniversitesi**
Dr. Öğr. Üyesi Murat BEYAZTAŞ, **Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi**
Dr. Öğr. Üyesi Reşat Ahmet AĞAOĞLU, **Ardahan Üniversitesi**

Hakem Kurulu | Referee Board

Yalova Sosyal Bilimler Dergisi, en az iki hakemin makaleleri değerlendirdiği çift taraflı kör hakemlik sistemi ile çalışmalarını değerlendirmektedir. Hakem isimleri gizli tutulmakta ve yayımlanmamaktadır.

Yalova Journal of Social Sciences evaluates studies through a double-blind peer review system, with at least two referees assessing the articles. The names of the referees are kept confidential and not disclosed.

Alan Editörleri | Section Editors

- Prof. Dr. Fethi GÜNGÖR, Yalova Üniversitesi, **Sosyal Hizmet**
Prof. Dr. Kaya BAYRAKTAR, Yalova Üniversitesi, **İktisat Tarihi**
Prof. Dr. Ramazan TİYEK, Kırklareli Üniversitesi, **Çalışma Ekonomisi**
Prof. Dr. Yakup Akif AFYON, Uşak Üniversitesi, **Spor Bilimleri**
Doç. Dr. İsmail ÇINAR, Türk-Alman Üniversitesi, **Kamu Hukuku**
Doç. Dr. Sami KALAYCI, Aksaray Üniversitesi, **Sosyal Hizmet**
Doç. Dr. Vesile ALBAYRAK, Necmettin Erbakan Üniversitesi, **Klasik Türk Edebiyatı**
Doç. Dr. Yusuf OKTAN, Yalova Üniversitesi, **Hadis**
Dr. Öğr. Üyesi Hasan ALPAGO, Nişantaşı Üniversitesi, **İktisat**
Dr. Öğr. Üyesi İhsan HÜSEYİN, Yalova Üniversitesi, **Özel Hukuk**
Dr. Öğr. Üyesi İlyas Fırat CENGİZ, Yalova Üniversitesi, **Kamu Yönetimi**
Dr. Öğr. Üyesi Kemal DEMİR, Yalova Üniversitesi, **Yönetim ve Organizasyon**
Dr. Öğr. Üyesi Meryem ŞAHİN, Afyon Kocatepe Üniversitesi, **Psikoloji**
Dr. Öğr. Üyesi Tahsin Eren SAYAR, Yalova Üniversitesi, **Yeni Medya ve İletişim**
Dr. Öğr. Üyesi Zehra HOPYAR, Bursa Uludağ Üniversitesi, **Sosyoloji**

Danışma Kurulu | Advisory Board

- Prof. Dr. Ahmet KOÇAK, **İstanbul Medeniyet Üniversitesi**
Prof. Dr. Ali KUMAŞ, **Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi**
Prof. Dr. Aydın TEMİZER, **Marmara Üniversitesi**
Prof. Dr. Aydın TOPALOĞLU, **İstanbul Üniversitesi**
Prof. Dr. Bülent DİLMAÇ, **Necmettin Erbakan Üniversitesi**
Prof. Dr. Cemal ZEHİR, **Yıldız Teknik Üniversitesi**
Prof. Dr. Cengiz BUYAR, **Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi**
Prof. Dr. Elif YÜKSEL OKTAY, **Yalova Üniversitesi**
Prof. Dr. Güngör KARAUGUZ, **Necmettin Erbakan Üniversitesi**
Prof. Dr. Hacı Yunus TAŞ, **Yalova Üniversitesi**
Prof. Dr. Halil İbrahim YAKAR, **Gaziantep Üniversitesi**
Prof. Dr. Hamit ER, **Ordu Üniversitesi**
Prof. Dr. Hasan KAPLAN, **Yalova Üniversitesi**
Prof. Dr. İbrahim Halil SUGÖZÜ, **Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi**
Prof. Dr. İdris SARISOY, **Marmara Üniversitesi**
Prof. Dr. Makbule Didem BUHARİ, **İzmir Katip Çelebi Üniversitesi**
Prof. Dr. Mehmet ADAK, **İstanbul Üniversitesi**
Prof. Dr. Mehmet BAHÇEKAPILI, **Yalova Üniversitesi**
Prof. Dr. Muratbek KOCOBKOV, **Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi**
Prof. Dr. Mustafa Kemal ŞAN, **Sakarya Üniversitesi**
Prof. Dr. Nurdan ÇETİN YERLİKAYA, **Yalova Üniversitesi**
Prof. Dr. Nurettin GEMİCİ, **Yunus Emre Enstitüsü (Almanya)**
Prof. Dr. Orhan KOÇAK, **İstanbul Üniversitesi Cerrahpaşa**
Prof. Dr. Ömer İSHAKOĞLU, **İstanbul Üniversitesi**
Prof. Dr. Özcan GÜNERGÖK, **İstanbul Medeniyet Üniversitesi**
Prof. Dr. Selami ÖZCAN, **Yalova Üniversitesi**
Prof. Dr. Senay YÜRÜR KARSLIOĞLU, **Yalova Üniversitesi**
Prof. Dr. Serdar DEMİREL, **İbn Haldun Üniversitesi**
Prof. Dr. Serdar GERİ, **Yalova Üniversitesi**
Prof. Dr. Serkan DİLEK, **Kastamonu Üniversitesi**
Prof. Dr. Tarkan OKTAY, **İstanbul Medeniyet Üniversitesi**
Prof. Dr. Vasif QAFAROV, **Azerbaycan Milli İlimler Akademisi Tarih ve Etnoloji Enstitüsü**
Doç. Dr. Abdullah CENGİZ, **Dicle Üniversitesi**
Doç. Dr. Asmar ALİYEVA, **Bakü Devlet Üniversitesi**
Doç. Dr. Baki ÇAKIR, **Kırklareli Üniversitesi**
Doç. Dr. Hikmet Salahaddin GEZİCİ, **Selçuk Üniversitesi**
Doç. Dr. Mehmet AYHAN, **Kocaeli Üniversitesi**
Doç. Dr. Meral ÖZTÜRK, **Sivas Cumhuriyet Üniversitesi**
Doç. Dr. Murat Mücahit YENTÜR, **T.C. Milli Eğitim Bakanlığı**
Doç. Dr. Muhammed Hüsnü ÇİFTÇİ, **Marmara Üniversitesi**
Doç. Dr. Nevzat SAĞLAM, **İstanbul Medeniyet Üniversitesi**
Doç. Dr. Nigar GOZALOVA, **Azerbaijan National Academy Of Sciences**
Doç. Dr. Sırrı DÜĞER, **Yalova Üniversitesi**
Doç. Dr. Süleyman YILDIZ, **İstanbul Üniversitesi**
Dr. Öğr. Üyesi Ceylan SÜLÜ AKGÜL, **Munzur Üniversitesi**
Arş. Gör. Dr. Halil İbrahim ZENGİN, **Yalova Üniversitesi**

Dizinler ve Veritabanları | Indexing and Abstracting



Açık Erişim ve Yayın Etiği Politikaları | Open Access and Publication Ethics Policies



İÇİNDEKİLER | CONTENTS

Araştırma Makaleleri | Research Articles

Şeyma BAKKALOĞLU

Millî Mücadele Döneminde Müfide Ferit Tek
During The National Struggle Müfide Ferit Tek

• 1-15

Leila HEMMATZADEH

Ana Hatlarıyla İran Anayasası'nda İnsan Hakları ve Bunun Uluslararası İnsan Hakları Hukuk Sistemiyle Uyumu Üzerine Genel Düşünceler
General Reflections on Human Rights in the Iranian Constitution and Its Compatibility with the International Human Rights Law System

• 16-23

Abdullah Ahmet BUYURAN

Constructing the Perception of Imminent Threat: How Islamophobia Legitimizes Preemptive Self-Defense, Targeted Killings, and the Erosion of Due Process

• 24-40

Yakın Tehdit Algısının İnşası: İslamofobi, Önleyici Meşru Müdafaa, Hedefli Öldürmeleri ve Usuli Sürecin Aşınmasını Nasıl Meşrulaştırır

Fahri SOLAK - Hüseyin ÜÇTEPE

Hollanda Sömürge Hükümeti Döneminde Endonezya Tarımında Uygulanan İktisat Politikalarının Üretim ve İhracata Etkileri (1830-1940)

• 41-58

The Effects of Economic Policies Applied in Indonesian Agriculture in the Dutch Colony on Production and Exports: 1830-1940

Kübra Nur DURĞUN - Harun CEYLAN - Arif DURĞUN

Türkiye'de Aile İklimi ile Aile Yaşam Doyumu Konusunda Yazılmış Lisansüstü Tezlerin İçerik Analizi

• 59-77

Content Analysis of Graduate Theses on Family Climate and Family Life Satisfaction in Türkiye

Özlem Yılmaz DEMİREL - Beyza ERKOÇ - Esma ÖZMAYA

Yetişkinler İçin Beslenme Bilgi Düzeyi Türkçe Formunun Ergenlerde Geçerlik ve Güvenirliğinin İncelenmesi

• 78-88

Examining the Validity and Reliability of the Turkish Nutrition Knowledge Level Scale for Adults in Adolescents

Ali ÖZCAN

Bir Orta Tunç Çağı Skarabe Mührü
A Middle Bronze Age Scarab Seal

• 89-98

Sevim Zehra KAYA

Ahmet Mithat's Translation Preferences and Social Anxiety
Ahmet Mithat'ın Çeviri Tercihleri ve Sosyal Kaygı

• 99-120

Yıldız KOL - Ahmet ESKİCUMALI

Viral Reklamlar ve Dijital Emek Sömürüsü: Kapitalist Dijital Ekonomiye Eleştirel Bir Bakış

• 121-140

Viral Advertising and Digital Labor Exploitation: A Critical Perspective on the Capitalist Digital Economy

Editöre Mektup | Letter to the Editor

Aytuğ SÖZÜER

Sosyal Bilimlerde Hipotez Geliştirmeye Yönelik Yapay Zekâ Destekli Bir Öğretim Çözümü

• 141-146



Nisan/April 2025, Cilt/Volume: 15, Sayı/Issue: 1, ss. 1-15.

Başvuru/Submitted: 15.12.2024

Kabul/Accepted: 10.03.2025

Yayın/Published: 29.04.2025

DOI: 10.17828/yalovasosbil.1601944

Araştırma Makalesi/Research Article

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/yalovasosbil>

Millî Mücadele Döneminde Müfide Ferit Tek

Şeyma Bakkaloğlu*

Öz

Türk edebiyatının önemli isimlerinden biri olan Müfide Ferit Tek (1892-1971), Millî Edebiyat döneminde yazmaya başlamış ve milliyetçi çizgide eserler vermiş bir yazardır. Dönemin hâkim anlayışlarından biri olan Türkçülük ile memlekette henüz kendini göstermeye başlayan feminizm, onun yalnızca romanlarında değil, gazete ve dergilere yazmış olduğu yazılarında da öne çıkar. Millî Mücadele döneminde memleketin içinde bulunduğu durum ile ilgili pek çok yazı yazan Müfide Ferit, verdiği konferanslarla da dönemin aydınları arasında yer almıştır. Mücadele dönemine bulunduğu katkı, Müfide Ferit'in o yıllarda en çok konuşulan isimlerden biri olmasını sağlamıştır. Bu bağlamda dönemin gazete ve dergilerinde ismine en çok rastlanan aydınlardan birinin Müfide Ferit olduğu açıktır. Ne var ki bugün kendisi hakkında yapılan çalışmalar, onun, dönemindeki etkisiyle kıyaslandığında yeterli değildir. Bu döneme ait olan çalışmalarının bir kısmı gün ışığına çıkarılmış olsa da çalışmalarının oluşturduğu tesir bilinmemektedir. Biz bu makalede Müfide Ferit Tek'in Millî Mücadele döneminde gazete ve dergilere yazmış olduğu yazılarıyla birlikte bu yazıların ve özellikle konferanslarının oluşturduğu etkiyi ele alacağız. Bu çalışma sayesinde Müfide Ferit'in Millî Mücadele dönemindeki yeri biraz daha aydınlatılacak; aynı zamanda Millî Mücadele dönemiyle ilgili yapılan çalışmalara da katkı sağlanacaktır.

Anahtar Kelimeler: Millî Mücadele, Gazete, Dergi, Müfide Ferit Tek, Milliyetçilik.

During The National Struggle Müfide Ferit Tek

Abstract

One of the important names in Turkish literature, Müfide Ferit Tek (1892-1971) started writing during the National Literature period and produced works on a nationalist line. Turkism, one of the dominant understandings of the period, and feminism, which was beginning to show itself in the country, are prominent not only in her novels but also in her articles in newspapers and magazines. Müfide Ferit, who wrote many articles about the situation in the country during the National Struggle period, also took her place among the intellectuals of the period with the conferences she gave. Her contribution to the

* Öğr. Gör., İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Yeni Türk Edebiyatı Bilim Dalı Doktora Öğrencisi, seyma.bakkaloglu@yalova.edu.tr, 0000-0002-7539-6543

struggle period ensured that Müfide Ferit was one of the most talked about names in those years. In this context, it is clear that Müfide Ferit was one of the intellectuals whose name was most frequently encountered in newspapers and magazines of the period. However, the studies conducted on her today are insufficient compared to her influence during her time. Although some of her works from this period have been brought to light, the impact of her works is unknown. In this article, we will examine the articles written by Müfide Ferit Tek in newspapers and magazines during the War of Independence, as well as the impact of these articles and especially her conferences. This study will shed more light on Müfide Ferit's place in the War of Independence; it will also contribute to studies conducted on the War of Independence.

Keywords: National Struggle, Newspaper, Magazine, Müfide Ferit Tek, Nationalism.

Giriş

30 Ekim 1918 tarihinde imzalanan Mondros Ateşkes Antlaşması, Türk tarihinde yeni bir dönemin başlangıcı olur. Bu antlaşmanın sonucunda I. Dünya Savaşı'ndan mağlup çıkan Osmanlı Devleti'nin toprakları galip devletler tarafından paylaşılmaya başlanmıştır. İngilizler, İtalyanlar, Fransızlar ve Yunanlar tarafından paylaşılan topraklar antlaşmanın hemen ardından işgal edilmiştir. Antlaşma gereği silahları alınan ve ordusu dağıtılan memleket, her taraftan gelebilecek tehlikelere karşı açık ve savunmasız bir durumda bırakılmış, bu işgalleri izlemeye mahkûm edilmiştir.

Antlaşmanın ağır şartları sonucunda siyasî bağımsızlığını yitiren Osmanlı Devleti'nde bütün dengeler alt üst olmuş, zaten var olan karamsarlık havası daha da artmıştır. İttihatçıların yurt dışına kaçmaları ve arkalarında bıraktıkları siyasî boşluk, İstanbul'un işgali ve azınlıkların bu işgali sevinçle karşılamaları, Türk ve Müslümanlara karşı yapılan aşağılamalar memleketin içinde bulunduğu kargaşanın yalnızca bir kısmıdır (Çoruk, 2008: 13). Öte taraftan bu antlaşmanın memleket için bağımsız bir başka dönemi başlatacak tohumlar ektiği de açıktır. Ordusu dağıtılıp işgaller karşısında savunmasız bırakılan millet, bir süre olan biteni çaresizlik içinde izlese de sonradan Mustafa Kemal Paşa ile birçok vatanseverin başlattığı ulusal direnişin parçası olmuş ve kararlı bir şekilde memleketi savunma gayreti içine girmiştir. Osmanlı Devleti'nin parçalanıp Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş sürecini başlatan bu mücadele, kısa süre içerisinde tüm yurda yayılmış ve bağımsızlığın tekrardan elde edilmesine kadar da devam etmiştir. Bazı kesimlerin, kurtuluşu ulusal direniş yerine İngiliz, Fransız yahut Amerikan mandası altında aramaları Millî Mücadele'nin hızını yavaşlatsa da durdurmaya yetmemiştir. Bunda Millî Mücadele'yi destekleyen aydınların büyük bir rolü olduğu söylenebilir. Millî Mücadele'yi destekleyenler; süreli yayınlar, konferanslar ve mitingler aracılığıyla halka seslenmiş, topyekûn verilen mücadelenin daha da güçlenmesini sağlamışlardır.

Akşam, Atı, Aydınlık, Dergâh, Diken, Güleriyüz, İdrak, Haber, İfham, İkdâm, İleri, İstiklâl, Kadınlar Dünyası, Karagöz, Minber, Söz, Tarık, Tasvîr-i Efkâr, Türk Dünyası, Vakıf, Vahdet, Vazife, Yarın, Yeni Gün, Yeni Mecmua, Yeni Ses, Yeni Şark ve Zaman gibi süreli yayınlar Millî Mücadele'yi desteklemiş; haberleri ve köşe yazılarıyla millî şuuru oluşturmaya çalışmışlardır (Kocabaşoğlu ve Akan, 2019: 59). Süreli yayınların yanında çeşitli şehirlerde düzenlenen mitingler ve aydınların bu mitinglerde yaptıkları konuşmalar da halkın direnişini güçlendiren etkenlerdendir. Bunların içinde en çok bilinen miting olan ve üç defa gerçekleşen Sultanahmet Mitingi, İzmir'in işgalini kınamak için yapılmış ve binlerce kişinin katılımıyla gerçekleşmiştir. Birçok aydının konuşmacı olarak katıldığı bu ve bunun gibi mitinglerin memleket genelinde bütünleştirici bir etkisi olmuş, bu etki de Millî Mücadele'nin güçlenmesini sağlamıştır (Yıldırım, 2019: 14). Süreli yayınlar ve mitinglerin yanında Türk Ocağı, Türk Kadını Dershanesi, Dârülfünûn gibi kurumlarda düzenlenen konferanslara katılan aydınlar da Millî Mücadele'yi destekleyen konuşmalar yapmıştır. Her koldan gerçekleştirilen bu faaliyetlerin ortak amacı millî şuuru güçlendirerek topyekûn bir mücadeleyle ülkeyi kurtarmaktır.

Millî Mücadele yıllarında memleketin kurtuluşu için çaba sarf eden çok sayıda aydın vardır. Bu aydınların bir kısmı, sesi henüz çıkmaya başlayan kadın yazarlardan oluşmaktadır. II. Meşrutiyet'le beraber içtimâî ve siyasî konularda görüş bildirmeye; edebî alanda ürünler vermeye başlayan kadınların, Millî Mücadele direnişi sürecinde sahaya inip aktif biçimde halkı bilinçlendirme faaliyetleri içerisinde yer aldığı görülür. Halide Edip Adıvar, Şükûfe Nihal Başar, Suat Derviş, Halide Nusret Zorlutuna, Hadiye Hümeysra, Nezihe Muhittin gibi kadın yazarlar Millî Mücadele döneminde gazete ve mecmualarda ismi sıkça görülen yazarlardır. Bu isimlerin dışında, dönemin kadın yazarlarından biri de Müfide Ferit Tek'tir. İttihat ve Terakkî'nin Trablusgarp şubesini kuran Şevket Bey'in kızı; Yusuf

Akçura'nın baldızı ve çeşitli diplomatik görevlerde bulunan Ahmet Ferit Tek'in karısı olan Müfide Ferit, romancı kimliğinin yanında siyasi yazılarıyla da öne çıkan bir yazardır.

Müfide Ferit'in babası Şevket Bey, meşrutiyet taraftarı olduğu için taşrada görevlendirilen bir zabittir. Babasının Trablusgarp'ta Recep Paşa'nın başyaverliğini yapmak üzere görevlendirilmesinden dolayı Müfide Ferit'in çocukluğu da burada geçer. St. Joseph İtalyan Rahibe Okulu'nda okurken babasından da Türkçe, Arapça, Farsça ve Fransızca dersleri alır. O yıllarda Trablusgarp'ta bulunan Ahmet Ferit'le nişanlanır. Ahmet Ferit'in tahsil için Paris'e gitmesinden sonra Şevket Bey de Müfide Ferit'i tıp tahsili alması için Paris'e, Versailles Lisesi'ne gönderir. Ancak 1905 senesinde babasının ağır hastalığı nedeniyle tahsilini yarıda bırakmak zorunda kalır ve Trablusgarp'a döner. 1907'de Ahmet Ferit ile Mısır'da evlenir ve meşrutiyetten sonra İstanbul'a gelir. 1912'de Ahmet Ferit, Türk Ocakları başkanı olunca Müfide Ferit de burada konferanslar verir. *Sevim Bike* imzasıyla *Türk Yurdu* ve *Şehbal* mecmualarında yazılar, hikâyeler yayımlar (Dergâh, 1998: 295).

Ahmet Ferit'in sürgün yıllarında Sinop ve Bilecik'te bulunan Müfide Ferit, ilk romanı *Aydemir*'i (1919) Yusuf Akçura'nın teşvikiyle Sinop'ta yazar (Esin, 1971: 16). Sinop ve Bilecik'ten sonra Kiev'de kalan çift bir süre sonra İstanbul'a döner. İstanbul'a döndükten sonra eşi Ankara'ya giden Müfide Ferit İstanbul'da kalır. *Türk Kadını* ve eşinin çıkarmış olduğu *İfham* gazetesinde yazılar yazar. Ahmet Ferit'in Kuvâ-yı Millîye'yi desteklemesi ve kendisinin de süreli yayınlardaki yazıları sebebiyle Müfide Ferit istenmeyenler listesine girer ve İngilizler tarafından tutuklanacağı anlaşıncı Ankara'ya kaçar (Kocabaşoğlu ve Akan, 2019: 490). Burada *Hâkimiyet-i Milliye* gazetesinde Millî Mücadele ile ilgili makaleler yazar. Bu makalelerden bazıları cepheye yollanır ve askerlere cesaret vermesi amacıyla dağıtılır (Esin, 1971: 17). 1921 yılında Ahmet Ferit'in büyükelçi olarak Paris'e gönderilmesi sebebiyle Müfide Ferit de Paris'e gider ve burada konferanslar verir. Paris dönüşünde ise ikinci romanı *Pervâneler*'i (1924) yazar.

1925-1943 yılları arasında Ahmet Ferit'in görevi nedeniyle yurt dışında bulunan Müfide Ferit, bu süre zarfında yazmaya ve konferanslar vermeye devam eder. 1926'da Lyceum d'Angleterre'in fahri reisi seçilir. Yine bu yıllarda Paris'te Siyasal Bilgiler Okulu'nu bitirir. 1948 yılında da Soroptimist Kulübü'nü kurar (Dergâh: 1998: 295).

Türkçülük akımının roman türündeki ilk temsilcilerinden olan Müfide Ferit'in, biri Türkçülüğü savunan (*Aydemir*), diğeri misyonerlik ve kültür emperyalizmiyle mücadeleyi dile getiren (*Pervaneler*) romanları ünlüdür. Halide Edip'in milliyetçilik davasına adanmış romanı *Yeni Turan*'dan sonra “sanat ve aşk ile Türklüğü diriltmek ülküsü Müfide Ferit'te dile gelir” (Necatigil, 1995: 325). Bu romanlarından başka *Leyla* adlı bir romanı Cumhuriyet gazetesinde tefrika edilmiş; Türkçesi basılmayan *Affolunmayan Günah* adlı romanı da Almanca *Die unverzeihliche Sünde* adıyla 1933 yılında Almanya'da yayımlanmıştır (Kocabaşoğlu ve Akan, 2019: 491).

Türk edebiyatında milliyetçi çizgide eserler veren Müfide Ferit'in romanları, imparatorluktan ulus-devlete geçiş sürecindeki dönemden izler taşır (Demircioğlu, 1998: 80). Osmanlı'ya karşı başlatılan işgal girişimlerinin ve milliyetçi hareketlerin sonucunda Türklüğün tek çare olarak savunulması fikri, dönemin birçok muharririnde olduğu gibi Müfide Ferit'in yazılarında da kendini gösterir. Ancak onun milliyetçiliği “hümanizmden kopmamış, hümanist sevgi temelini “ırk”ta arayan, ama bu “ırk”ın “insaniyet”in üstüne çıkmamasına özen gösteren bir dil” ile sunulur (Belge, 2009: 244). Türk birliği ideali onun sadece romanlarında değil, gazete yazıları ve konferanslarında da öne çıkan en önemli unsurdur. *İfham*, *Türk Kadını* ve *Hâkimiyet-i Milliye* gazetelerinde yazan Müfide Ferit bu yazılarında her zaman Türk birliğini savunmuş ve halka moral vermeye çalışmıştır. Paris'te verdiği konferanslarda ise Türklerin Millî Mücadele'sini anlatmış ve Türkleri dışarıya tanıtmak istemiştir.

Müfide Ferit yalnızca milliyetçiliği ile değil, feminist kimliği ile de öne çıkar. Milliyetçilik ve feminizm, çalışmalarının muhtevasını oluşturan iki önemli unsurdur. Türkiye'deki Soroptimist Kulübü'nün kurucusu olan Müfide Ferit, hayatı boyunca Türk kadınının sorunlarıyla ilgilenmiş ve bununla ilgili çalışmalarda bulunmuştur. İsmi, Millî Mücadele döneminde Türk kadınının terakkisi için çalışan kadınlarla birlikte anılır.¹ Bu bağlamda kadın haklarının yeniden düzenlenmesi için mücadele

¹ Sabiha Sertel Büyük Mecmua'da yazmış olduğu “Kadınlığa Dair: Türk Kadınlığının Terakkisi” başlıklı yazısında savaş yıllarında bütün içtimai meselelerin tedrici olarak ilerlediğini; ancak kadına dair meselelerin büyük bir hızla tekâmül ettiğini belirtir. Sertel'e göre savaşla birlikte kadının çalışma hayatına atılması onun haklarına dair meselelerin de ele alınıp tartışılmasına zemin hazırlamıştır. Bununla birlikte kadınların fikri hayata da erkekler kadar iştirak etmeye başladıklarını

eden öncü kadınlardan biri olduğu rahatlıkla söylenebilir. (Avcı, 2016: 243). Verdiği konferanslarda ve yazdığı yazılarda kadının medenî, içtimâî ve siyasî haklarını ele alan Müfide Ferit, özellikle içtimâî hakkının bir an önce elde edilmesi gerektiği fikrini savunur. Çalışma hayatındaki kadının eşit haklara sahip olması önemlidir ve ona göre bu eşitlik insanî temellere dayanır. Bu açıdan bakıldığında Müfide Ferit'in milliyetçiliği gibi feminizminin de hümanist değerlere yaslandığı anlaşılr (Şermet, 2019: 140). Ulusal yayınlardaki yazıları ve konferanslarında Müfide Ferit, bir yandan çalışma hayatına atılan kadının haklarını anlatırken diğer taraftan da kadının yabancı olduğu bu alandaki konumunu ve erkeklerle olan münasebetini de biçimlendirmeye çalışır. Uluslararası konferansları ise daha çok Millî Mücadele'deki kadını anlatmaya ve Türk kadını dünyaya tanıtmaya yöneliktir.

Bu çalışmada Müfide Ferit'in gün ışığına çıkarılmış olan yazılarıyla birlikte daha önce herhangi bir çalışmada yer almayan bir mülakatı ve Paris konferanslarını müteakip Türk basınında çıkan yazılar ele alınacaktır. Millî Mücadele sürecindeki çalışmaları ve içtimâî hayattaki faaliyetleri ayrı başlıklar altında, kronolojik bir sıra ile verilecektir.

1. Müfide Ferit Tek'in Millî Mücadele Sürecindeki Çalışmaları

Müfide Ferit için Millî Mücadele dönemi yoğun bir yazma sürecinin başladığı dönemdir. Yalnızca edebî değil, siyasî yazıları ve faaliyetleriyle de dikkat çeker. Hatta bu dönem için Müfide Ferit'in edebiyattan çok siyasî hayatla ilgilendiği söylenebilir. Bu ilgi, kendi memleketinin sınırlarını aşarak diğer ülkelerin iç işlerine kadar ulaşır. *Vakit* gazetesinde kendisiyle yapılan mülakat, diğer ülkelerin siyasî durumlarıyla yakından ilgilendiğinin açık bir göstergesidir. Eşi Ahmet Ferit Tek'in Ukrayna'nın başkenti Kiev'deki başkonsolosluk görevinin henüz sona erdiği dönemde kendisiyle yapılan bu mülakatta Müfide Ferit, Ukrayna'nın iç işleriyle ilgili bilgi verdikten sonra Türkiye ile Ukrayna arasındaki münasebetlere de değinir. Ukrayna hükümetinin, Karadeniz havzasındaki bütün milletlerin huzur içinde yaşamalarını temin edecek bir Karadeniz Konfederasyonu kurma amacından bahseden Müfide Ferit, mülakatın sonunda Rusya'daki esirlerimizin durumuna dikkat çeker. Esirlerin yaşadığı kötü şartları anlatır ve buna müdahale edilmesini rica eder:

“Sizden bir şey rica edeyim: Gazetenize Rusya'daki esirlerimizin haline nazar-ı dikkatini celbediniz. Moskova'dan alınan haberlere göre oradaki esirlerimiz hiçbir taraftan himaye görmemekte ve ötede beride dilenmektedir. Petersburg'da ve Sibiry'a'daki esirlerimiz de aynı vaziyettedir. Mütarekeden evvel bunlarla Almanlar, Avusturyalılar ve Danimarkalılar meşgul olduğu halde şimdi hiç bağı çeviren yoktur. Yalnız son zamanlarda Danimarka Salib-i Ahmer memurlarından birinin esirlerin nakli için bir vapur tedarikine teşebbüs ettiğini haber aldım. Hükümetin mesele ile ciddi bir surette iştigal etmesi lazımdır.” (Vakit, 1919a).

1919 yılı Müfide Ferit'in edebiyat alanında da tanınır olmaya başladığı yıldır. Türkçülük-Turancılık ideali çerçevesinde yazmış olduğu romanı *Aydemir* 1919 yılında yayımlanır. İlk romanı olmasına rağmen romanın yayımlanmasından sonra hakkında yazılanlar göz önüne alındığında Müfide Ferit'in, edebiyat alanında kendisine yer açmayı başardığı açıkça görülür.

Reşit Süreyya'nın *Şair Nedim* gazetesinde çıkan “*Yeni Eserler: Aydemir*” başlıklı yazısı, romana dair yapılan ilk eleştirisi yazısıdır. “*Aydemir*”i iyi bir sanat eseri olarak değerlendiren Reşit Süreyya, romanın bir davayı müdafaa etmek için yazıldığını belirtir. Edebiyat dünyasına farklı bir romanla giren Müfide Ferit'i tebrik ederken diğer taraftan üslûbundan dolayı da eleştirir. Kadın yazarların genel olarak erkek yazarların üslûbunu taklit ettiği görüşünde olan Reşit Süreyya; “*hususî tabiriyle mükemmel bir İstanbul üslûbu, hususî bir tarz-ı hikâyeleri, hususî hikâye zeminleri*” olmasından dolayı kadın yazarların erkeklerde bulunmayan bir incelikle kendilerine has bir üslûp oluşturabileceklerini söyler (Süreyya, 1919).

Aynı eserle ilgili bir eleştiri yazısı da Fuat Köprülü tarafından yazılır. Köprülü yazısına, Türklerin millî hakkını savunma amacı taşıyan romanın ilk defa Halide Edip tarafından yazılmasından sonra Türkiye dışındaki Türklerin de yine bir kadın yazar tarafından anlatılmasından duyduğu mutluluğu paylaşarak başlar. Türkçülük ideolojisiyle yazılan romanın sarîh ve kuvvetli bir dile sahip olduğunu

söyleyen Sertel sözlerine şöyle devam eder: “Son ayların fikrî hayatına bakınca görüyoruz ki kadınlık bu sahada da büyük bir mevki kazanmıştır. Filhakika son intişar eden eserleri gözden geçirdiğimiz zaman en çoğunun kadın eserleri olduğunu görüyoruz. Yalnız son ay zarfında biri Halide Edip, diğeri Müfide Ferit, üçüncüsü Şükûfe Nihal Hanımlara ait olmak üzere üç kadın eseri intişar etmiştir. Şüphesiz bu, şükran ile kayda şayan bir hadisedir.” Ayrıntılı bilgi için bkz. Toprak: 2022, 143.

belirtir. Genel olarak başarılı bulmasının yanında romanın üslûbunda ve vak'anın tertibinde gördüğü düzensizliği eleştirir. Bazı kısımların şairane bir dille; bazılarının ise makale gibi yazılmasını tutarsız bulur. Diğer taraftan entrikadan uzak, basit bir içeriği olan vak'anın tertibinde de mühim kusurların olduğunu ifade eder. Bununla birlikte Köprülü, kusursuz bir roman yazmanın büyük bir emek istediği gerçeğini de göz ardı etmez (Köprülü, 1919).

Nezihe Rikkat de *Aydemir* romanı üzerine yazanlardandır. Halide Edip'in, sanata olan borcunu ifa etmiş yegâne edibemiz olduğunu ve hürmetinin takdir edilmesi gerektiğini belirttikten sonra bahsi Müfide Ferit'e getirir. *Aydemir*'in -kusurları varsa bile- muvaffak bir eser olduğunun kabul edilmesi gerektiğini ifade eder. Dönemin edebî eserlerini samimiyetten uzak bulduğunu belirten Nezihe Rikkat, *Aydemir*'in ciddi bir çalışmanın ürünü olduğu görüşünü paylaşır. Müfide Ferit ve Halide Edip gibi kadın yazarlardan bahsettikten sonra kadınların, sanat hayatında erkeklere örnek olacak bir azim ile çalıştıklarını belirtir (Rikkat, 1919).

Romanla ilgili çıkan eleştiri yazılarından bir diğeri ise Ömer Seyfettin'in "*İnkılâplarda Kadın*" yazısıdır. Ömer Seyfettin milliyet cereyanının en büyük kahramanlarının kadınlar olduğunu söyler. Önce Halide Edip'in *Yeni Turan* romanını değerlendirir. Romanı; istikbâlimizin tarihi, Türk milliyetperverliğinin İncil'i olarak görür. Türkçülüğe katkısından dolayı Halide Edip'e minnet duyan Ömer Seyfettin, yazısının devamında *Aydemir* romanını da değerlendirir. Halide Edip'in, yalnızca Türkiye sınırları içerisindeki Türklerle ilgilenmesine karşılık Müfide Ferit'in sınırları aşarak büyük Turan hayâli kurduğunu söyler. Romanın kahramanı Demir'i bir "milliyet misyoneri" olarak tanımlar. Bu bağlamda Seyfettin'e göre, Halide Edip Türklük mefkûresine gerçekçi bir sınır çizerek; Müfide Ferit ise bu mefkûrenin hayâli genişliklerini, romantik kısımlarını tasvir ederek erkeklerin başaramadığını başarmışlardır (Seyfettin, 1919).

Aydemir romanı hakkında çıkan eleştiri yazılarından sonra Müfide Ferit'in ismi, siyasî görüşlerini belirttiği yazılarla daha görünür hâle gelir. Eşi Ahmet Ferit Tek'in çıkarmış olduğu *İfhâm* gazetesi, Müfide Ferit'in siyasete dair görüşlerini aktarmasına olanak sağlarken diğer gazetelerin köşe yazılarında da isminin görülmesinin yolunu açar. Gazetede yayınlanan ilk yazısı "*Millî Vazifeler Karşısında Günahlarımız*"dır. I. Dünya Savaşı döneminde farklı cephelerde savaşmış bir askerin, İstanbul'a dönüşünden sonra yaşadığı zorlukları anlattığı yazısında Türk milletinden vatanına hizmet için savaşan askerlere sahip çıkmasını da ister (Tek, 1919a).

Aynı gazetede çıkardığı yazılardan bir diğeri "*Daldan Dala*"dır. Aynı başlık altında çıkan iki yazının birincisinde savaşın zor şartları altında yaşamaya çalışan insanlardan bahseder. Havanın soğumaya başlamasıyla birlikte küçük muhacir çocuklarının, kadınların ve ihtiyarların çekeceği sıkıntıları düşünürken üzülen Müfide Ferit, bu insanların sorunlarına bigâne kalan hanım sultanların ziyafet vermesini de eleştirir (Tek, 1919b). Diğer yazısında ise dönemin siyasî ortamını eleştirir. Memlekette firkanın olmadığına dair görüşlerini bildirir. "İttihatçı" kelimesinin manasının büsbütün değiştiğini; başarılarından dolayı kışkırtılan insanlar için kullanıldığını ifade ederken halkın sevdiği her siyasetçinin İttihatçı olarak etiketlenmesine tepki gösterir. Diğer taraftan 1920 yılında yapılan mebusluk seçiminin ortaya çıkardığı kargaşayı Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın destekçisi olan Refik Halit'in "ağzından sular akarak" seyrettiğini ifade eder. Çok sayıda firkanın olduğu bu seçimlerde Millî Türk Fırkası'na mensup olanların "İttihatçı" olarak etiketlenmesine duyduğu üzüntüyü dile getirerek yazısını bitirir (Tek, 1919c).

İfhâm gazetesindeki "*İkinci Fetih*" başlığıyla yayınlanan son yazısında Millî Mücadele direnişini ikinci fetih olarak aktarır (Tek, 1920a). Artık milletin hakkının, sesinin ve hayatının kılıçtan daha kuvvetli olduğu günlerin yaşandığını öne süren Müfide Ferit, İstanbul'un Türk olduğunu ve Türklere ait kalacağını belirtir. İlk fethin kılıçla ve yüksek bir zekâyla; ikinci fethin ise "*Anadolu'nun açık bağrındaki sıcak hayat*" sayesinde gerçekleştiğini yazar. Bu yazısında; Millî Mücadele'nin, Anadolu halkının çabaları ile ilerleyip başarıya ulaşacağı kanaatinde olduğu açıkça görülür.

Hâkimiyet-i Milliye, Müfide Ferit'in köşe yazılarının en fazla sayıda yer aldığı gazetedir. Millî Mücadele hareketinin yayın organı olarak çıkarılan gazete, Müfide Ferit'in direniş sürecindeki görüşlerini paylaşmasına da olanak sağlamıştır. Söz konusu gazetede çıkan "*Gaziantep*" başlıklı yazısı Millî Mücadele'yi destekleyen ve şehre bugünkü adının verilmesini sağlayan önemli yazılarından biridir. Mondros Mütarekesi'nden sonra İngilizlerin Antep'i de içine alan pek çok şehri işgal etmesi ve bir süre sonra işgal ettiği bu yerleri Fransızlara devretmesi sonucunda Antep halkının başlattığı direnişi

desteklemek için yazdığı yazıya Müfide Ferit, “*Türkler, hürmetle eğiliniz! Antep karşınızdadır*” cümlesiyle başlar. Dokuz aydır direnişte olan Antep halkını bir kahraman olarak görür. Fransız askerinin “*gezmeye gider gibi*” Antep’e girdiğini; ancak silahsız “*bir avuç insan*” karşısında galip gelemediğini anlatırken Antep halkına “Gaziantep” olarak seslenir. Yazı boyunca Antep’te verilen mücadeleyi anlatan yazar, Antep halkının bu çetin mücadele içinde yaşadığı zorluğu okuyucuya hissettirir (Uğurlu, 2014: 313). Bu kahramanlığından dolayı “*Sen bir âbidesin, sen ikinci bir Plevne, ikinci bir Çanakkale’sin*” hitabına mazhar olan Antep’e gazi nişanını takarak yazısını sonlandırır (Tek, 1921a). Müfide Ferit’in Antep’e “Gazi” hitabıyla seslenmesinden sonra gazeteci Yusuf Ağa Gaziantep’te yayınlanan Sabah gazetesinde şehre “Gazi” ünvanını veren Müfide Ferit’in adının şehrin bir caddesine verilmesini teklif eder. Bunun üzerine başlatılan çalışma sonucunda Gaziantep’in bir caddesine Müfide Ferit’in adı verilir (Esin, 1972: 31).

Aynı gazetede “*İrlanda Kahramanları*” başlıklı yazısı yayınlanır. Türkiye’nin başlattığı Milli Mücadele ile hemen aynı yıllarda İngiltere’ye karşı bir mücadele içine giren ve bağımsızlığını elde eden İrlanda’nın siyasî değişimini anlattığı yazısında Müfide Ferit bu defa İrlanda halkını kahraman olarak görür. Müfide Ferit’in İrlanda’nın direnişine ve bağımsızlığına heyecanlı bir şekilde destek vermesinde İrlanda ile Türkiye’yi özdeşleştirmesinin etkisi vardır. İngiltere’nin hâkimiyetinden kurtulmak için bağımsızlık savaşı veren İrlanda’yı, işgal altında topyekûn bir mücadele içinde olan Türkiye’nin bir eşi olarak görür ve onların bu mücadelelerini destekler. Bu desteğini de; “*onların muvaffakiyetini bir ordumuzun muvaffakiyeti gibi temenni ediyoruz. Hayır, temenni ediyoruz değil, imanla, itminanla bekliyoruz*” cümleleriyle belirtir (Tek, 1921b).

Hâkimiyet-i Milliye gazetesinde “*Kara Haber*” başlıklı yazısının dipnotunda Müfide Ferit’in, İzmir’in işgalinden sonra İstanbul’un genel durumunu anlatacağı duyurusu yapılır. Bu habere göre gazetenin ricası üzerine Müfide Ferit’in yazıları haftada bir olmak üzere farklı bölümler hâlinde neşredilecektir. Ancak vadedilen bu yazılardan yalnızca üç tanesi yayınlanır. “*Kara Günler*” başlığı altında verilen yazıların ilki “*Kara Haber*”, ikincisi “*Hayret*”, üçüncüsü ise “*Geçen Seneki Ramazan*” başlıklı yazısıdır. Yunanistan’ın İzmir’i işgal etmesi üzerine yazdığı “*Kara Haber*” başlıklı yazısında Müfide Ferit, işgal karşısında duyduğu üzüntüsünü anlatır. Yazıyı yazdığı gün, işgal haberini aldığı bir kandil günüdür. Beyazıt Camii’nin minarelerinde yanan kandillere bakarken bir yandan hürmetle karşılanan eski kandilleri diğer yandan işgal haberini düşünür. İlk defa mağlubiyeti hisseder. Müfide Ferit’e göre İslam yenilmiştir. Bu yenilgiden sonra düşmanların memleketimize yerleşmesini kaçınılmaz bir son gibi görür. “*Kara Haber*” başlıklı yazısı Müfide Ferit’in en karamsar yazısıdır. Bu bağlamda Yunan işgalinin, insanların üzerinde yarattığı umutsuzluk ve bunalım etkisini açıkça görmek mümkündür (Tek, 1921c).

Hatıra serisinin devamı olan “*Hayret*” yazısı da Müfide Ferit’in aynı karamsarlıkla yazdığı bir diğer yazısıdır. Bu yazısında da İzmir’in işgal haberini aldıktan sonra İstanbul’da sokağa dökülen insanları anlatır. Sultanahmet ve Ayasofya meydanları insanlarla doludur. Bir hafta önce haberi alan İstanbul halkı, yazının yazıldığı gün meydana inmiştir. Bu kalabalığı anlatan Müfide Ferit yazısının sonunda “*Yunan İzmir’de! Ne oluyor? Şimdi İzmir. Demek sonra İstanbul. Yoksa devlet mi yıkılıyor?*” diye sorar (Tek, 1921d).

Aynı gazetede yayınlanan “*Zafer*” başlıklı yazısı ise önceki iki yazının tersine, büyük bir coşku içinde yazılmıştır. Yunan işgali karşısındaki İzmir halkının direnişini zafer olarak ifade eder. Bu zafer ile Yunan yenilgisi başlamıştır. Yazının devamında ise Müfide Ferit kendisini Türk olarak yarattığı için Allah’a şükreder. Ancak burada Müfide Ferit’in Türklüğü bir ırk olarak değil, mütareke dönemindeki mücadelesiyle birlikte düşündüğü belirtilmelidir. Onu Türk olmakla gururlandıran; böyle bir mücadeleye millet olarak girilmesidir (Tek, 1921e).

“*Avrupa’nın Karşısındaki Tehlikeler*” başlıklı yazısında Müfide Ferit, Avrupa’yı tehdit eden tehlikelerden bahseder. Müfide Ferit’e göre Avrupa karışıklık içindedir. Bugün etrafına *gülünç* emirler veren ve kimsenin uymadığı antlaşmalar yapan Avrupa’nın karşısında yeni bir hareketin başladığını belirtir. Avrupa tarafından ezilen bütün halkların sırasıyla isyana ve direnişe başladığını söyler. Rus komünizmi Müfide Ferit’e göre Avrupa’ya karşı gösterilen ilk isyandır. Yazının yazıldığı tarihlerde ise Avrupa’yı tehdit eden üç tehlikenin varlığından bahseder. Buna göre Panislamizm Avrupa için ilk tehlikedir. Sonrasında Sarı Tehlike gelir. Son zamanlarda ise Amerika’daki siyahilerin ayaklanmaya başladığını; bu ayaklanmanın da Avrupa’nın Afrika’daki bütün kolonilerini yok edeceğini ifade eder.

Müfide Ferit; Asya, Afrika ve bütün ezilmiş milletlerin bağımsızlıklarını kazanmalarını ümit ederek yazısını sonlandırır (Tek, 1921f).

“*Kara Günler*” başlıklı hatıra serisinin üçüncüsü ve aynı zamanda sonuncusu olan “*Geçen Seneki Ramazan*” isimli yazısında Müfide Ferit, işgal günlerini anlatmaya devam eder. 1920 yılının Mayıs ayında yazmış olduğu; ancak 9 Mayıs 1921 tarihinde yayınlanan yazının başlarında Direklerarası’nın aydınlık dükkânlarından, sinemalarından, kahvelerinden ve sokakta eğlenen insanlarından bahseden Müfide Ferit, memleketin içinde bulunduğu duruma rağmen bu durumdan bîhaber gibi gezinen insanları *zavallılar* olarak görür. Halkın bir kısmı ağlarken bu kalabalığın eğlenebilmesine hayret eder. Şehzade Camii’nin merdivenlerine oturan Müfide Ferit, camide namazı bekleyen askerlerle sarıklılardan oluşan cemaate bakar. Ona göre cami, mihrap önünde bekleyen hocaların diyarıdır. Düşmanın karşısında cesaretle dikilen bu insanların, mihrabın önünde bir çocuk gibi yumuşak ve sevimli hâllerini izler. Onların safvet içinde ibadet etmeleri karşısında kıskançlık hisseder. Yazının bu kısımlarından itibaren Müfide Ferit, mihrap önünde ibadet eden askerler ile kendisini de dâhil ettiği sanatçıları ve münevverleri kıyaslar. Ona göre, askerler bütün cahillikleri ve eksikliklerine rağmen sanatçılardan ve münevverlerden zengindirler. Çünkü onlarda “*inanmak serveti, inanmak saadeti*” vardır. Bu servetin kendilerinde bulunmadığını düşündüğü için sanatçıların ve münevverlerin kimseyle anlaşılmadan, her zaman garip ve mutsuz kalacaklarını söyleyerek yazısını sonlandırır (Tek, 1921g).

“*Türk Askeri*” başlıklı yazısı da Türk askerine olan sevgisini ve minnetini ifade ettiği yazısıdır. Bu yazıda Müfide Ferit, Türk askerinin on senedir bütün dünyaya başkaldırdığından bahseder. Trablusgarp, Edirne, Çanakkale ve Erzurum’da cesurca savaştığını ve on senedir durmaksızın ölüme doğru gittiğini anlatır. Yazısını Türk askerine “*Çok yaşa!*” diye seslenerek bitirir (Tek, 1921h). Büyük bir coşku içinde askerlere moral verdiği bu yazısı daha sonra çoğaltılarak cepheye gönderilir ve askerlere dağıtılır (Esin, 1972: 17).

Müfide Ferit’in ülkenin kurtuluşu için güçlendirmeye çalıştığı millî şuur, diğer ülkelerde de kendisini gösterir. Ahmet Ferit Tek’in 1921 yılında Paris’e büyükelçi olarak atanmasının ardından bir süre Paris’te yaşayan Müfide Ferit, memleketi için çalışmaya Paris’te devam eder. Orada verdiği konferanslarda Millî Mücadele hareketini anlatır. Bu konferanslar, Türkiye’nin Avrupa’ya tanıtılma çabalarının ilklerinden olduğu için büyük önem taşırlar.

20 Mart 1922 tarihinde vermiş olduğu konferans da bunlardan biridir. Aralarında General Gouraud, General Malleterre ve General Debeney gibi dönemin etkin isimlerinin de davetli olarak bulunduğu bu konferansta Müfide Ferit, Türkiye’deki millî hareketi ve bu harekete yön veren nedenleri belirtir. Buna göre Türklerin ulusal direnişe geçmelerinde, onların bağımsızlıklarına olan bağlılıklarının büyük etkisi vardır. Bu savaş döneminde İngilizlerin, İtalyanların ve Fransızların Türkiye’ye verdikleri sözleri tutmadıklarını; Türkleri harekete geçiren sebebin ise İzmir’in işgali olduğunu belirtir. Bu işgal sonrasında Türklerde kendilerine karşı yapılan haksızlıklar sonucunda büyük bir isyan duygusu uyanmış ve bu da millî hareketin etkili bir başlangıcı olmuştur. Müfide Ferit, Millî Mücadele’nin başlangıcına kadarki savaş dönemini, yapılan antlaşmaları ve Türkiye’nin işgalinde rol oynayan ülkelerin amaçlarını detaylı bir şekilde anlattıktan sonra bu ülkeler karşısında oldukça güçsüz durumda olan Türkiye’nin bu mücadeleden zaferle çıkmasının sırrını ise şu sözlerle ifade eder:

“Zafer bir taraftan Mustafa Kemal’in inkâr edilemez askeri dehasına, kendileriyle çarpışan herkesin kabul ettiği gibi onun subaylarının kahramanlıklarına, birimlerin iyi düzenlenmesine, birliklerimizi canlandıran fedakârlık ve bağlılık zihniyetine ama özellikle ilk kez Türk halkının isteyerek bir savaşa katılmış olmasına bağlıdır” (Bulut, 2005: 260).

Millî Mücadele’nin başarıya ulaşmasından sonraki süreci de anlatan Müfide Ferit, Türkiye’nin Fransa ile olan dostluk ilişkisinin tekrar başlamış olmasını bu sürecin en sevindirici yanı olarak görür. Fransa’nın Türkiye’ye yapılan haksızlıklara daha fazla dayanmadığını ve bu tutumunda Loti ve Farrere gibi isimlerin büyük bir rolünün olduğunu belirtir. Diğer taraftan Suriye’de ordusu bulunan Fransa’yı, ordusunu çekmeye ve bu barış girişimiyle Avrupa’ya örnek olmaya davet eder.

Konuşmasının sonunda akıcı Fransızcasından dolayı tebrik edilen Müfide Ferit’e davetliler tarafından birçok soru ve yorum gelir. Çanakkale Savaşı’nda Türkiye’nin karşısında savaşan General Henri Gouraud da Çanakkale Savaşı’na dair bir anısını paylaşır ve Türk askerinin cesaretine olan övgüsünü dile getirir. General Gouraud’un kısa konuşmasını müteakip birkaç davetli ile Müfide Ferit arasında kısa bir tartışma yaşanır. Çukurova ve İzmir’deki Türklerin azınlığı oluşturdıklarına dair

savlara Müfide Ferit, her iki şehirde de Türklerin çoğunlukta olduğunu; Avrupa istatistiklerinin de bunu gösterdiğini; ayrıca bunu anlamak için bu şehirlere gitmenin de yeterli olacağını ifade eder.

Bu konferansla ilgili *Akşam* gazetesinde Faik Sabri'nin “*Paris Mektubu: Müfide Ferit Hanım'ın Paris'te Verdiği Konferans*” adlı yazısı çıkar. Konferansın gerçekleştiği yıllarda Paris'te yaşayan Faik Sabri'nin 23 Mart'ta *Akşam* gazetesine göndermiş olduğu yazı 8 Nisan'da yayınlanır. Bu yazıya göre tamamıyla dolu olan konferans salonundaki davetliler, Fransa siyaset hayatının ve askeriyesinin en mühim azasından oluşmaktadır. Davetliler arasında bulunan ve Müfide Ferit'in konuşmasını dinleyen Faik Sabri, Müfide Ferit'in yapmış olduğu konuşmayı oldukça önemli bulur. Yazısında genel olarak konuşmanın muhtevasından bahseden Faik Sabri, Müfide Ferit'in İstanbul'da mütarekeyi müteakip Türklerin geçirdikleri günleri çok canlı bir şekilde izah ettiğini belirtir. Faik Sabri, herkesin üzerinde iyi bir tesir bırakan bu konuşmanın sahibini Türkiye'nin Batı'ya tanıtılmasına olan katkısından dolayı tebrik eder (Duran, 1922).

Söz konusu konferans *Hâkimiyet-i Millîye* gazetesinde de haber olarak verilir. Paris'te Tebligât-ı Siyasiye ve İctimaiye Salonu'nda yapıldığı bilgisi verilen konuşmanın, Müfide Ferit tarafından başarıyla gerçekleştiği yazılır. Düşman devletlerden olan bir zatın yaptığı konuşmadan sonra kürsüye çarşafı bir kadının çıkıp Türk davasını savunması, haberde övgü konusu olur (*Hâkimiyet-i Millîye*, 1922).

2. Sosyal Hayatta Müfide Ferit Tek

Millî Mücadele döneminde bir yandan millî şuurun oluşması için yazılar yazan ve konferanslarda yer alan Müfide Ferit, aynı çalışmaları kadınların toplumsal hayattaki yerini güçlendirmek için de yapar. Gazete ve dergilerde çıkan yazılarıyla birlikte katıldığı etkinliklerde gerçekleştirmiş olduğu konuşmalar, Türk kadınının terakkisine ciddi katkılar sağlamıştır. Diğer taraftan Paris'te düzenlenen konferanslarda da konuşma yapan Müfide Ferit, bu konferanslarda Millî Mücadele dönemindeki kadınların direnişe olan olumlu etkilerini anlatarak Türk kadınının memleket sınırları dışında da tanınmasını sağlamıştır.

Türk Kadını mecmuasının 7. sayısında Müfide Ferit'in *Aydemir* romanının Türk Kadını mecmuası tarafından yakında neşredileceği; buna ilaveten aynı mecmuada “*Kiev Mektupları*”nın da yer alacağı haberi verilir. Ancak bahsi geçen mektuplardan yalnızca bir tanesi yayımlanır (Türk Kadını, 1918). “*Yeğenlerime Mektuplar-I*” başlıklı bu yazıda Müfide Ferit, Türk kadınına seslenir. Cihan Harbi'nden önceki Türk kadını ile harpten sonraki Türk kadını kıyaslar. “*Sokakta kalın peçenizle, uzun çarşafınızla, evde kafesli pencerelerinizle, hayattan daima uzak kalmış, onunla bir türlü temas etmemiştiniz*” diyerek Cihan Harbi'nden önceki Türk kadınının toplumsal hayat ile olan mesafesine değinir. Ancak Cihan Harbi'yle birlikte kadın, çalışma hayatına atılmış; bu da onun sosyal hayattaki rolünün değişimine yol açmıştır. Bu değişiklik kadının erkeklerle olan münasebetini de etkilemiştir. Müfide Ferit'e göre kadın, bu münasebette erkekleri nasıl telakki edeceğini bilememiştir. Cihan Harbi'nden önce erkeklere karşı mesafeli olan kadın harpten sonra erkeklere nasıl muamele edeceğine karar verememiş ve doğal olmayan tavırlar sergilemiştir. Ya “*müptezel ve aşırı bir nezaket*” göstermiş ya da “*lüzumsuz ve şımarık*” davranışlarda bulunmuştur. Bu kararsız davranışlarının sonucunda da erkeklerle olan mesafesi ortadan kalkmıştır.

Kadınların erkeklerle olan münasebetindeki değişimine eleştirel bir dikkat getiren Müfide Ferit kadınları uyarma ihtiyacı hisseder. Bu süreçte vakarını ve haysiyetini unuttuğu için kadınların dikkatli olmaları gerektiğinin altını çizer. Kadınların çalışma hayatına atıldıkları bu devrenin, eski terbiye ile yeni vazifelerin müsademe devresi olduğunu; sade ve basit muamelelerle arkadaşlık çerçevesi içerisinde kalınması gerektiğini ve bu mücadele içinde tek dayanaklarının vakur bir ciddiyet olacağını belirttikten sonra kadınların her şeyden önce kendilerine hürmet etmelerini isteyerek yazısını sonlandırır (Tek, 1919d).

Müfide Ferit'in kadınlarla ilgili faaliyetleri yalnızca yazılarından ibaret değildir. Çeşitli cemiyetler tarafından konferanslara konuşmacı olarak davet edilmiş ve bu konferanslarda kadının yerine, eğitimine ve gelişimine dair pek çok önemli hususlara değinmiştir. *Vakit* gazetesinin verdiği habere göre Müfide Ferit, yeni açılan Türk Kadını Dershanesi'ne davet edilmiş ve orada kadın eğitiminin gerekliliğine dair bir konuşma gerçekleştirmiştir. Dönemin meşhur isimlerinden bestekâr Vedit Sabra ve Kemani Kevser Hanım'ın da davetli olduğu konferans, Marş-ı Sultânî ile başlamış; Müfide Ferit'in konferansı ile devam etmiş ve fasıl müziğini müteakip çay ikramı ile sona ermiştir (Vakit, 1919b).

Vakit gazetesinde kısa bir haber metni olarak yer alan bu konferansın tafsilatına ise *Türk Kadını* dergisinde girilir. 4 Nisan tarihinde Müfide Ferit'in *Türk Kadını* Dershane'si'nde vermiş olduğu konferans metninin ilki *Türk Kadını* dergisinde "*Feminizm-I*" başlığıyla yer alır. Konferansa, Türk kadınının tekâmülüne katkıda bulunduğu için *Türk Kadını* Dershane'si'ni açanlara teşekkür ederek başlayan Müfide Ferit, özellikle bizim gibi toplumlarda bu ve buna benzer girişimlerin çok önemli olduğunu vurgular. Çünkü ona göre bizim toplumumuzda Türk kadını hak ettiği değeri hiçbir zaman görmemiştir. Onunla "*asırlardan beri uğraşan olmamıştır. O, uğraşılmaya layık addedilmemiştir; hatta tam bir mahlûk olarak tanınmamıştır bile.. O, ismi üstünde saçı uzun akli kısa bir mahlûktur!*" cümleleriyle başladığı konuşmasında kadın eğitiminin önemi üzerinde durur. Kadın, çalışsa da çalışmasa da eğitilmeli, hayata hazırlanmalıdır. Çalışmayan kadının, "*kalpleri ısıtan, sıcak, temiz, medenî ve ahlâkî bir aile ocağı vücuda getirebilmesi*"; çalışanın ise *müsait ve müsavi* "*şerait dairesinde, daha kuvvetli arkadaşları olan erkekler ile birlikte yürüyebilmesi*" için eğitilmesinin gerekliliğinden bahseder. Dikkat edileceği üzere *Yeğenlerime Mektuplar-I* başlıklı yazısında çalışan kadın ile erkeğin iletişimini "arkadaşlık" çerçevesiyle sunan Müfide Ferit, bu konferansında da bunu hatırlatır. Müfide Ferit'in vurguladığı bir diğer husus da çalışan kadın ile erkeğin eşit haklara sahip olmalarının gerekliliğidir.

Feminizmin tanımını; "*kadınların medenî, içtimaî ve siyasî haklarda erkeklere müsavi olmalarını istemek mesleği*" olarak tanıtan Müfide Ferit, bu üç hakkın muhtevasından bahseder. Medenî hukuka olan ihtiyacın diğer haklara olan ihtiyaçtan daha eski olduğunu; kadınların hiçbir zaman bu hakka sahip olmadıklarını ve fakat artık zincirlerini kırdıklarını ifade eder. İçtimaî hukuk mücadelesi, diğer bir tabirle ifade ettiği çalışmak hakkı, çalışan erkeğin evin ihtiyaçlarını karşılayamaması sonucunda kadınların da çalışmaya başlamasıyla birlikte sermayedarların kadına erkekten daha az ücret ödemelerine karşı verilen mücadeledir. Bu mücadele Müfide Ferit'in önemle üzerinde durduğu bir meseledir. Müfide Ferit'in belirttiği üzere feminizmin bir diğer talebi ise siyasî haktır. Bu hakkı talep eden kadınları görmezlikten gelmenin, onları siyasetten dışlamanın artık mümkün olamayacağını ifade eder. Bu üç hakkın feminizmin gayesi olduğunu belirten Müfide Ferit, konferansına kadınlarla ilgili birtakım sözlerin alıntılarıyla devam eder (Tek, 1919e).

Müfide Ferit kadınların bu haklarına ve erkeklerle olan ilişkisine *Büyük Mecmua*'nın yapmış olduğu bir anket münasebetiyle de değinir. *Büyük Mecmua* dergisinin, kadınların Dârülfünûn'da eğitim almalarına dair başlayan tartışmalar sebebiyle yapmış olduğu ankette Müfide Ferit'in de konuyla ilgili görüşlerine yer verilir. "*Dârülfünûn'da hanımlar erkek arkadaşlarıyla birlikte mi yoksa ayrı mı ders görmelidirler?*" sorusuna verdiği yanıtta Müfide Ferit Dârülfünûn'da iki türlü aile çocuğu bulunduğunu; ilk grubun zengin ve çalışmaya mecbur olmayanlardan; çoğunluğu oluşturan diğer grubun ise hayatını temin etmek arzusu duyanlardan meydana geldiğini belirtir. Mezun olduktan sonra çalışma hayatına girmek amacıyla Dârülfünûn'a gelen bu kızları erkeklerden ayırmanın manasız olduğunu ifade eder.

Kadın ve erkek temasının elzem olduğu ve bundan kaçınılamayacağını ifade eden Müfide Ferit, sözlerinin devamında bu temasın sadece "şekil meselesi" olduğu ve aslında çok da önemli olmadığını belirtir. Ona göre asıl mesele bu temasın çerçevesidir. Daha önceki yazılarında da kadın-erkek münasebetini "arkadaşlık" çerçevesi içinde sunan Müfide Ferit'in mesele olarak gördüğü husus; kadın-erkek münasebetinin bu çerçeve içinde kalmamasıdır. Bunun için de kızlarla erkeklerin fikren ve ahlâken eğitilmeleri gerektiğini belirtir. Buna örnek olarak da Anglosakson'u gösterir. Anglosaksonların erkek ve kız çocuklarını bir arada eğittiklerini; buna rağmen ahlâk bakımından diğer medenî milletlerden daha yüksek bir seviyede bulunduğunu belirtir. Bu bakımdan Müfide Ferit'e göre çalışma hayatında bir araya gelecekleri gerçeği göz önünde bulundurulduğunda Dârülfünûn'da kızların erkeklerle birlikte eğitim alması olağandır; ancak bu münasebet ahlâka uygun sınırlarla çevrelenmelidir (Büyük Mecmua, 1919).

Konferans metninin ikinci kısmı ise yine *Türk Kadını* dergisinde "*Feminizm-II*" başlığıyla yayınlanır. Konferansın başlarında kadınların medenî, içtimaî ve siyasî hak taleplerinden bahseden Müfide Ferit'in, *Türk Kadını* dergisinde yayınlanan metnin ikinci kısmı ile siyasî haktan -şimdilik- feragat ettiği görülür. Erkeklerin bile bu husustaki iktidarlarını şüpheli bulan Müfide Ferit, kadınların henüz bu işe karıştırılmaması gerektiğini belirtir. Medenî hak ise zamanın değişmesiyle birlikte elde edilmiş gibidir. Kadın artık eskisi gibi esir konumunda değildir. Hatta esir kalmak istese bile erkeklerde ve toplumda onu esir tutacak kudret kalmamıştır. Bu durumda Müfide Ferit'e göre şu anki şartlar göz önünde bulundurulduğunda Türk feminizmi "hakk-ı mesai"yi hedeflemelidir. Kadınlarla ilgili yazmış

olduğu her yazıda ve vermiş olduğu her konferansta olduğu gibi; Müfide Ferit bu konferansında da çalışma hayatında kadın ile erkeğin aynı haklara sahip olmasının gerekliliğine değinir. Çalışma hayatında aynı işi yapmalarına rağmen kadının erkekten daha az ücret almasını kabul edilemez bulur ve kadının bu husustaki hakkını talep eder. Müfide Ferit konuşmasına son verirken kızların bir gün kadın ve anne olacakları; belki de hayatlarını kazanmak mecburiyetinde kalacakları gerçeği göz önünde bulundurularak eğitilmeleri gerektiğini ifade eder. Mekteplerin programlarının da bu amaca yönelik hazırlanmasını; kızların her birine birer sanat ve günün birinde hayatlarını kazandıracak birer meslek öğretilmesini vurgulayan Müfide Ferit'e göre tüm bu düzenlemelerin ve hazırlıkların gayesi kadını “iyi bir anne ve tam mükemmel bir insan yapmak”tır (Tek, 1919f).

İfham gazetesinin “*Beynelmilel Anneler Cemiyeti*” başlığı vasıtasıyla Müfide Ferit'in, kadınların gelişimiyle alakalı girişimlerinin yanında yardıma muhtaç insanların sorunlarının çözümü için de çabaladığı görülmektedir. “*İstanbul'da sokaklarda sürünen aç ve sefil insanları toplayarak bunları beslemek, mümkünse çalıştırmak üzere*” Müfide Ferit'in teşebbüsleriyle kurulan cemiyet, sokakta yaşayan ve dilencilik yapan insanlara yardım eder. Sabiha Sertel'le birlikte sokakta gezerek yardıma muhtaç insanların hastane, gıda, iş gibi sorunlarına çözüm bulur. Dilenen kadınları cemiyet altında toplamak için polislerden yardım isteyen cemiyet, polislerin Hristiyan mahallelerinde her yeri gezmeleri; ancak Müslüman mahallelerinde yalnızca sorumlu oldukları mıntikalardaki dilencilere ulaşmaları gazetenin haberinde eleştirilir. Haber, polislerin sınırlı yardımından dolayı cemiyetin, Müslüman dilenci kadınlara ulaşmakta zorlanacağına dair endişesi paylaşılır (İfham, 1919).

Köşe yazıları ve konuşmalarının dışında sınırlı sayıdaki röportajlarıyla da duygu ve düşüncelerine ulaşma imkânı bulduğumuz Müfide Ferit, Paris'e seyahatinden birkaç gün önce *İleri* gazetesinin röportaj teklifine istemeyerek olumlu cevap verir. Kendisiyle röportaj yapmak isteyen muhabire gazeteleri sevmediği için hiçbir gazeteye beyanat vermek istemediğini; ancak hatır için bu röportajın yapılmasına izin vereceğini belirtir. Müfide Ferit, Anadolu kadınları ve siyasetle alakalı söylentiler hakkında görüşlerini paylaşır. Anadolu'da kadın meselesinin olup olmadığı sorusuna, Anadolu'da kadın meselesi olmadığı; ailelerini harbe gönderen kadınların cephe arkasında büyük bir özveriyle mücadele ettiği ve bu yüzden erkeklerin yerini doldurduğu cevabını verir. Anadolu'nun barış için savaştığını belirten Müfide Ferit, o sıralarda çıkan, Enver Paşa'nın geri döneceği söylentileri üzerine Enver Paşa'nın, yaptığı büyük hatalardan sonra dönmemesi gerektiği, Mustafa Kemal'in her duruma hâkim olan zekâsı ve dirayeti ile aranılan bir lider olduğu görüşünü de paylaşır (İleri, 1921).

20 Mart 1922 tarihinde Paris'te Millî Mücadele hareketiyle ilgili vermiş olduğu konferansından birkaç ay sonra yine Paris'te Türk kadınının Millî Mücadele içindeki yeri hakkında bir konuşma daha gerçekleştirir. Konferansta yapacağı konuşmanın haberi *Akşam* gazetesinde verilir. Habere göre konferans Fransa'nın kadın cemiyetleri tarafından tertip edilmiştir. Liseum Salonu'nda gerçekleşecek olan konferansta Müfide Ferit'in konuşmasının başlığı “Türk Kadınının Harekât-ı Milliye'deki Mevkii”dir (Akşam, 1922).

Konferansta yaptığı konuşmaya dair haberin bir diğeri ise *Yeni Şark* gazetesinde “*Müfide Ferit Hanım*” başlığıyla verilir. Haber; Müfide Ferit'in İzmir işgali sebebiyle Türklerin yaşadığı çaresizliğe ve Fransızların direnişi destekleyici yaklaşımına olan minnetine dair sözlerine yer verir (Yeni Şark, 1922).

Bu konferansla ilgili olarak *Vakit* gazetesinde çıkan imzasız bir yazıda Müfide Ferit'in konuşmasının muhtevası verilir. “*Paris'te Türk Kadınına Dair Bir Konferans*” başlıklı yazıya göre Müfide Ferit konferansa, Türklere lâıyk görülen haksızlıkların en büyük nedeninin Türklerin tanınmamış olmasından kaynaklandığını söyleyerek başlamıştır. Kadının Millî Mücadele'deki rolünü anlatmadan önce Türkiye'deki mevkini izah eden Müfide Ferit, Türk kadını denilince akla “harem” kelimesinin geldiğini; ancak bu kelimenin yanlış anlaşıldığını söylemiştir. Haremin ne olduğunu bilmeyenler; burayı erkeklerin, istedikleri kadına sahip olabildikleri bir mekân olarak hayâl etmektedirler. Müfide Ferit konferansta bu tahayyülün yanlış olduğunu; haremin kadınlara has bir odadan ibaret olduğunu belirtmiştir. Dönemin zorlu şartlarından bahseden Müfide Ferit, bu mücadele harbine kadının bilfiil nasıl iştirak ettiğini anlatmıştır. Erkekler cepheleyken Anadolu'nun tarımsal üretiminin kadınlar tarafından yapıldığını; bugün Türkiye ziraatının Türk kadınına isnat edileceğini ve harp döneminde bütün orduyu, bütün Türkiye'yi kadının doyurduğunu izah etmiştir. Konuşmasının

sonunda ise kadınlar cemiyeti, kendilerini bu kadar önemli hakikatlerden haberdar ettiğinden dolayı Müfide Ferit'e teşekkür etmiştir (Vakit, 1922c)

Aynı konferansla ilgili *İleri* gazetesinde de “*Paris’te Bir Türk Hanımının Konferansı*” adlı imzasız bir yazı çıkar. Yazıda Müfide Ferit’in yapmış olduğu konuşmayla ilgili bilgi verilmeden önce o güne kadar Türkiye’nin Avrupa’ya yeterince tanıtılmamasına dair hoşnutsuzluk ifade edilir. Yazıya göre Türkiye kendini dışarıya tanıtmakta, hakkını anlatmakta gayretsizdir. Kendini dışarıya tanıtmada konusunda oldukça iyi görülen Avrupa’nın bu başarısının, neşriyatıyla ilgili olduğu düşünülse de yazar bunun doğru olmadığını belirtir. Çünkü ona göre “*propaganda, yazıdan ziyade sözle olur*”. Bu yüzden Türkiye’nin kendini yazarak değil anlatarak tanıtmada faaliyetinin daha etkili olacağını ifade eder. Yazar, memleketin bu husustaki eksikliğini belirttikten ve buna bir çözüm yolu sunduktan sonra Müfide Ferit’in, Türkiye’nin Avrupa’ya tanıtılmasında büyük bir hizmetinin olduğunu söyler. Yazının devamında yazar, Müfide Ferit’in konferansta değinmiş olduğu hususları özetler. Buna göre Müfide Ferit, Fransa’nın müttefiki olduğu hâlde Avrupa’nın en az tanıdığı ülkenin Türkiye olduğunu; bununla da kalınmayıp Türkiye’nin her gün Avrupa’nın zulmüne maruz kaldığını; Türk kadınının yıllardır Avrupa romanlarının konusu olduğu hâlde bu romanlarda yer alan bilgilerin yanlış olduğunu belirtmiştir. Yazar, Mütareke’den beri kadınların mitinglerinden ve protestolarından, Halide Hanım’ın Erkân-ı Harbiye’deki vazifesinden, Binbaşı Ayşe’nin süvari müfrezesi kumandanlığından ve köylü kadınlarının mücadelesinden bahseden Müfide Ferit’i konuşmasından dolayı tebrik eder (İleri, 1922).

Söz konusu konferans *Yarın* gazetesinde çıkan bir yazının daha konusu olur. İmzasız çıkan bu yazıda konferansın aynen iktibas edildiği yazılır. Buna göre yukarıda konferansın muhtevasına dair verilen bilgilerin birçoğu bu yazıda da yazar. Diğer yazılardan farklı olarak bu yazıda Müfide Ferit’in Fransız edebiyatındaki Türk kadını temsili ile ilgili olarak zikretmiş olduğu isimler verilir. Türk kadınının Fransız edebiyatındaki yerine değinen Müfide Ferit, Teofil Gotye zamanından beri Türk kadınının yanlış harem tahayyülü ile özdeşleştirildiğini belirtmiş; Pierre Loti ve Claude Farrere’i ise bu edebiyatçıların dışında tutmuştur. Bununla birlikte zaman içerisinde Türk kadınının Avrupa tahayyülündeki görüntüsünün değişeceğine dair ümidinin olduğunu belirtmiştir (Yarın, 1922).

Çalışmalarının tümü göz önüne alındığında Müfide Ferit’in, kadın hakları ve kadınların gelişimiyle alakalı faaliyetlerinin Millî Mücadele dönemi ile sınırlandırılmayacağını da belirtmek gerekir. Kadın odaklı uluslararası bir cemiyet olan Soroptimist Kulübü, 1948 yılında Müfide Ferit’in girişimleri sayesinde Türkiye’de de kurulur (Şermet, 2019: 140). Bu bağlamda Müfide Ferit’in kadın odaklı faaliyetlerinin Millî Mücadele döneminden sonra da devam ettiği açıktır.

Müfide Ferit’in kadını merkeze alarak gerçekleştirdiği faaliyetlerin ve yardıma muhtaç insanlar için gösterdiği çabaların dışında, basına yansıyan bir diğer önemli haberi ise Pierre Loti ziyaretidir. 1920 yılında *İfham* gazetesinde yayınlanan “*İstanbul Aşığı*” (Tek, 1920b) başlıklı yazısında İstanbul sevgisinden dolayı Pierre Loti’ye teşekkür eden Müfide Ferit, bu yazısından sonra Pierre Loti ile Türk Devleti arasında elçilikle görevlendirilir (Çonoğlu, 2022: 43). 1921 yılında Türkiye adına dostluk mesajı iletme için Pierre Loti’yi ziyaret eder. Ziyareti esnasında hasta olan Pierre Loti’nin yanında Claude Farrere vardır. Müfide Ferit’in Claude Farrere ile tanışması ve birbirleriyle ilgili izlenimleri Claude Farrere’in “*Loti*” isimli kitabında (Tek, 1972) ve Müfide Ferit’in *Vakit* gazetesinde çıkan “*Claude Farrere*” başlıklı yazısında verilir (Tek, 1922).

Pierre Loti’yi Rochefort’taki evinde ziyarete giden Türk heyetinde Müfide Ferit ile Ahmet Ferit’in kâtipi vardır. Claude Farrere o güne dair yazmış olduğu satırlarda Müfide Ferit’in dış görünüşü ile ilgili izlenimlerini anlatırken onu çok güzel ve asil bulduğunu belirtir. Saçlarını modern bir çarşafıla örttüğünden ve sesinin zarafetinden bahseder. Farrere’e göre “*yeni Türkiye elçisini seçmeyi bilmiştir*” (Tek, 1972). Heyetin Pierre Loti’ye hediye olarak harp yetimlerinin dokuduğu bir halı getirdiğini ve bunun da kendisinin içini sızlattığını belirtir. Hediye takdiminden sonra ise Müfide Ferit, Pierre Loti ile görüşmüş ve Claude Farrere de bu görüşmeye şahitlik etmiştir. Claude Farrere hissettikleri heyecandan dolayı bu görüşme esnasında konuşulanları hatırlamadığını ve Pierre Loti’nin yanından ayrıldıklarını ifade eder. Odadan çıktıktan sonra Pierre Loti, Müfide Ferit’i tekrar yanına çağırması ve Claude Farrere’e göre Müfide Ferit bu ikinci görüşmeden sonra vedalaşarak oradan ayrılmıştır.

Claude Farrere’in heyecandan dolayı hatırlayamadığı görüşmenin detayları Müfide Ferit’in yazısında aktarılır. Yazının başında Müfide Ferit, ilk defa Pierre Loti’nin evinde gördüğü Claude Farrere hakkındaki izlenimini belirtir. Farrere’in beyaz saçlarına rağmen insana saf ve temiz bir çocuk hissi

verdiğini; durmak bilmez, yaramaz, daima gezinen, çok sevimli bir çocuğa benzediğini söyler. Kendisini tanıştırdıktan sonra *Loti çok hasta* diyen Claude Farrere'in ilk cümlesinden “*onun herkese benzemeyen, hassas, derin ve çok sevimli biri*” olduğunu anladığını ifade eder. Pierre Loti ile görüştüğü süreyi ayrıntılarıyla anlatan Müfide Ferit, Claude Farrere dışında odadaki herkesin ağladığını; ancak bir süre sonra onun da dayanamayıp ağlamaya başladığını yazar.

Claude Farrere'in anılarında aynı gün içerisinde Müfide Ferit'in Pierre Loti ile biri kendisinin şahitliğinde diğeri ise kendisinin şahitliği dışında olmak üzere toplamda iki defa görüştüğü yazar. Ancak Müfide Ferit'in yazısına göre Müfide Ferit Pierre Loti ile farklı günlerde olmak üzere toplamda iki defa görüşmüş ve Claude Farrere iki görüşmede de yanlarında bulunmuştur. Müfide Ferit, ikinci görüşmesinde şahitlik ettiği Pierre Loti ve Claude Farrere arasında geçen bir diyalogu şu sözlerle anlatır:

“Ertesi gün yine orada biraz kendine gelen ve konuşmaya gayret eden (Loti):

-Ben ölüyorum... Benden sonra Türkleri sen müdafaa et!

dediği zaman, onun heyecan dolu, ulviyet dolu yüksek ve sevimli hareketini hiç, hiç unutamayacağım.

-Yemin ederim, yemin ederim.. Bütün kalbimle müdafaa edeceğim.”

Loti ve Farrere arasında geçen bu diyalog Müfide Ferit'i oldukça duygulandırır. Bu anıdan sonra Müfide Ferit yazısına Claude Farrere'in Loti ile ilgili yazmış olduğu bir makaleden alıntı yaparak devam eder. Farrere makalesinde Hristiyan dünyasının İslam Türklerini haritadan silmek isterken Loti'nin müdafaa ettiğini; yalan isterken Loti'nin doğruyu söylediğini; haksızlık isterken Loti'nin hakkı söylediğini yazar. Müfide Ferit bu satırları yazdığı için Loti'yi; aynı satırları alıntılacağı için de Farrere'i “*dünya üzerindeki iki hak ve edebiyat prensi*” olarak gördüğünü belirtir.

Sonuç

Millî Mücadele dönemi, işgallerle bastırılmış olan memlekette bir direniş başlatması ve yüz yıllar süren bir dönemi kapatıp yeni bir dönem açması bakımından Türk tarihinin en önemli devrelerinden biridir. Bu dönemde asker, aydın, halk, erkek, kadın ve sair tarafından yurt çapında topyekûn bir mücadele verilmiş ve bu sürecin sonunda bağımsızlık elde edilmiştir. Zor şartlar altında kendini yeniden var etmeye çalışan milletin dayanak noktası ise birlik düşüncesi olmuştur. Bu düşüncenin yayılma süreci kanaat önderleri tarafından farklı sahalarda ve farklı biçimlerde gerçekleşmiştir. Bunların içinde dönemin fikir sahasında yer alan aydınların yazıları ve konuşmaları, halka moral vermesi bakımından motive edici bir etkiye sahiptir.

Bu dönemin fikir sahasındaki en etkili isimlerinden biri Müfide Ferit'tir. Millî Mücadele'den birkaç yıl önce *Türk Yurdu*, *Şehbal* gibi mecmualarda yazıları yayımlanmaya başlayan Müfide Ferit'in *Aydemir* romanıyla birlikte ismini duyurmaya başladığı açıktır. Millî Mücadele döneminin hemen başında yayımlanan *Aydemir* romanı çeşitli gazete ve dergilerde birçok yazarın eleştiri konusu olur. Hemen her yazıda Halide Edip'in *Yeni Turan* romanıyla birlikte anılan ve Türkçülük idealinin en önemli eserlerinden biri olarak değerlendirilen romanın; üslup ve vakanın tertibi gibi hususlarda kusurlu bulunsa da genel itibarıyla başarılı olduğu kanaatine varılmıştır.

Aydemir romanıyla birlikte ismini duyuran Müfide Ferit, gazete ve dergilerde çıkan köşe yazılarından sonra daha tanınır olmaya başlar. *İfhâm*, *Türk Kadını*, *Vakit* ve *Hâkimiyet-i Milliye* mecmualarında yazıları çıkar. Çoğunluğunu dönemin siyasî olaylarıyla alakalı değerlendirmelerinin oluşturduğu ve bunlardan bazılarının moral vermesi için asker ocağında dağıtıldığı ve bir şehre bugünkü adını verdiği göz önüne alındığında bu yazıların büyük bir etki alanı oluşturduğu söylenebilir. Ülkenin kurtuluşu için millî birliğin oluşmasını şart gören bir bakış açısıyla yazılan bu yazılar muhtevası itibarıyla halkı ve askerleri motive edicidir. İzmir'in işgaliyle birlikte karamsar bir bakışla yazdığı az sayıdaki yazısının dışında, hemen her yazısı umut vericidir. Kendi memleketinin sınırlarını aşarak diğer ülkelerin iç siyasetiyle ilgili görüşlerini aktardığı köşe yazıları ve verdiği röportajları da göz önüne alındığında Müfide Ferit'in siyasî olaylara olan hâkimiyeti açıkça görülecektir.

Millî Mücadele dönemindeki faaliyetleri incelendiğinde Müfide Ferit'in, ulusal birliğin oluşturulmasındaki gayretinin aynısını Türk kadınının terakkisi için de gösterdiği açıktır. Türkiye'deki Seroptimist Kulübü'nün kurucusu olan Müfide Ferit, Millî Mücadele'den sonra da kadınlarla ilgili çalışmalarına devam eder. Konferanslarda yaptığı konuşmaları ve yazılarıyla Türk kadınının henüz başladığı çalışma hayatındaki yerini ve haklarını belirlemeye çalışır. Çalışma hayatındaki kadının

erkeklerle olan münasebetindeki seviye ve eşit haklara sahip olma hususları Müfide Ferit için önemlidir; bunun için de kadının eğitilmesini elzem görür. Kadına dair tüm bu gayretlerinin temelinde kadının, iyi bir anne ve insan olabilmesi vardır. Bu bağlamda Müfide Ferit'in, kadına yaklaşımında toplumsal cinsiyet rollerinden bağımsız bir bakış açısına sahip olamadığı görülür; ancak dönemin şartları düşünüldüğünde bu yaklaşım anlaşılabilir.

Müfide Ferit'in en çok ses getiren faaliyeti ise Paris'te vermiş olduğu konferanslardır. Millî Mücadele direnişini ve bu süreç içerisindeki Türk kadınının rolünü anlattığı bu konferanslar birçok gazetede haber olarak verilir. Düşman ülkelerin temsilcilerinin de bulunduğu konferanslarda Türkiye'nin bir kadın tarafından temsil edilmesi ve Avrupa'ya doğru bir şekilde tanıtılması haberlerde övgüyle bahsedilir.

Müfide Ferit'in, dönemin en etkili isimlerinden biri olduğu, Pierre Loti ile Türk Devleti arasında yaptığı elçilik görevinden de anlaşılabilir. Pierre Loti ve Claude Farrere ile tanışıp kendisinden övgüyle bahsettirmesi Müfide Ferit'in tanınırlığını artıran bir başka etkidir. Siyasî ve edebî faaliyetlerinin dışında, muhtaç insanlara yardım etmek için kurduğu cemiyet, Müfide Ferit'in insana verdiği değer en önemli göstergelerindendir.

Bahsi geçen tüm yazıları, kendisiyle yapılan mülâkatları, haberleri ve konferansları göz önüne alındığında Müfide Ferit'in Millî Mücadele döneminde hemen her alanda aktif rol aldığı rahatlıkla görülecektir. Her faaliyetinden övgüyle bahsettirmeyi başarmış bir isim olan Müfide Ferit'i bu kadar etkili kılan ise insana verdiği değerdir. Din, dil, ırk ayrımı gözetmeyen insan sevgisi ve memleketin kurtuluşu için verdiği çabalar, Müfide Ferit'in dönem içindeki önemini açıkça gösterir.

Kaynakça

Sürelî Yayınlar

- Akşam (1922, Haziran 3). nr: 1327, 3.
- Büyük Mecmua (1919, Nisan 24). Darülfünûn'da kadın. nr: 6, 90.
- Duran, F. S. (1922, Nisan 8). Paris mektubu: Müfide Ferit Hanım'ın Paris'te verdiği konferans. Akşam, nr: 1274, 3.
- Hâkimiyet-i Milliye (1922, Nisan 20). Paris'te Türklük. nr: 487, 2.
- İleri (1921, Aralık 2). nr: 1377, 1.
- İleri (1922, Haziran 16). Paris'te bir Türk hanımının konferansı. nr: 1568, 2.
- İfhâm (1919, Temmuz 31). Beynelmilel anneler cemiyeti. nr: 9, 1.
- Köprülü, F (1919, Mart 13). Aydemir. Büyük Mecmua, nr: 2, 27-28.
- Rikkat, N. (1919, Nisan 17). Edebiyata dair. Türk Kadını, nr: 19, 291.
- Seyfettin, Ö. (1919, Aralık 1). İnkılâplarda kadın. İnci, nr: 11, 11.
- Süreyya, R. (1919, Şubat 13). Yeni eserler: Aydemir. Şair Nedim, cilt: 1, nr: 5, 70-71.
- Tek, M. F. (1919d, Mart 2). Yeğenlerime mektupları-I. Türk Kadını, nr. 19, 1.
- Tek, M. F. (1919e, Nisan 17). Feminizm-I. Türk Kadını, nr: 20, yıl: 1, cilt: 1, 305-308.
- Tek, M. F. (1919f, Mayıs 8). Feminizm-II. Türk Kadını, nr: 21, yıl: 1, cilt: 1, 323-326.
- Tek, M. F. (1919a, Ekim 29). Millî vazifeler karşısında günahlarımız. İfhâm, nr: 88, 1.
- Tek, M. F. (1919b, Kasım 19). Daldan dala. İfhâm, nr: 109, 3.
- Tek, M. F. (1919c, Kasım 26). Daldan dala. İfhâm, nr: 174, 2.
- Tek, M. F. (1920b, Ocak 23). İstanbul âşığı. İfhâm, nr: 174, 1.
- Tek, M. F. (1920a, Şubat 21). İkinci fetih. İfhâm, nr: 190, 1.
- Tek, M. F. (1921a, Şubat 7). Gaziantep. Hâkimiyet-i Milliye, nr: 102, 1.
- Tek, M. F. (1921b, Şubat 11). İrlanda kahramanları. Hâkimiyet-i Milliye, nr: 106, 1.
- Tek, M. F. (1921c, Mart 2). Kara günler: Kara haber. Hâkimiyet-i Milliye, nr: 122, 2.
- Tek, M. F. (1921d, Mart 10). Kara günler: Hayret. Hâkimiyet-i Milliye, nr: 129, 2.
- Tek, M. F. (1921e, Nisan 3). Zafer. Hâkimiyet-i Milliye, nr: 149, 1.
- Tek, M. F. (1921f, Nisan 26). Avrupa'nın karşısındaki tehlikeler. Hâkimiyet-i Milliye, nr: 169, 1.
- Tek, M. F. (1921g, Mayıs 9). Kara günler: Geçen seneki ramazan. Hâkimiyet-i Milliye, nr: 180, 1.
- Tek, M. F. (1921h, Eylül 12). Türk askeri. Hâkimiyet-i Milliye, nr: 290, 1.
- Tek, M. F. (1922, Haziran 13). Claude Farrere. Vakıf, nr: 1618, 3.
- Türk Kadını (1918, Ağustos 15). nr: 7, 112.
- Vakıf (1919a, Şubat 8). Müfide Ferit Hanım'la mülâkat, nr. 22 (466), 1.
- Vakıf (1919b, Nisan 5). nr: 522, 2.
- Vakıf (1922c, Haziran 15). Paris'te Türk kadınına dair konferans. nr: 162, 1.
- Yarın (1922, Ağustos 4). Türk kadınlığı, cilt: 2, nr: 40, 249.
- Yeni Şark (1922, Haziran 14). Müfide Ferit Hanım, nr: 253, 1.

Telif Eserler

- Avcı, M. (2016). Osmanlı devletinde kadın hakları ve kadın haklarının gelişimi için mücadele eden öncü kadınlar. Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, 55, 225-254.
- Belge, M. (2009). Sanat ve edebiyat yazıları. İstanbul: İletişim Yayıncılık.
- Bulut, M. (2005). Bayan Ferid Bey'in (Müfide Ferit Tek) Paris'te vermiş olduğu konferans (Çeviri). Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi, 4(11), 249-269.
- Çonoğlu, B. (2022). Osmanlı'dan cumhuriyete bir kadın yazar: Müfide Ferit Tek. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Bolu.
- Çoruk, A. Ş. (2008). Mizah penceresinden Milli Mücadele ya istiklal ya ölüm. İstanbul: Kitabevi.
- Demircioğlu, C. (1998). Müfide Ferit Tek ve romanlarındaki milliyetçilik. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Boğaziçi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Karabela Şermet, S. (2019). Müfide Ferit'e özgü feminizm. Karabük Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 9(1), 140-159.
- Kocabaşoğlu, U ve Akan, A. (2019). Mütareke ve Milli Mücadele basını. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Necatigil, B. (1995). Edebiyatımızda isimler sözlüğü. İstanbul: Varlık Yayınları.
- Tek, M. F. (1998). Türk dili ve edebiyatı ansiklopedisi. İstanbul: Dergâh Yayınları, Cilt: 8.
- Tek, M. F. (1972). Hayat hikâyesi: Türk soroptimisti. In memoriam Müfide Ferit Tek. İstanbul: Çeltüt Matbaası.
- Toprak, Z. (2022). Türkiye'de kadın özgürlüğü ve feminizm. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Uğurlu, A. S. (2014). Hakimiyet-i Milliye sayfalarından işgal altındaki Antep. U. Ü. Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, 16(27), 307-315.
- Yıldırım, T. (2019). İşgal, feryad ve direniş: Milli Mücadelede İstanbul mitingleri. İstanbul: Ketebe Yayınları.

Beyan ve Açıklamalar

Etik Beyan: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur (Şeyma Bakkaloğlu). Araştırma ikincil verilere sahip bir çalışma olduğu için etik beyana gerek yoktur.

Yazar Katkısı: Kavram/fikir, veri toplama/işleme, analiz, yazım ve eleştirel inceleme ve düzenleme Şeyma Bakkaloğlu (katkı oranı %100) tarafından yapılmıştır. Yazar makalenin yayınlanan versiyonunu okumuş ve kabul etmiştir.

Finansman: Bu çalışma herhangi bir fon desteği almamıştır.

Çıkar Çatışması: Yazar herhangi bir çıkar çatışması beyan etmemektedir.

İntihal: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

Lisans: CC BY-NC 4.0





Nisan/April 2025, Cilt/Volume: 15, Sayı/Issue: 1, ss. 16-23.

Başvuru/Submitted: 18.01.2025

Kabul/Accepted: 28.03.2025

Yayın/Published: 29.04.2025

DOI: 10.17828/yalovasosbil.1622829

Araştırma Makalesi/Research Article

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/yalovasosbil>

Ana Hatlarıyla İran Anayasası'nda İnsan Hakları ve Bunun Uluslararası İnsan Hakları Hukuk Sistemiyle Uyumunu Üzerine Genel Düşünceler

Leila Hemmatzadeh*

Öz

Birinci ve İkinci Dünya Savaşları birçok insanın ölümüne ve aynı zamanda yaygın insan hakları ihlallerine neden oldu. Bu iki savaşın ardından 1945'te Birleşmiş Milletler kuruldu ve Birleşmiş Milletler Genel Kurulu 10 Aralık 1948'de toplanarak İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi'ni yayınladı. 1966'da 2200A(XX) sayılı kararıyla "Siyasi ve Medeni Haklar" ile "Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklara İlişkin" uluslararası sözleşmeleri kabul edip imzaya açtı. Yirminci yüzyılın gündeminde çok konuşulan insan hakları konusu yeni yüzyılda da tartışılmakla birlikte hala uygulamada birçok zorlukla karşı karşıyadır. Görünüşte birçok ülke Evrensel İnsan Hakları Bildirgesi'ni ve insan hakları ile ilgili sözleşmeleri kabul etmiştir. Ancak bu ülkelerin milli hukuk sistemlerini incelediğimizde görülmektedir ki kendi hukuk sistemleri birçok konuda uluslararası insan hakları hukuk sistemi ile çelişmektedir. İran İslam Cumhuriyeti de bahsi geçen bildirgeyi ve sözleşmeleri kabul etmiş, Anayasası'nın birçok maddesini insan hakları ve özgürlüklerine yer vermiştir. Ancak bazı durumlar, ülkenin anayasal hukuk sistemi ile uluslararası insan hakları hukuk sisteminin örtüşmediğini göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: İran İslam Cumhuriyeti Anayasası, Kişisel Haklar ve Özgürlükler, Uluslararası İnsan Hakları Hukuk Sistemi, Evrensel İnsan Hakları Bildirgesi, İnsan Hakları.

General Reflections on Human Rights in the Iranian Constitution and Its Compatibility with the International Human Rights Law System

Abstract

The First and Second World Wars caused massive deaths and also widespread human rights violations. In response to this situation, the United Nations was established in 1945 after the Second World War and the United Nations General Assembly met on 10 December 1948 and issued the Universal Declaration of Human Rights. Additionally, in 1966, it adopted and opened for signature the International Covenants on 'Political and Civil Rights' and 'Economic, Social and Cultural Rights' by resolution 2200A(XX). Human rights have been one of the most widely discussed and significant issues of the 20th and 21st centuries, yet they still face many challenges in practice. Although many countries have ratified the Universal Declaration of Human Rights and the conventions related to human rights,

* Doktora Öğrencisi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Hukuku, lzedhr@yahoo.com, 0009-0000-2623-6079

when we analyze the national legal systems of these countries, it is seen that their legal systems contradict the international human rights legal system on many issues. The Islamic Republic of Iran, like many other countries, has adopted aforementioned declaration and conventions and dedicated several provisions in its constitution to human rights and freedom. However, in certain aspects, its legal framework does not fully comply with international human rights standards.

Keywords: The Constitution of the Islamic Republic of Iran, Civil Rights and Freedoms, International Human Rights System, Universal Declaration of Human Rights, Human Rights.

Giriş

İnsan hakları her insanın sadece insan olduğu için sahip olduğu temel haklardır. Bu haklar insandan alınamaz, bu hakları insandan alırsak insanın anlamı değişir (Korbanniya, 2007: 322). İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi'nin 1. maddesine göre, insan onuru, özgürlük, eşitlik ve kardeşlik insan haklarının merkezinde yer alan dört temel ilkedir (Mehrpour, 2004: 150). Bu ilkeleri koruyabilmek için hem uluslararası hukuk sisteminde hem de devletlerin milli hukuk sistemlerinde bağlayıcı kurallara ihtiyacımız vardır. “İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi” 1948’te ve ondan doğan “Siyasi ve Medeni Haklar Uluslararası Sözleşmesi” ve “Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklara İlişkin Uluslararası Sözleşme” 1966’da Birleşmiş Milletler Genel Kurulu tarafından kabul edilmiştir. İran ise bu süreçte “Evrensel İnsan Hakları Bildirgesi”ne olumlu oy verenler arasındadır. İran, “Siyasi ve Medeni Haklar” ve “Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar” uluslararası sözleşmelerini de 1969’da hiç çekince koymadan kabul etmiştir (Mehrpour, 2004: 413). İran, Pehlevi döneminde insan haklarıyla ilgili bu iki sözleşmeye üye olmuş, İslam Devrimi’nden sonra gelen devlet hiçbir zaman bu sözleşmelerden çekildiğini ilan etmemiştir. Nitekim hala İran bu sözleşmelere taraftır ve onlarla bağlıdır.

İnsan hakları ve özgürlüklerini korumak için sadece ülkelerin sözleşmelere üye olmaları yetmez, bu haklar ve özgürlükler devletlerin milli hukuk sistemlerinde özellikle anayasalarında yerleşik biçimde benimsenmeli ve koruma altına alınmalıdır. İran Anayasası farklı maddelerinde insan onuruna, temel haklar ve özgürlüklere değinmiş, bunlara ilaveten Anayasanın üçüncü bölümünü özel olarak kişisel hak ve özgürlüklere ayırmıştır. İran Medeni Kanunu’nun 9. maddesi olan, “*İran devleti ile diğer ülkeler arasında Anayasaya uygun yapılan sözleşmeler kanun hükmündedir.*” ifadesine göre İran’ın insan haklarıyla ilgili üye olduğu uluslararası sözleşmeler ve İran İslami Meclisi’nin yürürlüğe koyduğu kanunlar arasında hiçbir fark yoktur (Ziai Bigdeli, 2020: 107). O halde İran’ın hukuk sisteminde insan hakları ve özgürlüklerine yer verilmesine rağmen uygulamadaki durumun ve İran hukuk sistemi insan hakları anlayışının uluslararası alanla uyumlu olup olmadığının incelenmesi gerekir. Bu bağlamda yöntem adına, İran İslam Cumhuriyeti Anayasası’ndaki insan hakları incelenerek, onun uluslararası insan hakları hukuk sistemi ile uyumu değerlendirilecektir. Söz konusu çalışma; İslam’da insan kavramı ve insan hakları, İran İslam Cumhuriyeti Anayasası ve insan hakları ilkeleri başlıkları ile iki bölüm olarak tasarlanmıştır.

1. İslam’da İnsan ve İnsan Hakları

Söz konusu devlet, isminden de anlaşılacağı üzere bir İslam devletidir ve bu husus anayasanın birinci maddesinde açıkça beyan edilmiştir. Aynı zamanda 4. madde de: “*Tüm hukuki, cezai, mali, ekonomik, idari, kültürel, askeri, siyasi ve diğer yasa ve düzenlemeler İslami standartlara dayanmalıdır. Bu ilke Anayasanın tüm ilkelerinin ve diğer yasa ve yönetmeliklerin uygulamasını veya genelliğini düzenler. Bu ilke Anayasanın ve diğer yasa ve yönetmeliklerin tüm ilkelerinin uygulanmasını veya genelliğini düzenler ve bunu belirlemek koruma konseyi hukukçularına kalmıştır*” ifadesine yer verir. Bu nedenle insan hakları ve özgürlüklerini İran’ın anayasasında incelemeden önce, İslam ve insan hakları ilişkisini ve İslam’da insan kavramının yerini incelememiz gerekir. Bu hususta farklı görüşler mevcuttur. Hem batıdaki teorisyenler hem de İslam düşünürleri ve ilahiyatçılar tarafından bazen radikal bazen de ılımlı ve barışçıl görüşler öne sürülmüştür. Radikal ilahiyatçılardan biri olan Javadi Amoli’ye göre: Evrensel İnsan Hakları Bildirgesi ve insan haklarına ilişkin uluslararası sözleşmelerde genel insan hakları kavramı, temel haklar ve özgürlükler tamamen batı kültüründen ve liberal kültürden kaynaklanır ve İslam’la çelişiktir (Parsania, 2011: 130). Hiçbir zaman insanı saadete götüremez, insan sadece Allah’ın kitabındaki buyruklara baş eğerek gerçek mutluluğu tadabilir (Habibi, 2004: 303; Halafi, 2003: 310). Jack Donnelly de insan haklarının sadece liberal ve hümanist bir toplumda var olabileceğini savunmuş (Donnelly, 2015: 47), İslami toplumların insani değerlerden yoksun olmadığını fakat insan haklarının uluslararası insan hakları hukuk sistemindeki şekliyle dini toplumlarda var olmasının

imkansız olduğunu vurgulamıştır (Badrin, 2003: 215). Nasir Korbanniya'ya göre “*insan hakları ve İslam hukukunun ilişkisi iki paralel çizgi gibidir, birbirine yaklaşırlar ve birbirinden de uzaklaşırlar. Doğal olarak birbirinden farklıdır, çünkü temelleri ve başlangıç noktaları farklıdır. İslam'da insan saygı değer varlıktır ve onur sahibidir çünkü Allah buyurmuştur ve Allah'ın ruhunu taşımaktadır, ancak uluslararası insan hakları sisteminde insan, sırf insan olduğu için değerli ve onur sahibidir*” (Korbanniya, 2007: 325).

İslam'da insan, Hristiyanlığın aksine ilk günahla doğmaz ve ceza olarak cennetten kovularak yer yüzüne indirilmemiştir (Bagerzadeh, 2008: 39). Allah'ın kuludur ve aynı zamanda Allah'ın ruhunu taşıyan, irade sahibi ve yer yüzünde adaletli davranmakla sorumlu olan bir halife olarak yaratılmıştır (Diyanet İşleri Başkanlığı, 2024, Bakara, 2:30). Bazı ilahiyatçılar Kuran'ı, bu halifeliliğin sadece peygamberlere, Hz. Muhammed'in soyundan gelen imamlara ve Hz. Fatıma'ya mahsus olduğu şeklinde radikal bir yorumda bulunurlar. Diğer insanlar sadece Allah'ın kuludur ve insan Allah'ın kulu olduğu için sahibine karşı gelemediği gibi onun karşısında irade sahibi de değildir (Bagerzadeh, 2008: 45). Bu durumda yasama faaliyetinde rasyonelliğe yer yoktur ve insan yasa koyma yeteneğine ve yetkisine sahip değildir. Koyduğu yasalar da din çerçevesinde olmalıdır ve bu yasalar Kuran ve sünnetle uyumlu olduğu sürece geçerlidir. Fakat burada dikkate alınması gereken husus, İran'ın anayasasında hangi görüşün mevcut olduğudur. İran İslam Cumhuriyeti Anayasası'nın 56. maddesine göre, “*dünya ve insan üzerindeki egemenlik Allah'ındır ve O, insanı kendi toplumsal kaderini çizmeye egemen kılmıştır...*”. İnsan kendi toplumsal kaderine egemen olduğuna göre temel haklar ve özgürlükleri belirleyen ve koruyan yasaları da icat edebilir. Ancak daha önce bahsi geçen 4. maddeye göre, “*tüm hukuki, medeni, cezai, mali, askeri, siyasi ve diğer yasa ve düzenler İslami standartlara dayanmalıdır. Bu ilke anayasanın ve diğer yasa ve yönetmeliklerin tüm ilkelerinin uygulanmasını ve genellikle düzenler ...*”.

2. İran İslam Cumhuriyeti Anayasası ve İnsan Hakları İlkeleri

2.1. İnsan Haysiyeti ve Onuru

İran İslam Cumhuriyeti Anayasası madde 2/6 hükmüne göre: “*İran İslam Cumhuriyeti, insanın haysiyetine, yüksek değerine ve Allah'ın karşısında sorumluluğuyla birlikte özgürlüğüne inanan bir devlettir*”. Elbette bahsi geçen madde dışında işkence yasağı (38. madde) tutukluların ve sanıkların manevi varlığına (şeref ve haysiyetine) tecavüzün yasaklanması (39. madde) kanunsuz ve hukuksuz tutuklanmanın yasaklanması, her bireyin manevi varlığına tecavüzün yasaklanması (22. madde) gibi maddelerle de insan haysiyetini daha fazla ve detaylı bir şekilde güvence altına almak çabasıdır (Kılınç, 2008: 907).

2.2. Özgürlük

İran İslam Cumhuriyeti Anayasası'nın 3'üncü bölümü “milletin hakkı” başlığını taşır ve kişisel temel haklar ile kamusal özgürlüklere ihtisas verilmiştir. Somut şekilde anayasada yerini almış temel haklar ve özgürlüklerden bahsettiğimizde, inanç özgürlüğü ve inançların teftişinin yasaklanması, ifade ve yayın özgürlüğü, iletişim özgürlüğü, siyasi parti kurma hakkı, toplanma ve gösteri yürüyüşleri özgürlüğü sayılabilir. İran İslam Cumhuriyeti Anayasası 3. maddesine göre “her türlü istibdat, bencillik ve tekelciliğin yok edilmesi” ve “Kanun çerçevesinde siyasi ve toplumsal özgürlüklerin sağlanması” devletin hukuki görevidir. Özgürlük ilkesiyle ilgili İran Anayasası'ndaki önemli maddelerden biri de 9. maddedir. Anılan maddeye göre “*İran İslam Cumhuriyeti'nde özgürlük, bağımsızlık, birlik ve beraberlik toprak bütünlüğü birbirinden ayrılmaz. Bunların koruması devletin ve milletin her bir ferdinin ödevidir. Hiçbir fert, zümre veya makam özgürlükten yararlanma adı altında İran'ın siyasi, kültürel, iktisadi ve askeri bağımsızlığı ve toprak bütünlüğüne karşı en küçük bir ihlalde bulunamaz Hiçbir makam, ülke bağımsızlığını ve toprak bütünlüğünü koruma adı altında yasal özgürlükleri, kanun, tüzük ve kararname ile de olsa yürürlükten kaldıramaz*”. Söz konusu madde de özgürlük ve ülkenin bağımsızlığı ile toprak bütünlüğünü birlikte ve birbirinden ayıramaz kılarak, özgürlük ilkesini daha güvenilir biçimde korumaya çalışmıştır. Aynı zamanda bu maddeye göre, kimse özgürlüğünü kötüye kullanamaz çünkü özgürlüklerden yararlanmak ancak İran'ın siyasi, kültürel, iktisadi ve askeri bağımsızlığı ve toprak bütünlüğüne karşı en ufak bir ihlalde bulunmamak şartıyla mümkündür. Hakların kötüye kullanılması 40. maddede de ayrıca düzenlenmiştir. Buna göre kimse hakkını kullanma eylemlerini başkasına zarar verme veya genel yararları tecavüze araç kılamaz. Esasen İran İslam Cumhuriyeti Anayasasının 23'üncü maddesinde yerleşen inanç özgürlüğü dışında, diğer haklar ve özgürlüklerin anayasada sınırları belirlenmiştir ve tahakkuk bulması bazı koşullara bağlıdır. Örneğin;

basın ve yayın özgürlüğü, İslam'ın temel ilkelerini veya kamu hukukunu ihlal etmedikçe kullanımı serbesttir (25. madde). Aynı şekilde parti kurmak ve bir partiye üye olmak, İran İslam Cumhuriyeti'nin esaslarına, bağımsızlığına, hürriyetine ve milli birliğine zarar vermedikçe serbesttir (26. madde). Ancak toplantı ve gösteri yürüyüşlerinin sınırlandırma sebebi, silah taşımama ve İslam'ın temel ilkelerini ihlal etmeme şartıdır (27. madde).

Elbette İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi'nin 29. maddesi ikinci fıkrasına göre: “*Bir demokratik devlette kanun vasıtasıyla diğerlerinin özgürlüğü ve haklarının korunması adına kanun ile bazı sınırlamalar yapılabilir*”. İran'ın anayasasındaki, silah taşıma, kamuoyuna veya kamu ahlakına aykırı olmama gibi şartlar 29. madde ile açıklanabilir fakat İslami çerçevede olma şartı, bir inancı diğer inançlara tercih ettiği için Evrensel İnsan Hakları Bildirgesi ile uyumlu değildir.

2.3. Eşitlik

İran İslam Cumhuriyeti Anayasası madde 3/9'a göre: “Hükümetin temel politikalarından biri haksız ayrımcılığı ortadan kaldırmak ve maddi ve manevi her alanda herkese adil fırsatlar yaratmaktır.” Eşitlik ilkesi ise, 19 ve 20'nci maddelerde göze çarpar. 19. maddeye göre “*Hangi etnikten veya kabileden olursa olsun İran halkı eşit haklara sahiptir ve renk, ırk dil ve benzeri ayrıcalık sebebi değildir.*” 20. maddede ise: “*Milletin tüm fertleri kadın olsun veya erkek olsun eşit şekilde kanun koruması altındadırlar ve bütün insani, siyasi, iktisadi, ictimai ve kültürel haklardan, İslami ölçülere uyularak yararlanırlar.*” Ancak bu maddenin sonunda gördüğümüz gibi söz konusu eşitlik İslami ölçülere uygun olmalıdır.

İslam'da kadın ve erkek, insanlığın özünde (bilgi edinmede, irade özgürlüğünde, ticaret yapmakta, yaşam hakkı, mülkiyet gibi birçok konuda) eşittir; fakat kadın ve erkeğin bu eşitliği mahkemede şahitlik yapmak, miras ve aile hukuku gibi bazı konularda farklılaşmaktadır (Hashemi, 2005: 111). İslam, yaşam hakkı, inanç özgürlüğü, ahval-i şahsiye gibi hakları gayrimüslimlere de tanımıştır. Anayasa'nın 14. maddesi, İran İslam Cumhuriyeti devletini ve Müslümanları, gayrimüslimlere karşı İslam'ın iyi ahlak kuralları, dürüstlük ve adaletle muamele ile onların haklarına riayet etmekle görevli kılmıştır. Elbette İslam Şeriatına göre İslam inancı, diğer din ve inançlardan üstün sayıldığı için, gayrimüslimlerin Müslümanlarla bir arada yaşamaları “cizye” ödemeleri şartıyla mümkündür. Devlet yönetimi tamamen Müslümanlara aittir ve gayrimüslimler bu konuda hak sahibi değillerdir. İran'ın halihazırdaki hukuk sistemine göre de gayrimüslimler, herkesin ödediği devletin genel vergisi dışında vergi ödemezler. Anayasa'nın 64. maddesine göre devlet yönetiminde de Ehli Kitap denilen gayrimüslimler Şûrai İslami Meclisine kendi temsilcilerini gönderme hakkına sahiptirler (Hashemi, 2003: 86). Bu maddeye göre, Zerdüşti ve Museviler birer temsilci, Aşurî ve Keldanî Hristiyanlar birlikte bir temsilci ve güneydeki ve kuzeydeki Ermeni Hristiyanlar da birer temsilci seçebilirler. Ancak cumhurbaşkanı (115. madde), rehber (109. madde), Hubriğan meclisi üyeleri, Şûrai Nigehban üyeleri (91. madde) kesinlikle Müslüman ve Şii olmalıdır. Gördüğümüz gibi gayrimüslimler ile Şii olmayan ve İslam'ın diğer mezheplerine mensup Müslümanlar, egemenlik konusunda Şiilerle eşit değildir.

İran İslam Cumhuriyeti Anayasası'nın 19. maddesine tekrar bakıldığında, ayrımcılığa sebep olmayacak etkenler sıralanırken din ve mezhep faktörünün dile getirilmediği göze çarpmaktadır. Bu maddeye geniş açıdan bakıldığında ise “vesair” ifadesinin din ve mezhep etkenini de kapsadığı düşünülebilir, ancak bu maddede din ve mezhep kelimeleri bilinçli olarak belirtilmemiştir. Zira anayasanın 12. maddesinde¹ ülkenin resmi dini ve mezhebini, diğer İslami mezheplerin konumunu ilan etmiştir. Devamındaki 13. maddede² ise resmiyet tanınmış dini azınlıklara ve bu azınlıkların hangi tür hak ve özgürlüklere sahip olduklarını açıklamıştır. Anayasa her ne kadar tüm konularda eşitliği

¹ Ülkenin resmi dini İslam ve resmi mezhebi Caferi Şia mezhebidir. Bu prensip sonsuza kadar değişmez. Hanefi, Şafii, Maliki, Hanbeli, Zeydi, gibi diğer İslami mezhepler tam saygınlık sahibidirler. Bu mezheplerin mensupları, kendi içtihatlarına göre dini törenlerini yapmakta ve din eğitiminde özgürdür. Ahval-i şahsiye (evlilik, boşanma, miras, vasiyet) ve bunlara ilişkin davalar mahkemede tanınır ve bu mezheplerden herhangi birine mensup olanların çoğunlukta olduğu her bölgede, Yerel Şura Meclislerinin yetki sınırları dahilindeki yerel düzenlemeler diğer mezhep mensuplarının haklarını korumak şartıyla, o mezhebe göre yapılır.

² Zerdüş, Musevi ve Hristiyan İranlılar, dini törenlerini kanunlar çerçevesinde gerçekleştirmekte özgür olan ve resmiyete tanınan tek dini azınlıklardır. Bu dinlerin mensupları ahval-i şahsiye ve dinî öğretilerinde kendi dinlerine göre hareket ederler.

sağlamaya çalışsa da kadın hakları ve dini azınlıklar gibi konularda, uluslararası insan hakları hukuk sisteminin umduğu eşitliği temin edememiştir.

2.4. Kardeşlik

İslam dininde kardeşlik bütünüyle akide temeline dayanmaktadır. Allah, Kur'ân-ı Kerim'de Hucurât suresi 10. ayette şöyle buyurmaktadır: “Müminler ancak kardeşler, öyleyse kardeşlerinizin arasını bulup düzeltin...” (Diyanet İşleri Başkanlığı, 2024, Hucurât, 45:10). Bu ayetten de açıkça anlaşılacağı üzere İslam'da kardeşlik ilkesi mümin ve Müslüman kardeşlere mahsustur. İran İslam Cumhuriyeti Anayasasının 2. maddesi, İran İslam Cumhuriyeti Hükümetini “İslam kardeşliğinin gelişmesi ve pekiştirilmesi” için tüm imkanlarını kullanmakla yükümlü kılmıştır. Akabinde ülkenin dış politikasında, bütün Müslümanlara karşı kardeşlik ödevlerinin üstlenmesinden bahsedilmiş, yani kardeşlik kavramı sadece Müslümanlar için kullanılmıştır. Bu bariz ayrıma rağmen toplumun diğer üyelerine ulusal ve uluslararası alanda özel ilgi gösterilmiştir. Ulusal alanda, Anayasa'ya göre devletin asıl amacı tüm İran vatandaşlarını dini ve etnik özelliklerine bakmaksızın bir arada tutmak ve milli birliği ve dayanışmayı sağlamaktır. Uluslararası alanda ise gayrimüslimleri kardeş ilan etmese de 154. maddeye göre: “*İran İslam Cumhuriyeti bütün insanlık düzeyinde insanın mutluluğunu ülkü bilir. Hürriyet, hak ve adalet yönetimini, bütün insanlığın hakkı olarak tanır. O halde başka milletlerin içişlerine karışmaktan tamamen sakınmakla birlikte, mustaza'ların müstekbirlere karşı hak arama savaşımını yeryüzünün her noktasında destekler.*”

3. İran İslam Cumhuriyeti ve İrtidat Suçu

İnsan hakları konusunda İran İslam Cumhuriyeti ile ilgili tartışma konusu olan önemli konulardan biri irtidattır. Bu bağlamda öncelikle “irtidat” ve “mürtet” kelimelerinin açıklanması gerekir. “İrtidat” kavramının sözlük anlamı, bir şeyden bir şeye dönmektir (Turan, 2008: 88). “Mürtet” ise, irtidat eden demektir ve İslam'dan dönene mürtet denir (Yari, 2017: 75). Tanıma sadece başka bir dine dönen veya dini tamamen terk edenler değil, küfür, sapkınlık veya inançsızlığı ima eden herhangi bir eylem veya söz yoluyla İslam'ın “temel bir inanç veya akidesini” inkâr edenler de dahildir (Kalbasi, 2014: 370). Klasik dönem Şii Caferi fakihlere göre mürtet erkeğin cezası ölümdür, sadece babadan Müslüman doğmayıp sonradan Müslüman olan erkeğe tövbe etmesi için zaman tanınır ve tövbe etmediği takdirde cezası yine ölümdür. Mürtet olan kişi kadınsa, tövbe edinceye kadar hapis cezası alır ve tövbe ettiğinde cezası kaldırılır (Rasai, 2013: 150). İrtidat suçu ve cezasının içeriğine dair farklı değerlendirmeler bulunması sebebiyle fakihlerin bir kısmı irtidat etmenin cezasını “had” olarak nitelendirirken, bir kısım bunu had kategorisine dahil etmeyip ayrı bir suç olarak değerlendirmiştir (İnce, 2008: 88). Örneğin Ayetullah Hüseyin Muntazeri'ye göre bir ferdin mürtet sayılıp ölüm cezası alması için şu şartlar aranmalıdır: “1. Müslüman babadan Müslüman olarak doğmuş olması. 2. İslam dininin doğru din ve inanç olduğunu bildiği ve inandığı halde sadece inat ederek düşmanlık yapmak niyetiyle İslam'ı terk edip İslam'ı kötülemek için çalışması. Nitekim biri hoşgörüyle ve kötü niyeti olmadan, kendi araştırmaları neticesinde İslam'ın doğru ve üstün din ve inanç olduğunu kabul edemiyorsa ve İslam'ın aleyhine propaganda yapmaktan uzak durarak başka bir din veya inanç seçerse, mürtet değil ve ölüm cezası almaz” (Yari, 2017: 77). Mohsen Kadiver gibi bazı ilahiyatçılar ve din araştırmacıları, irtidadı sadece Tanrı karşısında işlenmiş ve ahirette çok ağır cezası olan büyük bir günah olarak nitelendirir ve bu dünyada cezasının olmadığı kanaatindedirler (Kadivar, 1959: 308).

İran İslam Cumhuriyeti Anayasasında ve Meclis-i Şûrâ-i İslâmî meclisinden geçen kanunlarda irtidat suçu ve cezası ile ilgili bir madde bulunmamaktadır (Mohageg Damad ve Sadat Hoseyni, 2001: 10). Sadece İran İslami Ceza Kanunu'nun 262³ ve 263. maddeleri⁴ ve Tazirat Kanunu'nun 513. maddesi⁵, “Sab-Nabi”⁶ suçuna yer vermiştir. Ancak irtidadı suç sayan bir kanun bulunmamasına rağmen İslam Devrimi sonrasında birtakım isimler (Yusef Ashkuri ve Hashem Agajari) irtidat suçundan yargılanmıştır. Söz konusu iki isim için idam cezası talep edilmiş ancak önce hapis cezasına mahkûm

³ “Peygamber (s.a.v.) veya Allah'ın peygamberlerinden herhangi birine hakaret eden veya iftira atan kişi sab-Nabi'dir ve ölüm cezasına çarptırılacaktır. Masum imamlardan herhangi birine veya Hz. Fatıma Zehra'ya (a.s) iftira atmak veya onlara lanet etmek sab-Nabi'nin hükmündedir.” İran İslami Ceza Kanunu m. 262.

⁴ “Sab'ın sanığı, ifadelerinin isteksiz, ihmal, hata, sarhoşluk veya kelimelerin anlamına dikkat edilmeden veya başkasından alıntı yapılarak yapıldığını iddia ederse, bu bir suç sayılmaz” İran İslam Ceza Kanunu m. 263.

⁵ Herkes İslam'ın kutsallarına veya peygamberlere veya Şii imamlara veya Hz. Fatıma'ya saygısızlık ederse, eğer sab-Nabi kapsamında olursa idam edilir ve aksi takdirde bir yıldan beş yıla kadar hapis cezası alır. İran İslami Tazirat Kanunu m. 513.

⁶ Peygamberle alay etmek ve onu küçük düşürmeye çalışmak.

edilmiş ardından da irtidat suçundan beraat etmişlerdir (Ezharate Dadestane Kolle Vije Ruhaniyet Der Hosuse Hokme Yusef Ashkuri, 2024; Haterei Az Hokme Edam Hashem Aga Jari, 2024). Önemle üzerinde durulması gereken husus şudur: İnanç ve din özgürlüğü ancak, bireyin onu özgür iradesiyle seçebilmesi ve yine özgür iradesiyle terk edebilmesi durumunda gerçek anlamda var olabilir. Bu imkan olmadığı takdirde, Uluslararası İnsan Hakları Hukuk Sistemi'nin amacı olan inanç özgürlüğünün temini mümkün değildir. Ek olarak, bir Müslüman İslam'dan başka bir dine geçiş yapamazken diğer dinlerden kolaylıkla İslam'a geçiş imkanı ve bu sayede daha fazla hak ve özgürlük sahibi oluşu da keza Uluslararası İnsan Hakları Hukuk Sistemi'nin eşitlik kavramıyla uyumlu gözükmemektedir.

Sonuç

İnsan hakları düşüncesi Müslüman toplumlarda ciddi kuramsal tartışmaya dönüşmüştür. İslam şeriatının klasik yorumlarına göre, İslam ve uluslararası insan hakları hukuku arasında derin çelişkiler mevcuttur. Bu klasik yorumlar içinde İslam'dan taviz vermeden, şeriata dayalı yeni ve çağımızın problemlerine yanıt verebilecek çıkarımlar yapmamız gerektiğini düşünen kuramcılar da vardır. Klasik yorumda insan haklarının kaynağı, insan aklı değil doğrudan insanın yaratıcısıdır ve insan aklının koyduğu kurallar sadece İslami ölçeklere uygun olduğu sürece geçerlidir. İran Anayasası'nda da insan haklarıyla ilgili kurallar dahil tüm kurallar, İslami ölçeklere uygun olmalıdır. Bu bakımdan onay makamı Şurâi Nigehban fakihleridir. İran Anayasası, insan haklarının tüm temel ilkelerini koruma altına almaya çalışsa da tüm kuralların İslami ölçeklere uygun olması koşulu, İslam'ın diğer inançlara üstünlüğü ile sonuçlanmıştır. Nitekim bu durum, İran İslam Cumhuriyeti'ndeki insan hakları anlayışı ile uluslararası insan hakları hukuk sistemindeki anlayış arasındaki uyumsuzluğu en baştan ortaya koyar.

Uluslararası insan hakları, sistemini hümanist ve seküler inanç üzerinde inşa ederek dine dayalı toplumları dışarıda bırakmış, evrensellik iddiasını gerçekleştirmekte eksik kalmıştır. Bu nedenle, İran Anayasası'nın uluslararası insan haklarıyla uyumlu olması için değişmesi gerektiği gibi, uluslararası hukuk da insanı her durumda koruyabilmek için, insan hakları kavramını daha kapsamlı bir açıyla yeniden okumalıdır.

Kaynakça

- Badrin, M. (2003). Hukuke beşer ve eslam ostureye nahamahangi. Mecmueye Makalate Dovvomin Hamayeşe Beynolmelaliye Hukuke Beşer içinde (215–230. ss.). Kum: Daneşgah Mofid Yayınları.
- Bagherzadeh, M. (2008). Mabaniye hukuke beşer der eslam ez menzare Ayetollah Mesbah. Hokumete Eslami Dergisi, 13(1), 39-80.
- Diyanet İşleri Başkanlığı. (2024). Bakara, 2:30. Diyanet İşleri Başkanlığı. Erişim adresi: <https://www.diyaret.gov.tr>
- Diyanet İşleri Başkanlığı. (2024). Hucurât, 45:10. Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları. Ankara. Erişim adresi: <https://www.diyaret.gov.tr>
- Donnelly, J. (2015). Cahanşomulie nesbi hukuke beşer (çev. B. Asadi). Faslname Motaleate Beynolmelalı, 2, 4-84.
- Ezharate Dadestane kolle Vije Ruhaniyet der hosuse hokme Yusef Ashkuri. (2024, 1 Eylül). IRNA. Erişim adresi: <https://www.irna.ir/news/5647155/>
- Habibi, M. (2003). Hukuk aleyhe hukuk. Mecmueye Makalate Dovvomin Hamayeşe Beynolmelaliye Hukuke Beşer içinde (303-312. ss.). Kum: Daneşgah Mofid.
- Halafı, M. (2003). Negareşe borun dini be hukuke beşer. Mecmueyemakalate Dovvomin Hamayeşe Beynolmelaliye Hukuke beşer (350-380. ss.). Kum: Daneşgah Mofid.
- Hashemi, S.M. (2001). Hukuke asasiye Comhuriye Eslami İran. Tahran: Naşre Dadgoster.
- Hashemi, S. M. (2005). Hukuke beşer ve azadihaye asasi. Tahran: Naşre Mizan.
- Haterei az hokme edam Hashem Agajari. (2024). Tabnak. Erişim adresi: <https://tabnak.ir/fa/new/385901>
- İnce, İ. (2008). Ridde. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, 35, 8-91.
- Kadivar, M. (2014). Mojazat-e ertedad ve azadi-ye mazhab. Erişim adresi: <https://kadivar.com/category/1-books/b-21/>
- Kalbasi, F. (2014). Şenaht zaminehaye ertedad az didgahe Kuran. Tasire Kuran Der Şenahte Ertedad, 5, 365-395.
- Kılınç, A. (2008). İran anayasa hukukunun genel esasları. Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, 12(1-2), 907-948.
- Korbanniya, N. (2007). İslam ve hukuk beşer. Mecmueye Makalate Çaharomin Hamayeşe Din Vehukuke Beşer içinde (325-336.ss.). Kum: Daneşgahe Mofid.
- Mehrpur, H. (2004). Nezame beynolmelaliye hukuke beşer. Tahran: Ettelaat Yayınevi.
- Mohaggeg Damad, M. ve Sadat Hoseyni, S. M. (2001). Çeşmandazi bar hodud ve ecraye alaniye an. Daneşgahe Olume Eslami Razavi, 2(1), 10-25.
- Parsania, H. (2011). Felsefe hukuke beşer az didgah Ayetollah Javadi Amoli. Hekmate Asra, 7, 129-146.
- Rasai, M. (2013). Barrasiye ertedad dar mazahebe Eslami. Heblulmetin, 2(5), 141-165.
- Turan, M. (2008). İslam'da irtidat sorunu ve yol açabileceği psiko-sosyal problemler: Takiyye-Nifak örneği. Kadim Akademi Sosyal Bilimler Dergisi, 2(1), 1-11.
- Ziai Bigdeli, M. (2020). Hukuke beynolmelal umumi. Tahran: Ganje Daneş.
- Yari, A. (2017). Hokme morted ve ertedad az negahe Ayetollah Montazeri. Cheshm Andaz Iran, 103, 75-103.

Etik Beyan: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur (Leila Hemmatzadeh). Araştırma ikincil verilere sahip bir çalışma olduğu için etik beyana gerek yoktur.

Yazar Katkısı: “Kavram/fikir, veri toplama/işleme, analiz, yazım ve eleştirel inceleme ve düzenleme Leila Hemmatzadeh (katkı oranı %100) tarafından yapılmıştır. Yazar makalenin yayınlanan versiyonunu okumuş ve kabul etmiştir.

Finansman: Bu çalışma herhangi bir fon desteği almamıştır.

Çıkar Çatışması: Yazar herhangi bir çıkar çatışması beyan etmemektedir.

İntihal: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

Lisans: CC BY-NC 4.0





Nisan/April 2025, Cilt/Volume: 15, Sayı/Issue: 1, ss. 24-40.

Başvuru/Submitted: 13.01.2025

Kabul/Accepted: 31.03.2025

Yayın/Published: 29.04.2025

DOI: 10.17828/yalovasosbil.1618185

Araştırma Makalesi/Research Article

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/yalovasosbil>

Constructing the Perception of Imminent Threat: How Islamophobia Legitimizes Preemptive Self-Defense, Targeted Killings, and the Erosion of Due Process

Abdullah Ahmet Buyuran*

Abstract

The terrorist attacks launched on September 11, 2001, in the U.S. have reflected the strongest shift in the representation of Muslims. “War on Terror” reinforced the social prejudice against Muslims and also shaped the applicable domestic and international living law for them. This war’s influence still goes on. The post-9/11 global landscape has also been profoundly shaped by Islamophobia, influencing both security policies and legal frameworks. This article explores the role of Islamophobia in constructing the perception of an imminent threat, particularly in justifying preemptive self-defense, targeted killings, and the erosion of legal due process. Drawing from constructivist, critical security, sociolegal, and postcolonial perspectives, it argues that Islamophobia functions as a discursive mechanism that frames Muslims as inherent threats, thereby legitimizing extraordinary security measures. The analysis highlights how this manufactured fear normalizes preemptive military actions, reinforces discriminatory domestic policies, and facilitates the manipulation of international legal principles. By linking historical and contemporary discourses, the study demonstrates how Islamophobia shapes “living law,” privileging security imperatives over legal norms. The article concludes by emphasizing the need to challenge securitized narratives and advocate for equitable policies that uphold human rights and the rule of law.

Keywords: Law, Islamophobia, Imminent Threat, Preventive Self-Defense, Targeted Killing.

Yakın Tehdit Algısının İnşası: İslamofobi, Önleyici Meşru Müdafaaayı, Hedefli Öldürmeleri ve Usuli Sürecin Aşınmasını Nasıl Meşrulaştırır

Öz

11 Eylül 2001’de ABD’ye düzenlenen terör saldırıları, Müslümanların temsilindeki en güçlü değişimi yansıtmıştır. “Teröre Karşı Savaş” Müslümanlara yönelik toplumsal önyargıyı pekiştirirken, aynı zamanda onlar için geçerli olan yaşayan iç ve uluslararası hukuku da şekillendirmiştir. Bu savaşın etkisi hala devam etmektedir. 11 Eylül sonrasındaki küresel saha da hem güvenlik politikalarını hem de hukukî

* Ph.D., National Defense University, aabuyuran@gmail.com, 0000-0003-0938-7558

çerçeveleri etkileyen İslamofobi tarafından derinden şekillendirilmiştir. Bu makale, İslamofobinin yakın tehdit algısının inşasındaki rolünü, özellikle de önleyici meşru müdafaayı, hedefli öldürmeleri ve hukukî usulün aşınmasını meşrulaştırmada nasıl kullanıldığını araştırmaktadır. İnşacı, eleştirel güvenlik, sosyohukukî ve postkolonyal perspektiflerden yararlanarak, İslamofobinin Müslümanları içsel tehditler olarak çerçeveleyen bir söylemsel mekanizma olarak işlev gördüğünü ve böylece olağanüstü güvenlik önlemlerini meşrulaştırdığını savunmaktadır. Analiz, bu üretilmiş korkunun nasıl önleyici askerî eylemleri normalleştirdiğini, ayrımcı iç politikaları pekiştirdiğini ve uluslararası hukukun ilkelerinin manipülasyonunu kolaylaştırdığını vurgulamaktadır. Tarihsel ve çağdaş söylemleri birleştirerek, çalışma İslamofobinin güvenlik kaygılarını hukukî normların önünde tutan "yaşayan hukuk"u nasıl şekillendirdiğini göstermektedir. Makale, güvenlikçi anlatılara meydan okuma ve insan hakları ile hukukun üstünlüğünü koruyan adil politikaları savunma ihtiyacını vurgulayarak sona ermektedir.

Anahtar Kelimeler: Hukuk, İslamofobi, Yakın Tehdit, Önleyici Meşru Müdafa, Hedefli Öldürme.

Introduction

The terrorist attacks on September 11, 2001, in the United States have instigated the most substantial transformation in the perception of Islam and Muslims. The 'War on Terror' subsequent to those acts has profoundly impacted the lives of Muslims globally, exacerbated social prejudices against them, and influenced the relevant domestic and international 'law in action' pertaining to them. However, the global security landscape also experienced a profound upheaval after the 9/11 attacks, resulting in the pervasive acceptance of Islamophobic narratives that influenced legal and political responses to perceived threats. The notion of "imminent threat" has been employed to rationalize preemptive self-defense, targeted killings, and the erosion of due process within domestic legal frameworks. These trends provoke essential inquiries regarding the convergence of security, law, and prejudice.

Islamophobia, characterized as the irrational fear, animosity, or bias toward Islam and Muslims (European Monitoring Centre on Racism and Xenophobia [EUMC], 2006: 61), has emerged as a significant influence in defining global socio-political and security narratives. The core purpose involves portraying Muslims as a homogeneous group and a constant "other," frequently associated with violence, extremism, and threats to both international and national security. The problem at concern is that this constructed picture of Muslims as an imminent risk significantly impacts international relations, both international and domestic laws, and the ethical frameworks of governance. It promotes preemptive self-defense, legitimizes targeted killings, and facilitates the exploitation of legal frameworks, frequently under the guise of countering terrorism.

Thomas Franck's metaphor of "The Martian investigating the normativity of behavior on Earth" serves as an effective story to articulate the purpose of this study. In Thomas Franck's metaphor, the Martian seeks to comprehend how to regard the law globally while aboard a spacecraft en route to Earth. During the constrained reading time afforded by his travels, he contemplates if certain legal texts hold greater significance than others or if others are superfluous. He wonders which legal writings align more closely with the forecasts and descriptions of the reality he will soon encounter. The Martian is indifferent to whether the writings we provide adhere to Austin's legal criteria. They are significant in demonstrating the methods by which events occur globally and in correctly reflecting the true nature of the world (Franck, 1990: 42).

Let's imagine for a moment that this Martian wants to learn what kind of law Muslims living in the world are subject to and wants to understand not the law in texts but the living law for them. For this reason, this article aims to analyze the role of Islamophobia in influencing perceptions of imminent threats and its wider consequences for both international and domestic security measures. The current body of literature on Islamophobia predominantly emphasizes its sociopolitical and media aspects. Research by Chris Allen (2010), Arun Kundnani (2014), and Deepa Kumar (2012) investigates Islamophobia as a racialized discourse that perpetuates Western dominance. Additionally, Buzan, Waever, and de Wilde (1998) analyze securitization without directly connecting it to the legal frameworks surrounding preemptive self-defense and due process. A notable drawback of these studies is their disregard for sociolegal viewpoints, especially the influence of "living law" on the formation of legal norms for Muslims. Although constructivist and critical security studies examine the influence of Islamophobia on threat perception, they frequently neglect to consider how these perceptions manifest

in the living law and routine discrimination. This study fills the gap by combining sociolegal analysis with security studies to investigate how Islamophobia influences preemptive security measures and undermines due process.

Therefore, the primary research question is: “In what manner can Islamophobia influence legal and security discourses to rationalize preemptive measures, including targeted killings and the erosion of due process within domestic legal frameworks, and thereby form ‘a living law’ for Muslims?” Utilizing constructivist, critical security, and postcolonial theoretical frameworks, it contends that Islamophobia functions as a discursive mechanism that characterizes Muslims as intrinsic risks, hence legitimate preemptive actions and extraordinary measures. The article examines how this constructed fear legitimizes preemptive self-defense, targeted killings, and the exploitation of domestic legal frameworks under the pretext of counterterrorism. An analysis of these processes illustrates how Islamophobia undermines international law, human rights, and civil liberties, and constructs a ‘living law’ for Muslims.

The study utilizes a qualitative analysis of legal texts, policy papers, media discourse, and security policies, informed by critical analysis and legal sociology. This analysis evaluates the gap between formal legal assurances and the actual experiences of Muslims by scrutinizing both official legal frameworks and their practical application. It also argues that Islamophobia constructs a legal reality wherein Muslims are systematically denied the protections of due process and sovereignty. It highlights how securitization and moral panic drama justifies preemptive self-defense, extending military interventions under the assumption of an inevitable attack; targeted killings, particularly through drone strikes, eroding legal protections against extrajudicial executions; and abuse of domestic legal systems, where counterterrorism laws disproportionately target Muslim individuals and communities. By analyzing these mechanisms, this study reveals how Islamophobia normalizes legal exceptionalism, eroding the foundations of international law and civil liberties.

This research is organized into four sections. Firstly, the conceptual and theoretical framework investigates the influence of constructivism, realism, postcolonialism, and sociolegal studies in the analysis of Islamophobia and securitization. Secondly, historical context delineates the progression of Islamophobia within Western discourse, especially in legal and security narratives. Thirdly, framing an imminent threat examines how Islamophobia shapes the feeling of a constant and intensifying danger. Fourthly, preemptive self-defense and targeted killings examine the utilization of the preemptive war ideology to rationalize military interventions and targeted killings. Furthermore, domestic legal systems and Islamophobia examine the unequal effects of counterterrorism measures on Muslim populations. The conclusion encapsulates the findings and proposes policy solutions for mitigating Islamophobia within legal and security contexts.

1. A Conceptual and Theoretical Framework

The conceptual framework revolves around three interconnected processes: framing of an imminent threat, normalization of preemptive action, and manipulation of international and domestic legal systems. Firstly, Islamophobia portrays Islam as inherently violent and Muslims as predisposed to terrorism. This framing leverages media narratives, political rhetoric, and policy documents to perpetuate the idea of an ever-present and escalating danger, often without concrete evidence. Secondly, by positioning Muslims as threats, Islamophobia enables the justification of preemptive security measures, such as targeted killings and restrictive domestic legal applications. The logic of “striking before being struck” becomes normalized. Thirdly, the legal apparatus is instrumentalized to institutionalize Islamophobia, using counterterrorism to disproportionately target Muslims. These legal-like applications often undermine civil liberties and due process, perpetuating systemic discrimination. Thus, Islamophobia functions as an informational operational variable, an independent variable that affects the perception of an ‘imminent threat’ (intervening variable), which in turn alters collective understandings and reinforces social prejudice, thereby legitimizing (dependent variable) operational conduct.

The term “Islamophobia” has been widely utilized across numerous contexts. It may denote the vilification of refugees or, more commonly, the cynicism over the foreign policy of Western nations (Yilmaz, 2009: 24). The term ‘Islamophobia’ was initially employed in France in 1925. The term ‘Islamophobic delirium’ was introduced by authors Etienne Dinet and Slima Ben Ibrahim to characterize

the Western perception of Islam and Muslims (Bakali, 2016: 16-17). Islamophobia is defined as a predominantly unjustified social apprehension regarding Islam and Muslims (Ernst, 2013: 23). A Council of Europe publication referred to Islamophobia as “*the fear of or prejudiced viewpoint towards Islam, Muslims, and matters pertaining to them.*” (EUMC, 2006: 61). However, a report named “*Islamophobia: A Challenge for Us All*” by the Runnymede Trust in 1997 appeared as the most influential work characterized Islamophobia by the following aspects (EUMC, 2006: 61):

1. Islam is seen as a monolithic bloc, static and unresponsive to change.
2. Islam is perceived as distinct and “other.” It does not share, be impacted by, or have any effect over the values of other cultures.
3. Islam is seen as inferior to the West. It is seen as barbaric, irrational, primitive, and sexist.
4. Islam is perceived as being involved in a conflict of civilizations, violent, confrontational, menacing, and supportive of terrorism.
5. People view Islam as a political doctrine that may be exploited for military or political ends.
6. Islamic criticisms of 'the West' are dismissed out of hand.
7. Discrimination against Muslims and their exclusion from mainstream society are justified by hatred toward Islam.
8. Anti-Muslim hostility is seen as natural and normal.

The norms and standards of civilization differ based on feelings of inferiority, barbarism, illogic, primitiveness, violence, aggression, and peril. For this reason, the analysis of Islamophobia as a functional tool draws on four theoretical perspectives: constructivism in international relations, critical security studies, postcolonial theory, and sociolegal studies. Constructivism explains how threats are socially constructed rather than objectively defined, emphasizing the role of discourse in shaping legal and security frameworks. Realism accounts for the power-driven justifications behind preemptive military interventions, particularly in maintaining global hegemony. Postcolonial theory highlights the continuity of Orientalist narratives that depict Muslims as irrational and violent, enabling the erosion of their legal protections. Sociolegal studies focus on the concept of “living law” and how informal legal norms shape the actual experiences of Muslims worldwide, often contradicting formal legal texts.

To detail, constructivist theory highlights how shared beliefs, social norms, and discourses shape perceptions of identity and security. The constructionists' perception of threats differs from the realist assumptions. On the contrary, constructivists argue that the threat is constructed. While traditional security studies focus on threats, constructivism positions security as a political construct and prioritizes social interaction, identity, rules, and norms. For constructivists, security and threats are not objective but socially constructed (Karacasulu and Uzgören, 2007: 36-39).

Furthermore, although discourses are recognized in mainstream law as components of hegemonic activities rather than as endeavors to formulate or establish law (Beckett, 2012: 145), constructivists perceive law as a forum for identity representation and norm creation (Armstrong, Farrell and Lambert, 2012: 111-112). In parallel, Ian Johnstone characterizes law as a ‘justifiable discourse’ generated through arguments that are either substantiated or contested by various actors, articulated during the interaction process (Chesterman, Johnstone and Malone, 2016: xxxii). Eugen Ehrlich also asserts that to understand law, one must examine the prevalent collective mentality (Antonov, 2016: 12). Islamophobic discourses serves as a socially constructed narrative that informs security policies, positioning Muslims as threats and justifying preemptive action.

Critical Security Studies challenges traditional notions of security as state-centric and military-focused. Studies that use critical analysis are considered interdisciplinary and focus on social problems. It analyzes and resists the misuse of social power and how dominant discourse and inequality are created (Suttle, 2016: 15-16). Islamophobia is viewed as a discursive strategy that securitizes Islam, creating an existential threat that justifies extraordinary measures. Moreover, postcolonial frameworks reveal the continuity of Orientalist depictions of Muslims as barbaric and irrational, enabling neo-imperial policies in the Global South. Islamophobia reaffirms these colonial binaries and legitimizes violence against Muslim-majority states or communities.

In legal sociological thinking on which this study is based, if we want to learn what law is or living law, we need to look at how the prevailing collective mentality expresses itself in customs, rituals, cultural habits, and other informal arrangements (Antonov, 2016: 12). Therefore, the legal system,

whether national or international, is not an impartial entity operating autonomously from society. For this reason, Eugen Ehrlich differentiates between what he termed ‘positive law’ and ‘living law.’ He posited that beneath all formal statutes, particularly positive law, there resided a ‘living law,’ which represented the legal norms adhered to by individuals within society. Roscoe Pound referred to it as ‘law in action’ (Grana and Ollenburger, 1999: 34–35). The law in action not only reflects social bias but also sustains it. Perceptions of inferiority, barbarism, irrationality, primitiveness, violence, aggression, or menace influence the social application of law, regardless of the legislation's textual conformity to modern principles and its claimed equality for all individuals.

Based on Eugen Ehrlich’s sociology of law, Gunther Teubner has also pointed to the subsystems of global society that create their own normative orders. He argues that global law will primarily develop from social environments and cannot develop from the political centers of nation-states and international institutions (Venzke, 2012: 36). Informal legal norms shape the actual experiences of Muslims worldwide, often contradicting formal legal texts.

2. A Concise Overview of the Contentious Relationship Between the West and Muslims

In discussions of the foreign policy of Western states, the terms “Western” or “West” denote the countries of Western Europe and North America, characterized by market economies and bourgeois liberal democracies that historically originated in Europe. There exists a robust and persistent association between political conservatism on both sides of the Atlantic and adverse Western opinions of Muslims and Islam (Ogan, Willnat, Pennington, and Bashir, 2014: 40).

The Western perception of Muslims and Islam dates back to the 7th century, coinciding with Islam's challenge to the Byzantine Empire. Until the 16th century, Europe constituted a cohesive Christian community and had a shared framework for diplomatic interaction (Branch, 2014: 23-28). During this age, the Christian and Islamic realms have collaboratively established their respective laws of nations. Both the Christian and Islamic realms in conflict had established comprehensive doctrines concerning the normative framework applicable to their co-religionists and interactions with non-believers. Christian ethical guidelines were primarily formulated for warfare and encompassed notions of ‘Just War.’ Simultaneously, the Islamic world established the notion of ‘Jihad’, which parallels the just war theory (Amstrong et al., 2012: 50).

Nonetheless, the paradigm of steadfast friend/enemy relationships rooted in religion was observed to be transposed onto the battle between nation-states following the transfer of sovereignty from divine authority to the state. However, given international law originates from Christian civilization, the non-European globe has consistently been viewed as a target for colonization by Western civilization. The practical implementation of this perception encompassed formal rationalizations spanning from religious to secular concepts, or a harsh contempt for other societies and their values (Koskeniemi, 2012: 54).

By the conclusion of the 19th century, the oil reserves and resources of the Islamic world started to garner Western interest. The primary sequence of events that altered the course of history was initiated by World War I and culminated in the disintegration of the Ottoman Empire (Engdahl, 2012: 23). Post-1914, Middle Easterners experienced a profound upheaval in their circumstances. The European powers governed these societies through the suppression of dissent while also integrating them into imperial commercial networks. Colonial control, created at the conclusion of World War I through state-owned Anglo-Persian Oil (BP) and Royal Dutch Shell, further reinforced British supremacy in the oil sector (Engdahl, 2012: 38).

Following World War II, only four of the 42 recognized Muslim nations remained uncolonized (Allen, 2010: 33). The United States seized the flag and emerged as a global champion. Subsequently, the U.S. or Rockefeller’s dominance over world oil became a fundamental aspect of postwar U.S. policy (Engdahl, 2012: 38). The Office of Petroleum Coordinator was established by the Roosevelt administration in May 1940, and in 1942 it was transformed into the Petroleum Administration for War (PAW). All principal topics and policies related to the worldwide oil crisis were deliberated during meetings between PAW executives and the subsequently formed Petroleum Industry War Council (PIWC). (Gendzier, 2015: 24). Every gallon of petroleum products utilized or produced globally has come under their jurisdiction (Gendzier, 2015: 22,25). Subsequent to the United States’ recognition of Israel’s statehood after its 1948 independence declaration, the two nations aligned their interests,

primarily aimed at thwarting Soviet influence over Arab and Muslim leaders and ensuring Western dominance over oil resources. (Cook, 2008: 116).

Iran also experienced its proportionate involvement in the oil conflict. In 1953, the United States and Britain collaborated to depose Muhammad Mosaddeq, the elected prime minister of Iran. Both were oblivious to the fact that by deposing a popular nationalist and installing a monarch, they were sowing the seeds of animosity toward the West, culminating in the Islamic revolution of 1979 two and a half decades later (Hardy, n.d.: 121). The Six-Day War between Israel and Arabs in 1967 significantly transformed US relations with the Arab world. A number of Arab nations reacted by terminating diplomatic relations with Washington. Several Arab states threatened to curtail oil exports in retribution against the United States. (Ashton, 2007: 16). In late September 1972, with the assassination of two Israeli Olympic athletes and the abduction of nine hostages by Palestinian insurgents at the Munich Olympic Games, the phrase "Middle East terrorism" entered the American lexicon (Amanat and Bernhardsson, 2007: 208).

Despite occasional conflicts, over the majority of the Cold War, the United States emerged as the political patron of the Middle East. (Rubin, 2002: 229–230). Both Republican and Democratic administrations have pursued U.S. strategy in the Middle East with three primary objectives: the stability of allied regimes, the security of Israel, and the uninterrupted flow of affordable oil to the West (Cook, 2008: 139). During the Cold War's bipolar power structure, it is presumed that international law played a significant role. The balance of power facilitated a *modus vivendi* between two adversarial factions and established external constraints on confrontational engagements (Hsiung, 1997: 23). The principles of sovereignty of political entities, territorial integrity, and non-intervention constituted the essential elements of the framework underpinning international law (Chan, 2013: 403).

Nonetheless, the conclusion of the Cold War also manifested a shift in the balance of power within the discourse of international law. This alteration was perceived by some as the advent of a new regime, while others viewed it as the obliteration of international law (Amstrong et al., 2012: 27). The so-called "War on Terror," which was initiated immediately following September 11, 2001, greatly exacerbated Islamophobia and created the perception that nations with a majority of Muslims were dangerous in the eyes of both the American political right and the general public. "*This nation [the United States] is at war with Islamic fascists,*" Bush said in August 2006. The assertion that the United States was engaged in a 'crusade' in the Middle East was among the rare instances since its declaration in 2001 (Lean, 2012: 142).

Due to the alteration in the power dynamics of the post-Cold War era, the United States and its allies have ascended as an unchallenged superpower. To maintain hierarchy within the international system, an imperial discourse utilizing 19th-century epithets and justifications began to be utilized. Many politicians and authors in the days after the terrorist attacks implied that the massacre's perpetrators had renounced their humanity (Lean, 2012: 17). This is an imperial discourse that neglects to acknowledge unique or fair boundaries; it treats its domestic law as universal law; it predicates the autonomy of other societies on its endorsement; it conflates its own interests with those of the international community; and it views it as its duty to uphold justice and human security for the international community (Cohen, 2006: 495). Parallel to this comprehension, the "War on Terror's" unique and distinct features led to its basic ramifications. It was presented as a war against terrorism that needed to be waged on all fronts and called for a different strategy and mindset. Former Vice President Richard Cheney clarified that the conflict might not be over, at least not in this lifetime (McAlister, 2007: 206): 'A permanent war' (Cook, 2008: 117).

In addition to the assertion that this struggle would be perpetual, the U.S. contended that the war on terror encompassed two factions: the terrorists and the United States. The challenge lies in the difficulty of formally and technically discussing a war on terrorism, as combating a nebulous group lacking a territorial base is inherently unfeasible (Kolb and Hyde, 2008: 27) The discourse has remained unchanged since that time. Israeli Defense Minister Yoav Gallant announced the implementation of a total siege on the Gaza Strip, which has a population including over fifty percent minors, in response to the Hamas onslaught on October 7, 2023. He continued, "*There will be no electricity, no food, no fuel. Everything is closed. . . We are fighting human animals, and we act accordingly.*" ("What have Israeli officials," 2024).

The United States, its allies, and Israel have employed a similar dehumanization tactic to rationalize their assaults on predominantly Muslim regions. The assertion that adversaries are barbarians, beasts, or merciless killers has been employed to contend that they are exempt from their responsibilities under domestic law, the U.N. Charter, or International Humanitarian Law (IHL) about their conduct. Through the utilization of dehumanizing terms, they have created a lexicon that undermines a state or society's national sovereignty, equal standing within the international community, and the safeguarding of due process of law. As a matter of fact, engaging with a nebulous entity has signified and facilitated the extension of conflict to any location globally. To operationalize her non-territorial and enduring initiative, Operational planning necessitated a legitimizing factor, specifically the cultivation of the idea of an imminent threat: Islamophobia. The assertion that law has supplanted religion as a secular regulatory framework is a historical construct that fails to represent contemporary reality. Indeed, religion has consistently been present in various facets (Bianchi, 2016: 146), undoubtedly, latent to be triggered and employed as an information operation variable in consolidating and sustaining societal bias and also constructing 'living law.'

As a result, neglecting the West's influence in the region's failings would require considerable effort. Its impulsive and ill-conceived operations, endorsement of autocratic regimes, and duplicity concerning democracy and human rights have intensified regional instability and frayed relations between the Middle East and the West (Hardy, n.d.: 236). However, as Maalouf highlighted, it was also challenging for Muslims to acknowledge that their practices were antiquated, their military prowess had become a mere reminiscence, and their faith was perceived as barbaric (Maalouf, 2003: 74–75). Consequently, there are assertions and rebuttals regarding Islamophobia at polar extremes. Some denounce any critique of Muslims and Islam, while others overtly express animosity. Each side possesses its own rationale.

3. Framing an Imminent Threat: Securitization and Moral Panic Drama

Islamophobia depicts Islam as inherently violent and Muslims as predisposed to terrorism. This framing employs media narratives, political discourse, and policy documents to perpetuate the idea of a persistent and escalating threat, sometimes devoid of substantial proof. The essential inquiry in this context pertains to the existence of an endeavor to demonize Muslims. The solution resides inside the informational realm of contemporary conflict. According to the formation domain of contemporary warfare, there are presently six (6) recognized domains under the PMESII framework inside an engagement space. The categories are (1) political, (2) military, (3) economic, (4) social, (5) infrastructural, and (6) information (SHAPE, 2013: 1-8). The information domain examines the influence of individuals, organizations, and systems on their operational environment. It is presumed that, irrespective of the operation, there are countless advantages to regulating the information flow to both the military and the public. Public communication media, intelligence, information warfare, and information management are subcategories of information (Solano, 2017: 46).

All constructive efforts making use of these sub-variables always assume an audience. Chaim Perelman defines the audience as a group of people whom the speaker wishes to impress with his argumentation (Perelman and Olbrecht-Tyteca, 1969: 19). The goal of any speaker is to influence the audience's beliefs in order to gain the audience's loyalty to his arguments and influence his behavior (Bianchi, 2016: 297). The international and domestic community constitute the primary audience in the discourse surrounding security, humanitarian action, and human rights. A compelling story about the principles of the sovereignty game is necessary to persuade the audience, as the concept of sovereign equality and non-intervention is a deeply ingrained principle in international law, making it difficult to challenge (Byers, 2015: 123-124). Naturally, in the international community, where the paramount concern is the preservation of sovereignty, the inconsistent or uneven application of a regulation calls its legality into question (Franck, 1990: 153).

Here we need a concept that can replace legality: legitimacy. Moral panic generated by Islamophobia furnishes necessary legitimacy, though not legality, for both intervention and operational activities, as well as for combating the domestic adversary. Cohen's original explanation specifies a minimum of five categories of social actors involved in a moral panic narrative. These comprise: (1) folk devils, (2) rule or law enforcers, (3) the media, (4) politicians, and (5) the public (Morgan and Poynting, 2012: 85-86). In a moral panic narrative, the perceived or actual threat is ascribed to folk devils. They represent the quintessence of malevolence. (Morgan and Poynting, 2012: 85-86).

Identifying an existential threat is crucial, as legitimacy derives its potency from external dangers and adversarial perceptions. Arguments are presented to emancipate, safeguard, and uphold a jeopardized society (Schlichte and Schneckener, 2015: 415-418).

Arguments with rhetorical and semiotic frameworks exert sufficient effect on the audience to foster tolerance for the breach of rules that are often expected to be followed. When the securitizing agent employs an argument emphasizing the significance and immediacy of an existential threat to bypass the requisite processes or regulations, it exemplifies an instance of securitization (Buzan, Waever, and Wilde, 1998: 25). Specially created language is arranged into discourses to incite moral panic. Here, discourse implies a collection of meanings, metaphors, representations, images, tales, and utterances. When amalgamated in a specific manner, they provide a distinct rendition and a unique depiction of an event (Burr, 1995: 31-41). The audience internalizes the storylines over time. When the narrative becomes routine, it transforms into a standard, and this widely recognized narrative becomes unquestionable, influencing our perceptions (Bianchi, 2016: 293).

Law enforcement agencies, including police and military, serve as guardians of society in this drama, preventing potential turmoil. Moral panic legitimizes and enables their actions (Morgan and Poynting, 2012: 85-86). The discourse seeks to cultivate allegiance and depicts violent actions as necessary, justifiable, and comparatively less harmful by depicting the adversary as harsh, ruthless, and malevolent (Schlichte and Schneckener, 2015: 415-418). On the other hand, public anxiety is heightened due to media exaggerations that depict folk monsters as more perilous to society (Morgan and Poynting, 2012: 85-86). Newscasts employ charged rhetoric with headlines such as 'War on America', 'America Under Attack', and 'America's New War' (Bakali, 2016: 70). The terms 'extremists, fanatics, fundamentalists, and militants' employed by media networks exemplify another othering technique. (Baker, Gabrielatos, and McEnery, 2013: 148). When someone's beliefs are labeled with a term like "fanatic," it implies that they have become the sum of their convictions, that their identity is the same as their beliefs, and that they are nothing more than fanatics or extremists (Baker et al., 2013: 150).

Research on biased news coverage among television journalists indicates that reporters from prominent media outlets, including CNN, ABC, NBC, CBS, MSNBC, and FOX, deliberately opted for unfairness and endorsed anti-Muslim sentiments by partnering with certain terrorism experts. These experts often disseminated misinformation regarding Muslims in the United States, including the assertion that Muslim extremists dominated the majority of mosques nationwide (Bakali, 2016: 70). Moreover, several films, news broadcasts, and television programs employ Islamophobic images. Depictions of Muslim males as violent and threatening, Muslim women as oppressed, and Western nations as inherently more civilized than Muslim nations have been consistently portrayed in *The Kingdom*, *Iron Man*, *Body of Lies*, and the television series *24* (Bakali, 2016: 78).

In this scenario, politicians depict themselves as protectors of society and often provoke moral panic, instigating a moral crusade against perceived malevolence. The capacity of politicians to adeptly incite public hatred and fear over adversaries dictates their success. An illustration of this can be observed in the Bush administration's designation of an 'axis of evil' after 9/11. (Morgan and Poynting, 2012: 88-89). The portrayal of the opponent establishes the political-psychological conditions to rationalize action if required (Poole, 2009: 37).

Simply put, islamophobia presented by aforementioned actors within a drama aims to keep public opinion at home and abroad in a state of continual danger or imminent threat in order to create a perception that extraordinary circumstances make a meaningful due process of law unnecessary. At this point, when society finds itself in a drama of moral panic, it feels that a paradigm shift is needed for combating the securitized entities. When the narratives are internalized by the audience, and establish the loyalty of the audience to which the proposition and argument is directed, it shapes perceptions and behaviors, constitutes new shared understandings, the patterned behavior and the living law. The idea of living law is predicated on the idea that laws are not only found in written documents but also in actual behavior.

4. Islamophobic Contexts

4.1. Application to Pre-emptive Self Defense

Historically, philosophers, statesmen, and soldiers have consistently endeavored to establish and maintain constraints on the employment of military force as a policy tool, a pursuit evident in the evolution of the just war doctrine within Western thought. Traditionally, mainstream Western philosophy has methodically segmented the notion of just war into two components. The initial component is *jus ad bellum*, which pertains to the criteria under which aggressors may legitimately employ military force to resolve disputes. The second part, however, is *jus in bello*, which pertains to the criteria for the legitimate use of military force at the strategic, operational, and tactical levels during armed conflict (Hensel, 2008: 5).

Articles 2(4) and 39-51 of the United Nations Charter delineate the primary provisions concerning *jus ad bellum*. According to Article 2(4), which outlines one of the tenets of the UN,

“All members shall refrain in their international relations from the threat or use of force against the territorial integrity or political independence of any state, or in any other manner inconsistent with the Purposes of the United Nations.”

Article 51 of the UN Charter regarding the right to self-defense stipulates:

“Nothing in the present Charter shall impair the inherent right of individual or collective self-defense if an armed attack occurs against a Member of the United Nations, until the Security Council has taken the measures necessary to maintain international peace and security . . .”

This conventional and legalistic perspective views sovereignty and non-intervention as the essential tenets of the international system. This approach delineates sovereignty in spatial terms, rejecting rationales for interventions predicated on governmental form, while overlooking the religious and anti-democratic characteristics of the regime. Secondly, it asserts that fragile states should be protected from neo-imperialist or neo-colonial interventions; lastly, it considers this concept vital for maintaining the right of political societies to self-determination (Powers, 2014: 119-120). This interpretation posits that intervention is permissible solely for self-defense or through a resolution by the United Nations Security Council in accordance with Section VII of the United Nations Charter. Consequently, legal discussions regarding intervention typically assert that legitimacy is unrelated to legality, emphasizing that the legality of an intervention is determined not by its potential to improve global conditions, but by the fulfillment of specified legal criteria (Powers, 2014: 119-120).

Alongside the self-defense definition specified in Article 51 of the U.N. Charter, the concept of preemptive self-defense also exists. Preemptive self-defense, a controversial idea in international law, has been increasingly legitimized through Islamophobic narratives. States rationalize unilateral military interventions by associating Muslim-majority nations or communities with terrorism. The 2003 invasion of Iraq was predicated on the fallacious assumption of weapons of mass destruction and the purported link between Islam and terrorism (Cramer and Thrall, 2012: 1-25). The idea permits governments to respond to perceived threats without requiring reliable evidence or international supervision.

Since 1990, the right to self-defense has progressively included armed engagement against states that openly support or shelter terrorists. For these interventions to be considered permissible under the principle of self-defense, the states involved must have previously engaged in terrorist operations against the state asserting self-defense. There is a clear distinction between preventive self-defense and anticipatory self-defense. Anticipated self-defense refers to the use of force in the absence of a current armed assault, but under conditions when such an assault is highly expected or imminent. Conversely, preventative self-defense refers to the use of force to avert the possibility of an attack by another state, even when there is insufficient evidence indicating that an armed assault is probable or imminent (Meiertöns, 2010: 200-201).

Significant disagreement exists regarding the validity of preemptive military actions under international law. With rare exceptions, the responses regarding their legality are negative. Self-defense against an actual or imminent armed attack is recognized as justified; but, military actions aimed at preventing a remote or potential attack lack legal standing under international law (Bzostek, 2008: 55). While certain remarks by Australian Prime Minister John Howard in December 2002 are interpreted as

an endorsement of preemptive and unilateral force, the international community opposes the legalization of such actions (Council of the European Union, n.d.: 3). Countries within the European Union likewise denounced the preemptive use of war in the Strategic Declaration issued in June 2003 (Council of the European Union, n.d.: 3). Kofi Annan, the United Nations Secretary-General, has also explicitly denounced the unilateral application of preventive action ("Secretary-General Address," 2003).

It is a prevalent idea that self-defense is permissible solely when a hostile assault is imminent, if it is permissible at all (Anghie, 2004: 277). An instance of this scenario is the 'involuntary sovereignty waiver' idea advanced by Richard Haass, a high-ranking official in the George W. Bush administration. This theory posits that whenever a state undertakes one of three specific activities, it invites interference from other actors and inadvertently relinquishes its sovereignty. These actions are deemed as fostering terrorism, concealing weapons of mass destruction, and violating human rights (Sterio, 2009: 222).

At this point, Islamophobia functions as an informational operational variable that aims to evoke the idea of an imminent danger through a moral panic narrative. The pervasive fear of 'Islamic terrorism' served as a convenient rationale for American imperial aspirations (Kumar, 2012: 141). Several neocons were ready to present Islamic terrorism as the new post-Cold War enemy. Daniel Pipes stated this point: *"Like communism during the Cold War, Islam is a threat to the West."* (Kumar, 2012: 145).

Fueling islamophobia increases not only the fear of Islam within the West but also reticence towards the Islamic world (Al-Rodhan, Herd, and Watanabe, 2011: 206). *"This is an enemy who hides in the shadows and has no regard for human life,"* on September 12, 2001, one day following the attacks, President George W. Bush stated (Lean, 2012: 17). Many authors and politicians in the days that followed implied that the massacre's perpetrators had renounced their humanity (Lean, 2012: 17). Were they merely perpetrators of the assault who had renounced their humanity? It was considered a relinquishment of both human and statehood status. According to one of America's most vocal right-wing columnists, Ann Coulter:

"Not all Muslims are terrorists but all terrorists are Muslims—at least all terrorists capable of assembling a murderous plot against America . . . We should invade their countries, kill their leaders and convert them to Christianity." (Bakali, 2016: 69).

Furthermore, in a statement from the U.S. Department of Defense following the September 11, 2001 terrorist attacks, General Jay Bybee asserted that the Taliban and Al-Qaeda were exempt from the Geneva Conventions (Bybee, 2002). This understanding results in the fighters on the battlefield being in a lawless zone (Jensen, 2012: 686). Furthermore, White House adviser Alberto Gonzales unequivocally characterized the Geneva Conventions as outmoded (Jensen, 2012: 686). It has been argued that individuals detained during military operations in Afghanistan, suspected of ties to the Taliban or Al-Qaeda, are not entitled to protections under the Geneva Conventions because Afghanistan's status as a failed state prevents it from being a signatory to these conventions (ETH Zurich, n.d.)

In April 2016, Brian Egan, Legal Adviser to the U.S. Department of State, argued that the U.S. relied solely on the "unable or unwilling state" test in interventions, specifically the "unable state" criterion; due to the Syrian government's lack of capability against ISIS, the need to obtain the Syrian government's consent when deploying military forces against ISIS in Syrian territory was eliminated. The U.S. theory here has begun to blend two interventionist logics, using humanity and reluctance when dealing with a dictator, and the failed state doctrine when dealing with weak state authority. In the 'unwilling or unable' test, the principle of "inability obviates consent" is applied (Benjamin, 2018: 1-24).

These legal-like discourses were additionally bolstered by moral arguments. A further appeal to garner support for the War on Terror was the protection of oppressed Muslim women from perilous Muslim men. The grounds for the War on Terror's freedom of Muslim women in Afghanistan warrant meticulous scrutiny, as their plight was only deemed relevant when aligned with a strategic political purpose (Bakali, 2016: 71). Consequently, examples can be multiplied. However, the legitimacy and moral arguments produced through discourse on Islamic terrorism and the measures to be taken against it can take on a form that justifies any kind of intervention.

4.2. Targeted Killings and the Role of Islamophobia

The phenomenon of islamophobia extends beyond the confines of *jus ad bellum*. The laws of armed conflict, regulated by International Humanitarian Law (IHL), are crucial in limiting violence in armed conflicts to what is necessary for achieving their aims (Kolb and Hyde, 2008: 16). The notion of 'imminent threat' is reintroduced to facilitate the circumvention of established targeting regulations. Targeted killings, especially via drone operations, represent another expression of Islamophobia. These operations are frequently rationalized as precision tactics against terrorism; however, they disproportionately take place in Muslim-majority areas such as Pakistan, Yemen, and Somalia. The dehumanization of Muslim individuals facilitates the trivialization of collateral damage, as civilian losses are often regarded as unavoidable sacrifices. The extrajudicial nature of these killings subverts international law and human rights standards, diminishing global accountability norms.

The legal justification for targeted killings put forth by the U.S. Department of Justice states that if 'an informed, high-level official' determines that the target is a high-ranking member of a terrorist organization or an affiliated group who poses an imminent threat of violent attack against the United States, the government may lawfully kill the individual. The phrase 'imminent threat' is used broadly enough to cover anyone who can be presented as active with terrorists and affiliated organizations. A necessary condition for such killings to be considered permissible under international law is that they take place on a battlefield, but the war on terror is seen as involving, in principle, a global battlefield, and drone strikes have taken place in Pakistan, Yemen, and Somalia, all places where the U.S. is not formally at war (Kundnani, 2014: 172).

In 2009, President Obama intensified the drone strike operations in Pakistan. In 2009, U.S. drones resulted in the deaths of ninety-eight innocent civilians in Pakistan, as reported by the London-based Bureau of Investigative Journalism. Faisal Shahzad, a Pakistani immigrant residing in New York, attempted to detonate a car bomb in Times Square. During his arraignment, he informed the court that his attempted assault was a reaction to the United States' occupation of Iraq and Afghanistan, as well as its drone strikes in Somalia, Yemen, and Pakistan. The judge stated that his intended targets were not soldiers encroaching into foreign nations, but rather civilians. Shahzad said: *"Well, the drone hits in Afghanistan and Iraq, they don't see children, they don't see anybody. They kill women, children, they kill everybody."* (Kundnani, 2014: 174).

The dehumanization facilitated the trivialization of civilian tragedies, as these losses are often regarded as unavoidable sacrifices. In both settings of *jus ad bellum* and *jus in bello*, Islamophobia has been employed as an informational operational variable to legitimize the use of force against any Muslim state or target. Each faction developed, fortified, and upheld its own rationale through binary oppositions.

4.3. Erosion of the Domestic Due Process

Domestically, Islamophobia influences the creation and application of counterterrorism laws. These laws disproportionately target Muslim communities through surveillance, entrapment, and prosecution. In the United States, programs have been criticized for stigmatizing Muslims and reinforcing stereotypes of inherent radicalization. The exploitation of the legal system encompasses immigration and asylum policies, wherein Islamophobia influences stringent measures like travel bans, detention of asylum seekers, and deportations. These policies are frequently rationalized by overstated assertions of security threats, disregarding humanitarian concerns and international obligations. During conflicts, a nation typically targets those it views as domestic representatives of the foreign enemy. The law enforcement system addresses domestic threats while the foreign policy establishment manages the conflict with external adversaries.

Following the Runnymede Report, Halliday determined that while Islam was historically viewed as an enemy during the Crusades of the Reconquista, it is no longer seen in that light; contemporary hostility is directed towards Muslims as individuals rather than Islam as a religion (Allen, 2010: 135). There has been a rise in fear toward Islam and its Muslim population in both North America and Europe (Bakali, 2016: 14–15). When an African, Syrian, or Egyptian commits a crime, the media links it to a Muslim identity rather than mentioning their nationality. No individual identified as Catholic, Methodist, Baptist, or Christian is accused of committing a crime in the United States if the perpetrator is of Irish, Italian, Spanish, or German descent (Gottschalk and Greenberg, 2013: 21–22).

On February 18, 2010, Joseph Stack, a software consultant, intentionally collided his airplane with a federal facility in Austin, Texas. Stack engaged in this aggressive behavior due to his disputes with the government. Over twelve individuals were either killed or injured as a result of Stack. Nevertheless, news organizations exerted significant effort to avoid classifying this act as terrorism, despite its resemblances to the 9/11 terrorist attacks (Bakali, 2016: 2). In another example, Canadian Justice Minister Peter McKay declared that a February 2015 Valentine's Day shooting attempt was definitively not a terrorist act due to the lack of cultural connections among the victims. Mr. McKay did not specifically mention Muslim cultures. Nonetheless, when he addressed the possible categorization of such an activity as terrorism, he cited organizations like ISIS (Bakali, 2016: 3).

The bomb plot devised by the Hutaree Militia constitutes another notable example, in addition to those already referenced. Nine Christian radicals in Michigan formed the Hutaree militia, which plotted to murder a police officer. In May 2010, they planned to utilize roadside explosives and landmines to carry out bomb assaults. They identified as Christian Warriors and were motivated by religious convictions in their actions. Nonetheless, the media did not classify this assault as terrorism. The attempted bombing of a mosque in Jacksonville, Florida, on May 10, 2010, exemplifies the media's reluctance to label acts of violence perpetrated by non-Muslims as "terrorism." A pipe bomb detonated at a nearby mosque during evening prayers attended by Muslims. The media did not classify this occurrence as a terrorist act (Bakali, 2016: 72).

The fundamental contention regarding the torture of Muslim detainees at locations like Abu Ghraib and Guantanamo Bay is that these abhorrent actions would not transpire if Guantanamo inmates were tried in federal tribunals inside American jurisdiction (Kumar, 2012: 177). This assumption is, in reality, erroneous. In 2011, the Center for Human Rights and Global Justice at New York University Law School published a report titled 'Under the Radar: Muslims Deported, Detained, and Denied on Unsubstantiated Terrorism Allegations,' which clarifies the legal framework portraying Muslims as substantial national security threats. The research suggests that Muslims' political, cultural, and religious affiliations, together with their legal activities, are being interpreted as dangerous terrorism-related characteristics to rationalize their imprisonment, expulsion, and denial of immigration privileges (Kumar, 2012: 177).

Following the explosion of TWA Flight 800 over the Atlantic Ocean in 1996, law enforcement officials promptly asserted—seemingly without substantiation—that Middle Eastern terrorists were accountable for the aircraft's obliteration. A significant number of Arab Americans, Muslim Americans, and individuals seen as Middle Eastern experienced intense interrogation, humiliation, and invasive searches of their bodies and personal possessions. Certain individuals were notified that they would undergo more rigorous interrogation due to their alignment with a specific profile. The catastrophe was subsequently attributed to faulty wiring (Peek, 2011: 24).

Furthermore, some Westerners have acted imprudently by publicly supporting the denigration of Islam. In 2005, the Danish tabloid *Jyllands-Posten* published cartoons that ridiculed the Prophet Mohammed, intensifying Islamophobia in Europe and promoting the spread of violent extremist narratives within Islam in both the Middle East and Europe (Al-Rodhan et al., 2011: 205). The French government's 2004 prohibition of the hijab, or headscarf, in public schools highlights this trend across Europe. The Swiss constitutional amendment banning minaret construction, approved in a national referendum in November 2009, exemplifies this persistent trend. Discriminatory actions against Muslim communities engender feelings of rejection, frustration, and rage (Al-Rodhan et al., 2011: 206).

Israeli leaders have also long promoted ethnic cleansing, euphemistically referred to as 'transfer,' using language that paints Palestinians as a false people with no significant past. Netanyahu criticized Israel in 1989 for failing to take advantage of the international spotlight on China's suppression of pro-democracy demonstrations in Tiananmen Square "*to carry out mass expulsions among the Arabs of the (occupied) territories.*" (Chris McGreal, 2023).

A significant segment of Israelis, as indicated by opinion polls, perceives Arabs as 'primitive,' 'dirty,' and lacking an appreciation for human life. For years, Israeli children have been instructed that Arabs are intruders who should only be endured due to Israel's benevolence (Chris McGreal, 2023). A 2003 study of Israeli textbooks by the Hebrew University in Jerusalem showed Arabs are principally depicted "*with a camel, in an Ali Baba dress.*" The study said:

“They describe Arabs as vile and deviant and criminal, people who don’t pay taxes, people who live off the state, people who don’t want to develop. The only representation is as refugees, primitive farmers and terrorists. You never see a Palestinian child or doctor or teacher or engineer or modern farmer,”(Chris McGreal, 2023).

These examples show how the cultural and religious affiliations of the perpetrators, rather than the inherent nature of the crimes themselves, have influenced the concept of terrorism or terrorist activities. The classification of an individual's activities as terrorism or mere acts of violence depends on their affiliation with Islam. Faced with such an association and qualifier, persons inevitably deduce that the legal due process afforded to Muslims is no process at all.

Discussion, Conclusion and Recommendations

This study analyzed the role of Islamophobia in influencing perceptions of imminent threat and its wider consequences for both international and domestic security and legal measures. Utilizing constructivist, critical security, and postcolonial theoretical frameworks, it contends that Islamophobia functions as a discursive mechanism that characterizes Muslims as intrinsic risks, hence legitimate preemptive actions and extraordinary measures.

The constructivist approach elucidated how collective ideas, societal norms, and discourses influence conceptions of identity and security. Islamophobia has been proposed as a socially constructed narrative that shapes security strategies, portraying Muslims as threats and legitimizing preventative measures. Furthermore, postcolonial frameworks have exposed the persistence of Orientalist portrayals of Muslims as barbarous and illogical, so facilitating Islamophobia that reinforces these colonial dichotomies and legitimizes violence against Muslim-majority nations or groups. This study, grounded in legal sociological thought, demonstrates that norms regarding perceptions of inferiority, barbarism, irrationality, primitiveness, violence, aggression, or threat stemming from Islamophobia vary significantly, despite the law's textual alignment with contemporary values and its professed equality for all individuals.

The article also examined how this constructed fear legitimizes preemptive self-defense, targeted killings, and the exploitation of domestic legal frameworks under the pretext of counterterrorism. An analysis of these processes illustrates how Islamophobia undermines positive international law, human rights, and civil liberties and forms a different ‘living law’ for the Muslims. In contrast to legal positivism, which posits that law exists solely in written texts, the subjective variant of legal sociological theory asserts that the definitive criterion of law is legal consciousness within social dynamics and actions. This study aimed to discover social phenomena that transcend national boundaries and to examine the due process of law as experienced by Muslims.

This study also examined the prevalent collective mindset and its manifestation in actual international and domestic contexts, given that law is presumed to be equivalent with normativity. In the realms of preemptive self-defense, targeted killings, and the misuse of the domestic legal system, it was concluded that Islamophobia serves as a legitimizing factor that fosters the perception of an imminent threat. In these settings, Islam is depicted as violent, aggressive, threatening, and supportive of terrorism to contend that law enforcement or military personnel are exempt from their responsibilities under domestic law, the U.N. Charter, or International Humanitarian Law (IHL) about their acts.

By framing Muslims as existential threats, Islamophobia perpetuates cycles of violence, discrimination, and injustice, undermining global stability and human rights. Addressing this phenomenon requires a concerted effort to deconstruct Islamophobic narratives, challenge securitized discourses, and advocate for inclusive and equitable policies. The incitement of Islamophobia has placed both domestic and international society in a perpetual state of fear and peril, serving to justify and legitimize the enduring and non-territorial nature of the so-called war on terror. Applicable law varies according to perceptions of inferiority, barbarism, irrationality, primitiveness, violence, aggression, and threat, as determined by the process of securitization.

Consequently, facing Islamophobia, people have concluded that the process due for Muslims is no process at all. When public perception reaches this conclusion, it may be asserted that Islamophobia has effectively fulfilled its purpose both internationally and domestically(!) Through a critical lens, we must question not only the legitimacy of actions justified by Islamophobia but also the systemic biases

that enable their persistence. The fight against Islamophobia is not just about protecting Muslims but about preserving the principles of justice, equality, and the rule of law in a deeply interconnected world.

References

- Al-Rodhan, N. R. F., Herd, G. P., & Watanabe, L. (2011). *Critical turning points in the middle east* (1st ed.). Eastbourne: Palgrave Macmillan.
- Allen, C. (2010). *Islamophobia*. Burlington: Ashgate Publishing.
- Amanat, A., & Bernhardsson, M. T. (Eds.). (2007). *U.S. - Middle East historical encounters*. Gainesville: University Press of Florida.
- Amstrong, D., Farrell, T., & Lambert, H. (2012). *International law and international relations* (2nd ed.). New York: Cambridge University Press.
- Anghie, A. (2004). *Imperialism, sovereignty and the making of international law*. New York: Cambridge University Press.
- Antonov, M. (2016). The legal conceptions of hans kelsen and eugen ehrlich: Weighing human rights and sovereignty (law no. wp brp 62/law/2016). *Law*. Retrieved from Saint Petesburg.
- Ashton, N. J. (2007). The cold war in the middle east regional conflict and the superpowers 1967-73. *International Relations of the Middle East* (Vol. 19). London and Newyork: Routledge.
- Bakali, N. (2016). *Islamophobia: Understanding anti-muslim racism through the lived experiences of muslim youth*. Rotterdam: Sense Publishers.
- Baker, P., Gabrielatos, C., & McEnery, T. (2013). *Discourse analysis and media attitudes: The representation of islam in the british press*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Beckett, J. A. (2012). Faith and Resignation: A journey through international law. In M. Stone, I. R. Wall, & C. Douzinas (Eds.), *New Critical Legal Thinking: Law and the Political* (1st ed., pp. 145-167). New York: Routledge.
- Benjamin, A. B. (2018). Syria : The unbearable lightness of intervention. *Wisconsin International Law Journal*, 35(3), 1-24.
- Bianchi, A. (2016). *International law theories: An inquiry into different ways of thinking* (1st ed.). Oxford: Oxford University Press.
- Branch, J. (2014). *Cartographic state: Map, territory and the origins of sovereignty* (1st ed.). Cambridge: Cambridge University Press.
- Burr, V. (1995). *An introduction to social constructionism* (1st ed.). London and New York: Routledge.
- Buzan, B., Waever, O., & Wilde, J. de. (1998). *Security: A new framework for analysis*. London: Lynne Rienner Publishers.
- Bybee, J. S. (2002). Memo from assistant attorney general jay bybee to Alberto Gonzales and William Haynes II, application of treaties and laws to al Qaeda and the Taliban detainees. Retrieved from <http://www.washingtonpost.com/wp-srv/nation/documents/012202bybee.pdf?noredirect=on>
- Byers, M. (2015). International law and the responsibility to protect. In R. Thakur & W. Maley (Eds.), *Theorising the Responsibility to Protect* (1st ed., pp. 101–125). Cambridge: Cambridge University Press.
- Bzostek, R. (2008). *Why not preempt?: Security, law, norms and anticipatory military activities*. Burlington: Ashgate Publishing.
- Chan, K. (2013). State failure and the changing face of the jus ad bellum. *Journal of Conflict and Security Law*, 18(3), 395-426.
- Chesterman, S., Johnstone, I., & Malone, D. M. (2016). *Law and the practice of the united nations: Documents and commentary* (2nd ed.). Oxford: Oxford University Press.
- Cohen, J. L. (2006). Sovereign equality vs. imperial right: the battle over the “new world order.” *Constellations*, 13(4), 485–505.
- Cook, J. (2008). *Israel and the clash of civilisations: Iraq, Iran and the plan to remake the Middle East*. London: Pluto Press.

- Council of the European Union. (n.d.). Basic principles for an EU Strategy against proliferation of weapons of mass destruction. Brussels: Secreteriat.
- Cramer, J. K., & Thrall, A. T. (2012). Why did the United States invade Iraq ? (J.K. Cramer & A.T. Thrall,Eds.). London and Newyork: Routledge.
- Engdahl, W. (2012). Myths, lies and oil wars. Wiesbaden, Germany: Engdahl.
- Ernst, C. W. (2013). Islamophobia in America: The anatomy of intolerance. (C.W. Ernst,Ed.). New York: Palgrave Macmillan.
- ETH Zurich. (n.d.). International law and the problem of failed states : A case of ambiguities. Retrieved from Zurich/ Switzerland: <https://www.globalpolicy.org/nations-a-states/failed-states/51213-international-law-and-the-problem-of-failed-states.html?itemid=id#720>
- Franck, T. M. (1990). The power of legitimacy among nations (1st ed.). New Jersey: Oxford University Press.
- Gendzier, I. L. (2015). Dying to forget; oil, power, Palestine & the Foundations of U.S. policy in the Middle East. New York: Colombia University Press.
- Gottschalk, P., & Greenberg, G. (2013). Common heritage, uncommon fear Islamophobia in the United States and British India 1687-1947. In C. W. Ernst (Ed.), Islamophobia in America: The Anatomy of Intolerance. New York: Palgrave Macmillan.
- Grana, S. J., & Ollenburger, J. C. (1999). The social context of law (1st ed.). New Jersey: Prentice Hall Inc.
- Hardy, R. (n.d.). The poisoned well : Empire and its legacy in the Middle East. New York: Oxford University Press.
- Hensel, H. M. (2008). Theocentric natural law and just war doctrine. In H. M. Hensel (Ed.), The Legitimate Use of Military Force: The Just War Tradition and the Customary Law of Armed Conflict (pp. 5–29). Burlington: Ashgate Publishing.
- Hsiung, J. C. (1997). Anarchy & Order: The interplay of politics and law in international relations (1st ed.). London: Lynne Rienner Publishers.
- Jensen, E. T. (2012). Applying a sovereign agency theory of the law of armed conflict. *Chicago Journal of International Law*, 12(2), 685–727.
- Karacasulu, N., & Uzgören, E. (2007). Explaining social constructivist contributions to security studies. *Perceptions*, 7(3), 27–48.
- Kofi Annan. (2003). Secretary-General address to the general assembly, New York. (May 5, 2021). Erişim adresi <https://www.un.org/webcast/ga/58/statements/sg2eng030923.htm>
- Kolb, R., & Hyde, R. (2008). An introduction to the law of armed conflict. Oxford: Hart Publishing.
- Koskeniemi, M. (2012). International law in the world of ideas. In J. Crawford, M. Koskeniemi, & S. Ranganathan (Eds.), *The Cambridge Companion to International Law* (1st ed., pp. 47–64). Cambridge: Cambridge University Press.
- Kumar, D. (2012). Islamophobia and the politics of empire. Chicago: Haymarket Books.
- Kundnani, A. (2014). The Muslims are coming! Islamophobia, extremism, and the domestic war on terror. London: Verso.
- Lean, N. (2012). The Islamophobia industry. London: Pluto Press.
- Maalouf, A. (2003). In the name of identity: Violence and the need to belong. New York: Penguin Books.
- McAlister, M. (2007). A cultural history of the war without end. In A. Amanat & M. T. Bernhardsson (Eds.), *U.S.-Middle East Historical Encounters*. University Press of Florida.
- Meiertöns, H. (2010). The doctrines of us security policy: An evaluation under international law. Cambridge: Cambridge University Press.

- Morgan, G., & Poynting, S. (Eds.). (2012). *Global Islamophobia: Muslims and moral panic in the west*. Burlington: Ashgate Publishing.
- Muslims in the European Union: Discrimination and Islamophobia (EUMC 2006). (2006). European Monitoring Centre on Racism and Xenophobia.
- Ogan, C., Willnat, L., Pennington, R., & Bashir, M. (2014). The rise of anti-Muslim prejudice: Media and Islamophobia in Europe and the United States. *International Communication Gazette*, 76(1), 27-46.
- Peek, L. (2011). *Behind the backlash: Muslim Americans after 9/11*. Philadelphia: Temple University Press.
- Perelman, C., & Olbrechts-Tyteca, L. (1969). *The new rhetoric: A treatise on argumentation*. Notre Dame London: University of Notre Dame Press.
- Poole, E. (2009). *Media representation of British Muslims: Reporting Islam*. London and Newyork: I.B. Tauris.
- Powers, G. F. (2014). The ethics of intervention. *Security and Peace*, 32(2), 119–124.
- Rubin, B. (2002). *The tragedy of the Middle East*. Cambridge: Cambridge.
- Schlichte, K., & Schneckener, U. (2015). Armed groups and the politics of legitimacy. *Civil Wars*, 17(4), 409-424.
- SHAPE. (2013). *Comprehensive operations planning directive interim V2.0*. NATO Planning Directive.
- Solano, J. (2017). *Weaponizing the final frontier: The United States and new space race*. Troy University, Troy, Alabama.
- Sterio, M. (2009). A grotian moment: Challenges in the legal theory of statehood. *Denver Journal of International Law and Policy*, 39(2), 209-237.
- Suttle, O. (2016). Law as deliberative discourse: The politics of international legal argument-social theory with historical illustrations. *Journal of International Law and International Relations*, 12(1), 151–203.
- The language being used to describe Palestinians is genocidal | Chris McGreal | The Guardian. (n.d.). (August 20, 2024). Erişim adresi: <https://www.theguardian.com/commentisfree/2023/oct/16/the-language-being-used-to-describe-palestinians-is-genocidal>
- Venzke, I. (2012). *How interpretation makes international law: On semantic change and normative twists*. Oxford: Oxford University Press.
- What have Israeli officials said about Palestinians in Gaza? (n.d.). (August 13, 2024). Erişim adresi: <https://www.newarab.com/news/what-have-israeli-officials-said-about-palestinians-gaza>
- Yilmaz, I. (2009). The nature of Islamophobia: Some key features. In L. Fekete (Ed.), *A Suitable Enemy: Racism, Migration and Islamophobia in Europe*.

Beyan ve Açıklamalar

Etik Beyan: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur (Abdullah Ahmet Buyuran). Araştırma ikincil verilere sahip bir çalışma olduğu için etik beyana gerek yoktur.

Yazar Katkısı: Kavram/fikir, veri toplama/işleme, analiz, yazım ve eleştirel inceleme ve düzenleme Abdullah Ahmet Buyuran (katkı oranı %100) tarafından yapılmıştır. Yazar makalenin yayınlanan versiyonunu okumuş ve kabul etmiştir.

Finansman: Bu çalışma herhangi bir fon desteği almamıştır.

Çıkar Çatışması: Yazar herhangi bir çıkar çatışması beyan etmemektedir.

İntihal: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

Lisans: CC BY-NC 4.0





Nisan/April 2025, Cilt/Volume: 15, Sayı/Issue: 1, ss. 41-58.

Başvuru/Submitted: 06.07.2024

Kabul/Accepted: 25.03.2025

Yayın/Published: 29.04.2025

DOI: 10.17828/yalovasosbil.1511681

Araştırma Makalesi/Research Article

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/yalovasosbil>

Hollanda Sömürge Hükümeti Döneminde Endonezya Tarımında Uygulanan İktisat Politikalarının Üretim ve İhracata Etkileri (1830-1940)

Fahri Solak* - Hüseyin Üçtepe**

Öz

Doğu ile Batı arasında yüzyıllardır devam eden denizyolu ticaretinde aktif rol alan Hollanda Birleşik Doğu Hindistan Şirketi (VOC)'nin (1602-1799) tasfiye edilmesi ve tüm varlıklarının Hollanda Krallığı'na devredilmesi, Cava'da Hollanda Sömürge Hükümeti'nin (1816-1941) oluşumunu beraberinde getirmiştir. Bu oluşum, daha sonra, Endonezya tarım ürünleri ihracatı üzerinde farklı ekonomi politikalarının uygulanmasına yol açmıştır. Bu çalışmada, özellikle 1830-1940 arası döneme odaklanılarak, Hollanda Sömürge Hükümeti tarafından, tarım ürünlerinden daha fazla artı değer elde etmek amacıyla, uygulamaya konulan üretim ve ihracat politikaları ele alınacaktır. Bu bağlamda, Hollanda Sömürge Hükümeti tarafından, sömürgeciliğin başat aktörü haline getirilen “zorunlu yetiştirme programı – cultivation system”, akabinde sırasıyla uygulamaya alınan “liberal politika – liberal policy” ve “etik politika – ethical policy” deneyimleri analiz edilecektir. Ele alınan konular çerçevesinde, tamamen ihracat için yetiştirilen şeker, kahve, çay, tütün, kınakına ve palmye yağı gibi ürünlerin üretimine yönelik iktisat politikaları değerlendirilerek, ilk elden oluşturulan, üretim ve ihracat istatistik verileri eşliğinde bir ekonomik-tarihsel kavrayış sağlanmaya çalışılacaktır. Sömürge dönemi Endonezya ekonomisi ile ilgili birincil ve ikincil ana kaynaklardan yararlanılarak tarihsel araştırma yöntemi kullanımı yoluna gidilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Sömürgecilik, Hollanda Sömürgeciliği, Endonezya Ekonomisi, Zorunlu Tarımsal Yetiştirme Politikası, Etik Politika.

The Effects of Economic Policies Applied in Indonesian Agriculture in the Dutch Colony on Production and Exports: 1830-1940

Abstract

The Dutch colonial government, established after the dissolution of the Dutch United East India Company (VOC, 1602-1799), which had played an active role in maritime trade between Asia and Europe for centuries, and the transfer of all its assets to the Kingdom of the Netherlands, implemented various economic policies specifically for export agriculture. This study deals with the production and export policies developed by the colonial government, especially in the period between 1830 and

* Dr. Öğr. Üyesi, Marmara Üniversitesi, İktisat Fakültesi, fahrisolak@marmara.edu.tr, 0000-0003-0179-5776

** Doktora Öğrencisi, Marmara Üniversitesi, İktisat Tarihi, huctepe@marun.edu.tr, 0000-0003-3660-0764

1940, in order to obtain more surplus value in agricultural products. Liberal economic policies and Ethical Policy experiences are analyzed, each implemented according to the compulsory agricultural production system (cultivation system), which was the dominant actor of colonialism. The analysis attempts to provide an economic-historical understanding with production and export data by focusing on policies for the production of products such as sugar, coffee, tea, tobacco, cinchona bark, and palm oil grown for export. The historical research method was utilized by examining primary and secondary sources related to the Indonesian economy during the colonial period.

Keywords: Colonialism, Dutch Colonialism, Indonesian Economy, Compulsory Cultivation System, Ethical Policy.

Giriş

Endonezya Cumhuriyeti, Avrupalı tüccarlar tarafından “Doğu Hint Adaları”, “Baharat Adaları” ve sonraları Hollanda egemenliğinde oluşan “Hollanda Hindistan’ı” adlarıyla anılan takımadalardan meydana gelmektedir. Bu takımadalar üzerinde yüzyıllardır var olan bağımsız yerel sultanlıklar, tarımsal ürünlerin ticareti üzerinden yüksek gelirlerle iktidarlarını başarılı bir şekilde sürdürdüler. Bu başarı, Portekiz ve İspanya ticaret gemileri eliyle ‘Doğu Hint Adaları’ndan, karabiber, tarçın, karanfil, kâfur, küçük Hindistan cevizi kabuğu (mace), Hindistan cevizi tozu (nutmeg), tembul fındığı (bettelnut), zencefil ve diğer aromalarla birlikte kıymetli ağaçların Avrupa pazarlarında yüksek kârlı ticaretine başlandığı on altıncı yüzyıla kadar devam etti (Özay, 2018: 31-33). On yedinci yüzyıla birlikte Hollanda’nın Cava adasına yerleşmesi, “Hollanda Doğu Hint Adaları” (Hollandaca ‘Nederlands-Indië’ / İngilizce ‘Dutch East India’) yönetiminin oluşması ve Birleşik Doğu Hindistan Şirketi (VOC: Verenigde Oostindische Compagnie)’nin kurulması ile ticaret farklı bir işlevsellığe evrildi. Daha sonra, şirket iki yüzyıl boyunca, liman, lojistik ve tedarikçilikte iyice kurumsallaşarak, edindiği anlaşmalar ve imtiyazlar sonucu tekel statüsüne kavuşup olağanüstü kârlarla ticareti devam ettirdi.

İki yüzyıllık ticaretin sonunda, yüklü borç ve yolsuzluklar nedeniyle iflasın eşiğine gelen şirket için Hollanda Krallığı 1796’da fesih kararı aldı ve şirketin tüm mülklerini yine Cava’da kurulan ‘Hollanda Sömürge Hükümeti’ne devretti. Fakat aynı dönem içerisinde Avrupa’da meydana gelen savaşlar sebebiyle, takımadalar üzerindeki yönetimin sevk ve idaresi önce Fransızlar (1807-1811), daha sonra İngilizler (1811-1816) tarafından yürütüldü. Hollanda, takımadaların yönetimini ancak 1816’da yeniden tesis edebildi. Hollandasız geçen yaklaşık on yılın ardından, Hollanda Hindistan Hükümeti bir sonraki on yılı da restorasyon politikalarıyla geçirdikten sonra ancak kendi sosyal, siyasal ve ekonomik politikalarına 1826’da başlayabildi.

Bu çalışma içerisinde, öncelikle anlam kargaşasını gidermek amacıyla ‘Hollanda Hindistan’ı’ veya ‘Hollanda Doğu Hint Adaları’ ifadeleri yerine periyodik dilime uygun bir şekilde ‘sömürge hükümeti’ ve bazen de doğrudan güncel olan ‘Endonezya’ adı kullanılacaktır. Endonezya üzerinde egemenliğini yeniden tesis eden Hollanda merkez hükümeti, sömürge hükümetinden gerek batık şirketin borçlarını ödemek gerek restorasyon sürecinin harcamalarını finanse etmek ve özellikle de Hollanda merkez hazinesine katkıda bulunmak amacıyla daha fazla kazancın sağlanacağı yeni bir sistem uygulamasını istedi. Sistem dâhilinde, üretilmesi zorunlu hale getirilecek olan ihracat ürünlerinin yetiştirilmesi teşvik edilerek elde edilecek yüksek gelirle tüm masrafların karşılanması çabasına girilmişti. Diğer yandan pirinç, bölgenin temel gıda ürünü olsa da Avrupa piyasasında yüksek kâr sağlayan bir emtia olmaması nedeniyle temel ihraç ürünleri arasında yer almamıştır. Ancak, bu duruma rağmen, seçilen tarımsal ihracat ürünlerinin tamamı pirinç tarlalarının etrafında şekillenmiştir (Metcalf, 1952: 86).

Pirinç ekimi ve hasadı için gerekli olan meşguliyetler, tarlalarının etrafında yer alan ihraç ürünlerinin ekimi ve hasadı için de gerekliydi. Çünkü ihracat için seçilen bazı tarımsal ürünler, dışarıdan getirilen yeni türleriyle değiştirilerek daha fazla verim artışı amaçlanmıştı. Avrupalı girişimcilerin Endonezya’da yetiştirilmesi için getirdiği yeni türlerin aslı kökenlerine bakıldığında, kauçuğun Amazon havzasından, tütünün Güney Amerika’dan, palmye türünün tropik Batı Afrika’dan, kahve türünün Belçika Kongosu’ndan, kakaonun da Brezilya’dan getirildiği görülecektir. İlk dikimlerden elde edilen başarılarla, her yıl daha fazla köylü, geleneksel pirinç, manyok ve tatlı patatesin yanı sıra ticarî mahsullerin de tarımını yapmak zorunda kalmıştır (Metcalf, 1952: 86).

Bu çalışmanın ana temasını oluşturan politikalar doğrultusunda, şeker kamışı, kahve, çay, tütün, palmiye yağı, Hindistan cevizi, kauçuk ve kınakına gibi tarımsal ürünlerin çoğunlukla plantasyon arazilerinde yetiştirilmesine karar verilmiştir. Daha sonra, bu durum Endonezya tarımsal ihracat endüstrisinin iç piyasadaki rolünü önemli ölçüde değiştirmiş ve ulusal gelirde yönetimin payı belirgin bir şekilde artış göstermiştir.

Bu kapsamda, ilk önce, tarımsal endüstrinin değişimini sergileyen ve sömürge hükümetinin elinde tekelleşen Zorunlu Tarımsal Yetiştirme (1830-1870) sistemi ve serbest girişimcilik içerisinde sermaye sahibi yatırımcılara sunulan özel fırsatları içeren Liberal Politika (1870-1901) ile uygulamaya alınan Tarım ve Şeker Yasası bu çalışma içerisinde ele alınacaktır. Bahsi geçen iki politikanın devamı niteliğinde, Hollanda'nın zorunlu çalıştırma ve zorunlu üretim koşullarıyla kazanılan aşırı kârlara karşı bir diyet, bir onur borcu olarak addedilen Etik Politika (1901-1939) uygulaması da yine bu çerçevede ele alınacaktır. Nihai olarak, en fazla gelir getirici sekiz temel tarımsal ihracat ürünü ayrı ayrı ele alınarak uygulanmakta olan üç politikanın bu ürünler üzerindeki üretim ve ihracat etkileri değerlendirilecektir.

Araştırma konusunun, Hollanda sömürgeciliğinin son yüzyılındaki dış ticaret verilerine dayanarak tarım ihracat ürünleri olarak belirlenmesi, Türkçe literatürde daha önce ele alınmamış bir konu olduğundan, Türkçe literatüre katkıda bulunması amaçlanmaktadır. Nitekim Türkiye ile Endonezya arasındaki diplomatik ilişkilerin beş yüzüncü yılına yaklaştığı günümüzde, Endonezya ekonomisinin incelenmesine yeteri düzeyde ilgi gösterilmeyişi Türkiye yazınında yapılmış (tez.yok.gov.tr ve dergipark.org.tr kaynakları doğrultusunda) akademik çalışmaların kısıtlılığından anlaşılabilmektedir.

Bu çalışma kapsamında yararlanılan kaynaklar hakkında şu bilgiler aktarılabilir: Hollanda'nın Endonezya'daki sömürge politikasının ticarî bilgilerine ilişkin sıralı bir endeksini oluşturan istatistiksel verilerin ancak 1920'de oluşturulan istatistik bürosu ile korunmaya ve arşivlenmeye başladığı görülmektedir (Creutzber, P. 1975 ve 1976; Booth, A. 1998 ve Niel, R.v. 1972). Özellikle sömürge hükümeti dönemine ilişkin veriler 1820'lerden sonra sömürge raporları, Hollanda Krallığı için düzenlenen Yıllık İstatistik Özetler ve diğer raporlar üzerinden temin edilebilmekteydi (Creutzberg, 1975: 26-28). Bu bağlamda, Hollandalı iktisat tarihçisi Dr. W. M. F. Mansvelt'in öncülüğünde başlatılan, 19. yüzyılın başından sömürgeciliğin sonuna kadar istatistiksel kaynaklardan oluşturulan "Endonezya'da Değişen Ekonomi" serisi dikkate değerdir. Mansvelt'in 1936'da Hollanda sömürge hükümetinin Merkezi İstatistik Ofisi'nin direktörlüğüne atanmasının hemen ardından, Endonezya'nın ekonomi tarihi hakkında istatistiksel veri toplamak yönünde önemli bir karar aldı. Mansvelt'i bu karara iten ana faktör, sömürge ekonomisinin tarihinin o noktaya kadar yeterli istatistiksel temelden ve dolayısıyla analitik doğruluktan yoksun olduğu sonucuna varmasıydı. Ancak, Japonya'nın takımadaları işgal etmesi ve İkinci Dünya Savaşının bölgeyi etkilemesiyle, azimle başlanılan istatistik çalışmaları Aralık 1941'de durdu.

Mansvelt'in Hollanda sömürge arşivlerinde tutulan kaynak materyal ve yayınlara dayanarak hazırlamayı sürdürdüğü çalışma, ekonomi ve istatistik uzmanı P. Creutzberg tarafından yeniden düzenlenerek devam ettirildi. 16 ciltten oluşan serinin ilk beş cildini 1975-1979 arasında yayınlayan Creutzberg, aslında Hollanda sömürge döneminin (1816-1941) Endonezya ekonomik hayatına ilişkin istatistiksel verileri derleyerek bilim insanlarının kullanımına sundu. Sömürge döneminin son yüzyılına ait ticaret verilerini bir araya getiren ve önemli bir boşluğu dolduran "*Changing Economy in Indonesia: A Selection of Statistical Source Material From The Early 19th Century up to 1940*" başlıklı serinin ilk üç cildi şunlardır: Indonesia's Export Crops 1816-1940; Public Finance 1816-1939; Expenditure on Fixed Assets. Bu üç ciltte kullanılan veriler, bu araştırmanın ana referans kaynağını oluşturmaktadır. Ayrıca bu çalışmanın bir diğer önemli kaynağı, Endonezya ekonomisinin sömürgeciliğin son on yılı ile bağımsızlığın ilk on yılı arası dönemi ele alan Metcalf'ın 1952 tarihli "*The Agricultural Economy of Indonesia*" adlı çalışmasıdır.

1. Tarımda Zorunlu Yetiştirme Politikası: Cultuurstelsel (1830-1870)

Hollanda, Endonezya takımadalarında sömürge politikaları içerisinde yeni bir döneme girmektedir. Uzun yıllar tekel konuma sahip şirket (VOC) üzerinden yürütülen sömürgecilik faaliyetlerinden vaz geçilerek yeni kurulan sömürge hükümeti ile daha sistemli bir tarım politikası evresine geçilmektedir. Ancak, Hollanda'nın Avrupa'da yaşadığı sosyal ve siyasal sıkıntılar karşısında

merkez bütçe büyük bir sorunla karşı karşıyaydı. Ödenemeyen borçlar, Cava ve Sumatra adasındaki çatışmalar, Hollanda'nın Fransa ve İngiltere'ye karşı yaptığı savaşlar Hollanda'nın bütçesini giderek kötüleştiriyordu. Hollanda, sömürge hükümetine, merkezî hazineye kısa zamanda malî destek sağlayacak ve hatta devlet gelirlerini artıracak yeni bir plan sundu. Bu öneriye göre Hollanda kralı, Van den Bosch'u Cava valisi olarak atadı ve onu bir ekonomik destek politikası uygulamaya yönlendirdi. Vali Bosch, Hollanda'nın mali krizlerini hafifletmek ve finansal sürdürülebilirliği sağlamak amacıyla 1830'da ilk iş olarak Felemenkçe "Cultuur Stelsel"; İngilizce "Culture System" ve "Cultivation System" olarak literatüre geçen ve tamamen tarımsal üretimle ilgili olan bir sistemi tanıtmaya yoluna gitti (Solihin, 2003: 4; Creutzberg, 1975: 17; Lapidus, 2010: 312). Her iki terim baz alındığında Türkçeye 'Zorunlu Tarımsal Yetiştirme' veya 'Zorunlu (Tarımsal) Üretim' olarak aktarılabilir.

Zorunlu tarım sisteminin, bir yönüyle klasik merkantilist düşünceye dayalı işletmecilikten (VOC), devlet öncülüğünde kapitalist düşünce temelli tarımsal üretim modeline geçişi temsil ettiği söylenebilir. Her ne kadar resmi sürecin üretim yapacak çiftçilere özel arazi mülkiyeti verilmesiyle başladığı söylene de daha muhafazakâr bir ifadeyle gerçekte yaşanan, Hollanda'nın yönetiminde olan takımadalar üzerinde çok düşük bir maliyetle zorla seri üretime geçilmesi demektir. Bu ürünler Avrupa'da olağanüstü kârlarla satılacaktı. Ayrıca köylüler, nakit verginin ikamesi olarak üretimlerinin beşte ikisini vergi dairesine teslim etmek zorundaydı. Vergi ödemelerinde aynı karşılıklar talep edilse de para dolaşımı açısından ekonominin işlevselliğini geliştirmesi amacıyla alt bölgelerde zorla çalıştırma yerine ücretli emek kullanımını da denenenmekteydi (Fasseur, 1991: 34; Lapidus, 2010: 313).

Her ne kadar Batılıların ve bazı Çinli girişimcilerin üretimi yerel halkı dışlayarak yönetmelerine imkân tanıyan "tarım sözleşmeleri" adına, özellikle 1840'lardan beri üretimde istisnalar yapılmış olsa da sömürge hükümeti hâlâ işletmecilikte öncelikliydi. Sözleşmelerin bir parçası olarak hükümet, girişimcilere fabrika kurma, tedarik edilen ürünleri işleme, fabrika işçilerine ödeme yapma ve tarımsal ürünleri işleyen köy muhtarlarına üretim ücreti ödeme zorunluluğu getirdi. Ancak sistem içerisinde arazi ve emek sağlayanlar ekim-dikim oranlarından veya muhtarların primlerinden pay alamıyordu. Her ne kadar hükümet daha sonra girişimcileri çiftçilere yaptıkları iş için ödeme yapmaya zorlasa da karşılığında pek bir şey alamadıkları görülmüyordu. Fakat girişimciler bitkisel ürünleri, sözleşmelerde belirtilen (düşük) fiyatlarla ülkenin hasat depolarına teslim etmekteydi. Hollanda Kralı'nın talimatı ve katkılarıyla, depolardaki ürünlerin taşınması işi, Avrupa müzayede piyasasında satış yapabilme yetkilerine haiz olarak 1824'te kurulan, Hollanda Ticaret Grubu yani "Nederlandsche Handel-Maatschappij (N.H.M.)" isimli şirket aracılığıyla gerçekleştiriliyordu (Fahmi, 2017: 112; Havelaar, 2015: 77-78).

Başından beri sıkı tarımsal politikalarla uygulanan bu sistem sayesinde sömürge hükümeti, çok zor durumda kalan Hollanda merkez hazinesini hızla toparlamış ve 19. yüzyılın ortalarında gelirinin üçte birinden fazlasını elde etmeyi ve mali zorlukları aşmayı başarmıştı. Bu başarının arkasında, 1830'dan itibaren zorunlu tarımın ana araçlarının %90'ını oluşturan kahve ve şeker üretiminin yeniden canlandırılması yer almıştı (Creutzberg, 1976: 24; Dell and Olken, 2017: 11).

Konuyla ilgili olarak Tablo 1'e bakıldığında 1830-1869 yılları arasında endüstriyel üretimi ağırlık kazanan ve üretim değeri giderek artan ürün kahve yerine şeker olmuştur. Yine bu sıkı politikalar sonucunda özel teşebbüsün üretimdeki payı artarak iki katına çıkmıştır. Aslında bu olumlu değişimlerin arkasında, uzun zamandır kullanım dışı kalan arazilerin girişimcilere dağıtılması ve yeni ekim alanlarına dönüştürülmesi bulunmaktadır.

Tablo 1. Zorunlu Tarımsal Yetiştirme Dönemi Cava ve Madura'da Üretim (Ton)

Üretilen Ürün	1830-39	1840-49	1850-59	1860-69
Kahve	71.100	54.800	64.000	61.200
Hükümet	67.100	50.500	57.200	53.300
Özel	4.000	4.300	6.800	7.900
Şeker	42.100	62.200	91.500	114.300

Kaynak: Creutzberg, 1975: 20.

Birinci bölümde incelendiği üzere yaklaşık kırk yıl süren zorunlu üretim sistemi ile (1830-1870) ticarî mahsullerin üretimini artırarak ve sürüldükleri piyasada yüksek kârlar sağlayarak Hollanda'ya olağan üstü bir imkân sunulmuş oldu. Ancak, finansal getirilerin yanı sıra politikaların uygulanmasına yönelik ön koşullar da sert eleştirilere maruz kaldı. En büyük eleştiri, uygulanan zorlayıcı politikalar sonucunda nüfusun üretimden fazla artması, yerel halkın temel gıda maddelerinin yetiştirilmesinden mahrum kalması, yerel üretim yapısına ve temel tüketime yönelik ekime ayrılan sürenin sekteye uğramasıydı.

On dokuzuncu yüzyılın ortasına gelindiğinde, yetiştirme sisteminin, Cava adasını başlı başına bir malikâne, bir çiftlik gibi çalıştırdığı eleştirileri yoğunluk kazanmıştı. Çünkü sistem çerçevesinde her köyün ekilebilir arazisinin beşte birinin kahve, şeker kamışı, tütün gibi Avrupa pazarının talep ettiği ürünlere ayrılmasına ilişkin yasal sınır sürekli aşılmıştı. Çiftçiler sistemin gerektirdiği üretim kotalarını karşılamakla kalmamış, aynı zamanda zorunlu çalıştırmanın yılın beşte bir oranına denk gelen dönemde zorla çalıştırılmaları yüzde 40'lık arazi kirasını karşılayamaması durumunda arazi kirasını da nakit olarak ödemek zorunda kalmıştı. Sonuç olarak Hollanda, takımadalardaki ticarî ürün zenginliğine daha da bağımlı hale gelmiş ve büyük kârlar karşısında kendini frenleyemeyerek, katı politikanın esnetilmesi ve özel şirketlere fırsatlar verilmesi yoluna gitmişti (Solihin, 2003: 4-5; Manse, 2014: 17,19-20; Fahmi, 2020: 113).

Netice itibarıyla, toplam ihracatın içerisinde tarımsal ürünlerin payı her on yıllık periyod içerisinde giderek bir artış göstermişti. 1830-39 döneminde bu oran %78 iken, 1840-49 döneminde %87 ve 1850-59 döneminde %89 olarak gerçekleşmişti. Zorunlu yetiştirme politikasının son döneminde yani 1860-69 periyodunda bu oran %88,5 olarak sürdürülebilmıştır (Creutzberg, 1975: 20).

2. Esname Politikaları: Tarım ve Şeker Yasası ile Gelen Liberal Politika (1870-1900)

Hollanda'nın kontrolünde bulunan Endonezya tarımı, zorunlu tarımsal üretim politikalarından sonra, biraz daha esnek politikaların uygulandığı yeni bir döneme girmiştir. Bu daha esnek döneme geçiş hiç de öyle kolay kararlar hayata geçirilmemiştir. Ekonomik sorunlara çözüm olarak sunulan sert ve zorunlu çalışma koşulları ile devlete ait tekel işletmeciliği, Hollanda parlamentosunda hararetli tartışmalara eden olmuştur. *Baron van Boevell* ve *Eduard Douwes Dekker*'in Cava'da görev yaptıkları dönemdeki tecrübelerini yayınlamaları, özellikle de Dekker'in *Multatuli* müstear ismiyle "*Max Havelaar, NHM'nin Kahve Müzayedeleri*" eseri politik ve ideolojik tartışmaların odağındaydı. Eleştirilere bakıldığında, aslında temelde sömürgecilığe karşı sistemsel bir karşı çıkış olmadığı; yalnızca uygulanan tutarsız politikalar, özellikle hükümete ödenen yüksek vergiler, sömürge hükümetiyle iş birliği yapan yerel şeflerin köylülere yönelik keyfi davranışları ve köylülerin idarecilerin kişisel hizmetlerine aşırı talepte bulunmaları eleştirilmekteydi. Ayrıca, yerel otoritelerin üretim konusundaki bilgisizliği, tarımın kötü yönetilmesi ve kapitalist girişimcilerin dışlanması da ağır eleştirilere maruz kalmaktaydı. Bunlarla birlikte, zorunlu yetiştirme sisteminin yazıya aktarılan planlamalardan daha farklı uygulandığına ilişkin değerlendirmeler yapılmaktaydı. Hollanda merkezine sunulan raporlarda finansal getirinin yanı sıra politikanın uygulanma koşullarının da iyileştirilmesi hep talep edilmekteydi (Niel, 1972: 91-3; Havelaar, 2015: 78-9; Fahmi, 2020: 114).

Sisteme yönelik bir diğer ciddi eleştiri ise sömürge hükümetinin tasfiye edilen VOC rejiminin devamı niteliğinde bir yapıya dönüşmüş olmasıydı. Bir genel vali, bir vali yardımcısı ve dört üyeden oluşan Hollanda Doğu Hint Adaları Konseyi'nin, daha önce VOC'ye verilen tüzük kapsamında oluşturulan konseyle aynı olması, yönetim değişikliği olarak eleştirildi. VOC'nin işlevini devralan NHM'nin kurulması ve özel devlet ayrıcalıklarına sahip bir tekel yaratılması da eski düzenin devamlılığını hatırlatıyordu (Fahmi, 2020: 114-115).

Zorunlu sistemden vazgeçilme nedenlerini inceleyen Fasseur, sermayenin üretim yapısını karşılamaya yetmediği gerekçesiyle özel teşebbüsün bir süreliğine rafa kaldırıldığı görüşünü gerçek bir neden olarak görmemiştir. Fasseur'a göre, aslında liberal muhalifler tarafından sistemin 1870'te kaldırılmasının ardından söylenenlerin "efsane"den başka bir şey olmadığı sonucuna varmıştır. Ancak, zorunlu sistemde bazı Hollandalı ve Çinli özel girişimcilerin sözleşmeler kapsamında şeker ürettiğini de savunmaktaydı. Nihai olarak, Fasseur (1991: 35), "Sistem, 1850'den sonra Hollanda'da hâkim olmaya başlayan siyasi görüşlerle çatıştığı için çökmeye başladı" demıştır.

Üretilen tarımsal ürünlerin satımından elde edilen fazla kârların Hollanda hazinesine aktarılan, “artı değer” veya “sömürge artığı” şeklinde ifade edilen, *batig slot*² da liberal ideolojiyle birlikte gelen tartışmaların odağında kalmıştır. Hollanda merkez hazinesini aşırı katkılarla dolduran *batig slot* için, Fasseur, ‘altın buzağı etrafında dans’ benzetmesinde bulunmuştur. Çünkü 1860 ile 1866 yılları arasında Hollanda devlet gelirlerinin içerisinde *batig slot*’un rolü yaklaşık üçte bir oranındaydı. 1866’da ‘Hint Adaları Bütçe Kanunu’ yürürlüğe girdiğinde ise, artık bütçeyi Kraliyet Kararnamesi değil Genel Eyaletler (meclis) onaylayacaktı. Bu değişiklik Genel Eyaletler’in yeni harcamalar tahsis edebileceği anlamına geliyordu. Meclisteki görüşmelerde muhafazakâr olan üye Wintgens, yasa tasarisının tartışıldığı günlerde liberal üyelere şöyle seslendi:

“*Beyler, Hindistan’ın [Endonezya’nın] kârlarına şapkalarınızı kaldırın, hükümetin teklifi onaylandıktan sonra onu bir daha asla göremeyeceksiniz*” (Fasseur, 1991: 42).

Nihayet, liberal politikalarla sulama sistemleri, liman, kara ve demiryolları inşası gibi artan kamu harcamaları ve en önemlisi 1876’da patlak veren Açe Savaşı’nı gerekçelendirerek 1877’de *batig slot* akışına son verilmiştir. Fakat bu tarihe kadar, Endonezya’dan gelen katkılar sayesinde, Hollanda’nın herhangi bir şekilde harici kredi arayışına dahi girişmediği görülmüştür. Hollanda toplumunun vergi baskısının diğer Avrupa ülkelerine göre önemli ölçüde düşük kaldığı tespit edilmiştir. *Batig slot* uygulamasını sorun olarak gören liberaller, çözümü 1854 yılında çıkarılan Hükümet Yönetmeliği (*Indisch Regeringsreglement*)’inde aradılar. Öncelikle, Hükümetin doğrudan ihracat ürünlerinin yetiştirilmesi üzerindeki baskıcı rolü hafifletilmeye çalışılmış, ancak net bir sonuç için bir on altı yıl daha beklemek gerekmiştir. Yönetmelik çerçevesinde, atıl ve ekilmemiş arazileri hükümetten kiralayabilmek ve yerli halkı kendi pirinç tarlalarına ticarî mahsul ekmeye teşvik etmek gibi özel girişimcilere fırsatlar sunacak bazı alternatif politikalar geliştirilmişti. Merkez hükümette liberal düşünceye sahip bir bakan olan *Engelbertus de Waal*, 1870’te önce Tarım Yasası³’nı ve birkaç ay sonra da Şeker Yasası’nı duyurdu (Fasseur, 1991: 35-40; Sumardi and Naim, 2019: 74).

Sadece birkaç yol gösterici ilkelerden oluşan Tarım ve Şeker Yasası, takımadaları bir devlet tekeli gibi işlettiği zorunlu ekim sistemini fiilen sona erdirmiş gibi görünse de bazı ürünler üzerinde ve kısmî arazilerde devam ettirdi. En kârlı ihraç ürünleri olan kahve, şeker kamışı, çay ve tütün hükümete sabit fiyatlarla satılmaya devam edildi. Ayrıca, yerli halkın ürününe verilen fiyatlar da Hollanda şirketinin vermek istediği kadar cüz’i bir ödeme ile belirlenmişti (Claver, 2014: 14-15; Metcalf, 1952: 15).

1853’te yayınlanan yeni bir düzenleme, ekilmemiş arazilerin büyük işletmelere 75 yıla kadar süreyle kiralamaya açılacağını ifade etmekteydi. Bu düzenlemenin de 1856’dan sonra belirli mahsullerin küçük işletmelerde daha verimli bir şekilde üretilebilmesini sağlayan arazi tarımı türlerine olanak sunması beklenmekteydi. Yüzyıl ortalarında daha büyük yelkenli ve buharlı gemilerin gelişmesinin ardından, 1869’da Süveyş Kanalı’nın açılması ve büyük tonajlı gemilerle toplu mal taşınması, uluslararası ticarete büyük değişikliklere yol açtı. Bununla birlikte, 1873’ten itibaren gemi taşımacılığında meydana gelen navlun oranlarındaki yarı yarıya düşüşler de bu değişimi hızlandırmıştı. Mal türlerindeki ihracat değişimi Tablo 2’de görülmektedir.

² Hollanda Doğu Hindistan Şirketi VOC’un 1799’da feshedilmesinden sonra Hollanda Hint Adaları hazinesi Hollanda merkez hazinesinin bir parçası haline getirildi. Daha sonra, 1831’de Zorunlu Tarım Sisteminin başlangıcından 1877’ye kadar, Hindistan’dan Hollanda hazinesine düzenli olarak *batig slot* transferleri yapıldı. *Batig Slot* (budgetary surplus) bir anlamda Hollanda’nın Endonezya üzerinden yaptığı tekel ticaretle elde ettiği kârların fazlasının merkez bütçeye bu başlık altında kaydedilmesidir. Pierre van der Eng (1998).

³ 1870 tarihli Tarım Kanunu ile tamamlanan RR 62. maddesinin 4, 7 ve 8. fıkraları:

4.Genel yönetmelikle belirlenecek kurallara göre arazi, 75 yılı aşmayacak süreler için uzun vadeli kiraya verilebilir.

7.Yerliler tarafından miras yoluyla kişisel mülkiyet olarak işgal edilen arazi, yasal hak sahibinin talebi üzerine, genel yönetmelikle belirlenecek ve tapu belgesinde açıkça belirtilecek gerekli sınırlamalara tabi olarak, mülkiyeti kendisine verilebilir.

8.Arazinin yerlilerden yerli olmayanlara kiralanması veya kullanılması, genel yönetmelikle belirlenecek kurallara uygun olarak gerçekleştirilecektir.

Tablo 2. Endonezya Tarımsal Ürünlerin İhracat İçindeki Durumu (1874-1914, %)

İhracat Ürünleri	1874	1914
Şeker	% 30,0	% 26,7
Kahve	% 40,0	% 3,5
Çay	% 1,8	% 4,0
Baharatlar	% 3,5	% 2,0
Tütün	% 6,5	% 9,5
Kopra	-	% 9,0
Toplam	81,8	54,7

Kaynak: Masyrullahushomad, 2019: 171.

Tabloda, 1874-1914 döneminde Endonezya ihracatında olağanüstü bir genişleme olduğu görülmektedir. Öncelikle, parasal karşılık bazında ihracat için yeni ürünlerin de piyasaya girdiği ve Cava adası dışında diğer adalarda da tarımsal ihracat ürünlerinin yetiştiriciliğine ilginin arttığı anlaşılmaktadır. Ayrıca, ürünlere ait verilerdeki değişikliğin asıl sebebi, 1885'ten sonra uluslararası pazarda şeker ve kahve fiyatlarında meydana gelen düşüşler sonucunda ticarî mahsullerin gelişiminin yavaşlamaya başlamasında aranmalıdır. Yine, dünya genelinde şekerin pazar fiyatında meydana gelen düşüşün nedeni olarak Avrupa'da şeker pancarı ekiminin yaygınlaşmaya başlaması görülmektedir. Yine tablodaki verilerde meydana gelen değişimin arkasında, üretim alanlarının Cava ve Madura'nın dışına çıkarılarak arzın bollaşmaya başlaması bulunmaktadır (Masyrullahushomad, 2019: 190).

Tarımsal ihracatta Cava ve Madura'nın ağırlığı 1874 yılında %85 düzeylerinde iken kırk yılın ardından %52 seviyelerine gerilediğini ve buna karşılık diğer adaların ağırlığı ise %15'ten %47,5'lere çıktığı görülmektedir. Burada takımadalardan Avrupa'ya yapılan dış ticaret hacminde de bir genişlemenin olduğu söylenebilmektedir. Toplamda 169 milyon gulden'den [*yaklaşık 70 milyon dolar*], 685 milyon gulden'e [*yaklaşık 281 milyon dolar*], ki bu da %400'lere varan bir genişlemeden bahsedilmektedir.

3. Onur Borcu: Etik Politika (1901-1939)

Şeker Yasası ile tarımsal üretim üzerindeki zorunlu ekim ve zorunlu iş gücü formülasyonunun kaldırıldığı ve çeşitli serbest girişimlerle üretimin genişletilmeye çalışıldığı liberal politika dönemine geçişte bahsedilmiştir. Öyle görünüyor ki, yeni yüzyılın başında, Hollanda parlamentosunda yapılan tartışmaların sonucunda Endonezya takımadalarında daha esnek bir üretim ve ticaret politikası uygulanmak istenmişti. Hatta bu konuda Hollanda Kraliçesi Wilhelmina takımadalardaki iktisadî gelişmeleri yakından takip etmiş ve 1901 yılında toplumsal refahı artırmayı amaçlayan Etik Politika (*Ethic Policy*) uygulamasını ilan etmişti. Burada, Zorunlu Yetiştirme ve Liberal Politika döneminde yürütülen ağır siyasete karşı 'bir şeref borcu', 'bir onur tazminatı' şeklinde ifade edilen uygulamayla genel kamusal yatırımlara yönelme olduğu anlaşılmaktadır. Solihin yaptığı araştırma ile yeni sistemin en etkili savunucularından olan, *Conrad Theodore van Deventer*'in 1899 yılında yayınlanan "*Een Eereschuld*" [Onur Borcu] başlıklı makalesinin bu kapsamda bir yankı uyandırdığını aktarmıştır. Yine, Van Deventer'in, batig slot'un 'ahlakî' bir uygulama olmadığı ve 1867'den itibaren tüm kolonyal katkıların "bir onur borcu" olarak geri ödenmesi gerektiği düşüncesini taşıdığını paylaşmaktadır (Solihin, 2003: 9-10). Aslında uygulanan sistemlerin yerli halka verdiği zarara karşın geri ödeme yapılması gereken bir tazminat veya onur bedeli gibi algılanması istenmişti. Bu konuda, 1901'de Kraliçe Wilhelmina, van Deventer kadar ileri gitmese de Hollanda parlamentosuna hitaben yaptığı açıklamayla Etik Politikayı resmîleştirdi. Ancak, bunun arkasında, 1900 yılında yaşanan ekonomik bunalımın etkisi ve hatta asıl karar verici faktör olduğu da düşünülmekteydi. Ayrıca, Hollanda Sömürgeler Bakanlığı, 1904 yılında etik politika kapsamında, sömürge hükümetinin 40 milyon gulden [*yaklaşık 16,5 milyon ABD doları*] tutarındaki borcunu üstlenmiş ve politikanın ilk somut adımını atmıştı (Sumarno, 2019: 369-70).

Zorunlu sistem uygulamalarında re'sen yer edinen hem Hollandalı yetkililer hem de yerli şefler için bir tür ücretlendirme olan yetiştirme yüzdeleri Etik Politika ile kaldırılmıştı. Fasseur'a göre, eğer

yetiştirme yüzdeleri kaldırılmasaydı Etik Politika zaten mümkün olmayacaktı. Yine, yerli halkın şeflere vermek zorunda olduğu kişisel hizmetlerin sınırlandırılması, yerli şeflerin gasp ve yetkilerini kötüye kullanmalarına yönelik cezai hükümlerin getirilmesi de Etik Politika içerisinde mümkün olabilmişti (Fasseur, 1991: 45).

Sonuç olarak, etik politikanın ana hedefleri takımadalardaki yerli halkın yaşam daha çok çalışma koşullarını iyileştirilmek ve toplumsal refahı artırmak olsa da odak noktası esas olarak modern yollar, köprüler, taş barajlar, geniş sulama ağları ve depolama sistemlerinin genişletilmesi üzerineydi. Bu uygulamalar sonucunda, 1938 yılında Cava adasının doğrudan sömürge yönetimine bağlı olan ve sulanan pirinç arazilerinin neredeyse yarısı Hollandalılar tarafından kurulan modern sistemlerle sulanmaktaydı. Sömürge hükümeti bu sistem için yaklaşık 250 milyon gulden [*yaklaşık 103 milyon dolar*] harcamıştı (Solihin, 2003: 10-1).

Tablo 3. Etik Politika Uygulamalarının Üretim Üzerindeki Etkisi (Bin Ton)

Ana Mahsullerin Üretimi	1910-1919	1920-1929	1930-1939
Şeker	1.490,9	2.352,3	1.685,3
Kauçuk	22,3	162,9	315,0
Çay	33,8	55,8	76,8
Tütün	108,2	109,2	113,4
Kahve	52,6	94,6	120,1
Kınakına Kabuğu	9,1	10,4	10,2
Palmiye Yağı	0,6*	12,1	143,9
Palmiye Çekirdeği	-	2,4	29,9

Kaynak: Creutzberg, 1975: 22.

*1917 sonrası.

Tablo 3, zorla yetiştirmede devlet tekelinin esas olarak üreticilerin dağılımını kontrol ettiğini, serbestleşmenin büyük çiftçiler için alan açtığını ve nihai olarak etik politikanın küçük üreticiler için fırsatlar sunduğunu göstermektedir. Tarımsal üretimi yerel sakinlerin küçük ticarî işletmelerine kaydırmanın ekonomik hamlesi aslında endüstriyel değişimin sonucunu gösterdiği söylenebilir. Sonuçta, her siyasi dönemde yeni tarım ürünlerine yer verildiği ve sanayileşen tarım ürünlerinin giderek değerlendirildiği tespit edilmektedir. Tarımsal ihracat ürünlerinin üretim ve ihracatına odaklanan üç iktisadi rejimin açıklanmasından sonra artık bahse konu tarımsal ihracat ürünleri üzerinde bu politikaların ne ölçüde etkili olduğu konusuna geçilebilir. Tarımsal yetiştiricilerin toplam ihracat içindeki paylarında, büyük arazi ürünleri bazında bir gerileme yaşanırken küçük üreticilerin ürünlerinde ise oransal artış yaşanmıştır. 1910-1919 periyodunda büyük arazi ürünlerinin ihracattaki payı %78,4 iken 1930-1939 periyodunda bu oran %63 seviyesine gerilemiştir. Küçük üreticilerin ürünlerinde ise aynı periyodlarda oran %21,6'dan %37'ye artış göstermiştir.

4. Tarımsal İhracat Ürünleri

Tarım ürünlerinde uygulanan zorunlu ekim politikası Cava adasında başlamış olsa da diğer adalarda da özellikle liberal politikalarla birlikte, etki alanını genişlettiği anlaşılmaktadır. Zorunlu ekim politikaları kapsamında hükümetin kontrol ettiği büyük tarlalarda kahve ve şeker üretiminin ardından çay, tütün ve palmiye yağı gibi diğer ürünlerin ağırlıklı olarak liberal ve etik uygulamaları takip eden küçük çiftçiler tarafından yetiştirilmeye başlandığı gözlenmektedir. Tarımsal ürünler bazında politika geliştirmenin gerekçe ve sonuçları, tarım ürünlerinin ayrı ayrı incelenmesiyle daha yakından anlaşılacaktır.

4.1. Şeker Kamışı

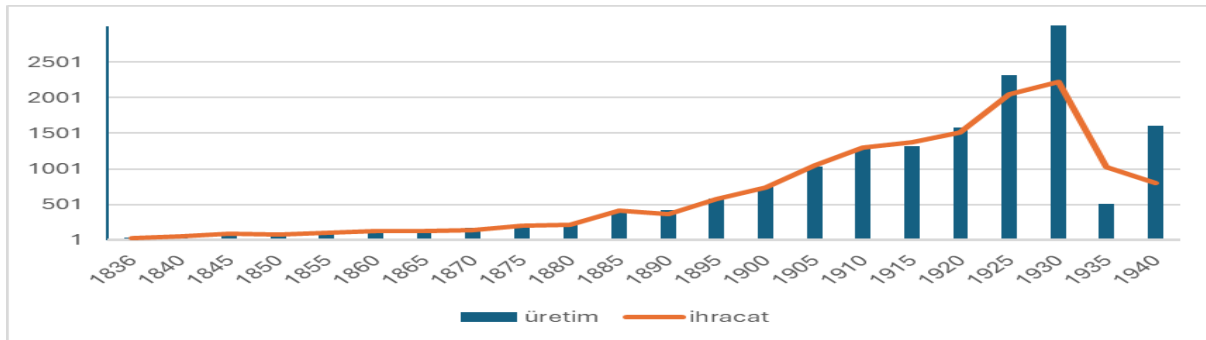
1830'lardan itibaren, şeker işleme teknolojisindeki gelişmelerle birlikte genişletilen büyük ölçekli ekim alanları üzerinden ihraç ürünleri yetiştirme yoluna gidildiğinden bir önceki paragraflarda bahsedilmişti. Sömürge hükümeti, 1830'ların başından 1870'lere kadar, Cava'nın kuzey kıyılarında bulunan çiftçilere hem fabrikalarda işlenmek hem de ihracatını yapmak için şeker kamışı ürettirdiği

bilinmektedir. Bu kapsamda, Cava'da ham kamışı rafine şekere dönüştüren ve suyla çalışan 94 adet Hollanda şeker fabrikası bulunmaktaydı. 1826'da bu tür büyük işletmelerin kurulması için, hükümet bir milyon gulden [410 bin dolar] kredi sağlamıştı. Ayrıca hükümet, kamışın işlenmesi işini özel fabrikalara, bir anlamda yüklenicilere devretmişti. Şeker kamışı geleneksel olarak, görece 1870'lerden itibaren, riskleri kendilerine ait olmak üzere küçük toprak sahipleri eliyle de yetiştirilmekteydi. 1870 düzenlemelerinden (Tarım Yasası) sonra, liberal düzenlemelerle birlikte daha büyük üretim birimlerinde şeker üretme eğilimi de artış göstermekteydi (Creutzberg, 1975: 65; Niel, 1972: 100-1).

Sumatra adasında şeker kamışı yetiştiriciliği üzerine yapılan araştırmada, hasat sonrası işlemlerin hızlandırılması ve verim katsayısının artırılmasında tarlalara, Cava'da olduğu gibi yakın yerlere şeker kamışı işleme fabrikalarının kurulması teşvik edilmekteydi. Dahası, iş gücü ve nakliyenin sağlıklı yürütülebilmesi amacıyla gerekli alt yapı çalışmalarında da büyük bir yenilemeye gidilmişti. Şeker tarlaları ile fabrikalar arasında oluşan yan sektörel yapılanma, şeker girdi olarak kullanan sanayilerin şeker fabrikası etrafında şekillenerek, yakınlarda kümelenmiş nüfusla gıda işleme merkezleri de yerini almaktaydı (Dell and Olken, 2017: 20-1). İndirgeme sürecini hızlandıran kazan teknolojisi ilk kez 1836'da tanıtılmış ve klasik hayvan gücünün yerini su değirmenleri almıştı. Daha sonra hızla buhar motorları benimsenmeye başlanmıştı. 1841'den itibaren Avrupa şeker pancarı endüstrisinin üretim teknikleri yalnızca yeni fabrikalarda kullanılmaya başlandı. Bu doğrultuda, şeker ve şurubun verimli bir şekilde ayrıştırılması için ilk santrifüj tesisi 1853'te Cava'da kuruldu (Creutzberg, 1977: 62). Artık hasat edilen ürünlerin ham hali değil, endüstriyel olarak işlenmiş ve katma değeri yükseltilmiş olarak ihraç edilmeye başlanmıştı.

Aşağıdaki Şekil 1'de üç politika dönemi boyunca elde edilen şeker üretimi ve ihracat düzeyleri gösterilmektedir. 1820-1829 döneminde yıllık ortalama 3.200 ton kamış şekeri üretimi sağlanırken 1830-32 döneminde iki kat artışla 6.500 tona yükselmiştir. 1823 yılında ihraç edilen tüm gıda ürünlerinin içerisinde tarımsal ihracat ürünlerinin oranı %80'i aşmıştı. İhracatın toplamı 1840-49 döneminde 62.200 ton iken on yılda hızla yükselerek bu seviye 1860-69 döneminde 114.300 tona kadar ulaştı. 1879'un sonunda, yerel halktan kiralanan araziye bağlı olarak, kamış şekerini işleyen 47 şeker fabrikası bulunmaktaydı. 1928 ile 1931 yılları arasında fabrikalara yaklaşık 200 aktif plantasyon, yarım milyon dönüm ekili arazi ve yılda yaklaşık 3 milyon ton ham şeker ile hükümet hala üretimin merkezinde nüfuzunu sürdürdüğü görülmektedir. 1937-39 döneminde, %90'ı ihraç edilen, yıllık ham şeker üretimi 1,5 milyon tona ulaşmaktaydı. Yirminci yüzyılda kauçuk sektörünün harekete geçmesi sonucunda şekerin toplam ihracattaki ortalama payının 1910'larda %32'den 1920'lerde %28'e gerilediği bilinmektedir (Metcalf, 1952: 63,87; Creutzberg, 1975:18; Booth, 1998: 17).

Şekil 1. Şeker Üretimi ve İhracatı, 1836-1940 (Bin Ton)



Kaynak: Creutzberg, 1975: 74-76.

4.2. Kahve

Endonezya topraklarına 1699'da getirilen ilk kahve (arabica) bitkileri, on dokuzuncu yüzyıla kadar Cava'da ve takımadaların diğer bölgelerinde yetiştirilen tüm kahvenin ana kaynağı olmuştur. 1880'lerde tüm takımadalara yayılan ve orijinal *arabica*'yı yok eden kahve yaprağı hastalığının (kahve yapraklarının lekelenmesi, yaralanması ve erimesi sonucu yok olmasının) ardından daha dirençli yeni ikamelerin arayışı başladı. Bu doğrultuda, Liberya'dan kahvenin *liberica* türü ithal edilse de bunun da yavaş yavaş yaprak hastalıklarına yenik düşmesi sonucunda daha dayanıklı olarak tespit edilen *robusta* çeşidi 1900'de Belçika Kongosu'ndan getirildi. Endonezya iklimi ve toprağı için ideal bir tür olduğu

kanıtlanınca, robusta kahvesi takımadalar üzerinde yetiştirilen kahvenin yarısından fazlası durumuna geldi. Ancak, *arabica* kahvesi, özellikle güney Sumatra ve Cava'da bin metre üzerindeki yüksekliklerde hâlâ yetiştirilmekteydi. Cava'da yetiştirilen orijinal bir tür haline gelen java *arabica* hâlâ dünya kahve üretiminin yüzde 90'ından fazlasını temsil etmeye devam etmektedir (Creutzberg, 1975: 99; Metcalf, 1952: 70).

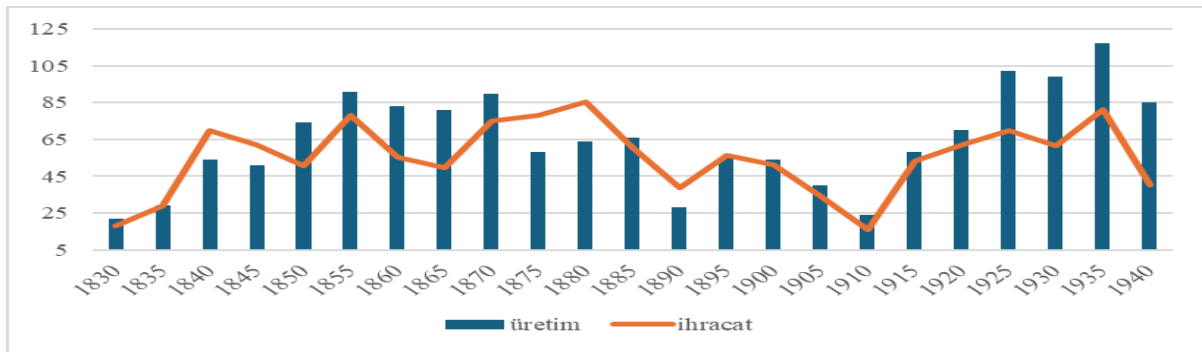
On dokuzuncu yüzyılın başlarında kahvenin çoğu, köylülere aynî vergi olarak şart koşan bölgesel sultanlıklar aracılığıyla, tedarik sözleşmeleri yoluyla güneybatı Cava'nın Priangan bölgesinden sağlanıyordu. 1830'da zorunlu tarıma geçildiğinde, bölgesel sultanlıklarda ana tarım biçimi olarak kalan kahve üretimi, büyük oranlara ulaşmaya kadar Cava'ya ve hatta diğer adalara yayıldı. Sömürge hükümeti, Cava'da özellikle orman ve çit alanlarından elde edilen kahve ticaretini de 1833'te tekelleştirmeyi başardı. 1850 ve 1860'larda ise yerel yönetim alanları ve tekel hakları üzerindeki yetiştiriciliğin ekseriyeti yavaş yavaş kaldırılrsa da Priangan'daki zorunlu kahve ekimi uzun bir süre daha korundu. 1880'lerin başında kahve yaprağı hastalığı hasadı çok olumsuz etkilese de, 1918 yılına kadar kahvenin kontrollü yetiştiriciliği her hâlükârda devam ettirildi (Creutzberg, 1975: 99; Niel, 1972: 99-100).

Kahve, şeker ve indigo ekiminde 1834'te 658.000 işçi çalıştırılırken bu sayı beş yılda 870.000'e kadar çıktı. Bu rakam, Cava'nın toplam nüfusunun sadece yüzde on ikisine karşılık gelmekteydi. Aynı yıllarda, Cava adası üzerinde iki yüz milyondan fazla kahve ağacının dikim ve bakım işleri için dört yüz bin ilâ beş yüz bin aile işçi olarak çalıştırıldı. Mevsimlik bir iş olarak görülen kahve yetiştiriciliğinde eski ağaçların yerine ve yeni açılan alanlara sürekli yeni dikimler (yılda iki ilâ on milyon arasında yeni ağaç dikimi) yapıldı (Booth, 1998: 18; Claver, 2014: 21).

On dokuzuncu yüzyılın başında, hükümet kendi tekel girişimlerinden vazgeçmeye başladığında, küçük çiftçilerin kahve üreticiliği, Cava'nın aksine, özellikle Sumatra'da gelişme gösterdi. Bali adası ise ilk kahve üretimine ancak 1860'larda başlayabildi. Her ne kadar ihracat için üretim artışı sağlansa da yerli halkın kahve tüketimi kültürü de giderek yaygınlaşıyor ve kahve ulusal bir içecek olarak her geçen yıl popüler hale geliyordu. Cava ve Madura'da kahve tüketimi 1928-1934 arasında yılda yaklaşık 28.000 ton iken diğer adalarda bu durum 10.500 ton olarak gerçekleşti (Creutzberg, 1975: 100).

Kahve üretimi ve ihracatının seyrini gösteren Şekil 2'de, ihracatın üretimden fazla gözükmesinin nedeni, giriş kısmında da bahsedildiği üzere, verilerde meydana gelen kesintilerle ilgilidir. 1833-39 döneminde Cava ve Madura özelinde üretilen kahve 34.100 ton iken 1850-59 arasında 57.200 tona ulaştığı görülmektedir. Sadece Batı Sumatra'da 1819 ilâ 1831 arası dönemde ortalama 2.419 ton ve 1843'te ise 6.000 ton kahve ihracatı yapıldı. 1848 yılına gelindiğinde bu rakamlar 3.387 tona kadar gerilemiş olsa da 1857'de tekrar artış göstererek 11.551 ton seviyesine ulaştı. Yavaş yavaş kahvenin artık kârlı bir ürün olmadığına, onun yerine kopra, tütün, çay gibi yeni ve endüstriyel mahsullerin daha kazançlı hale geldiğine kanaat getiren sömürge hükümeti, zorunlu kahve yetiştirme sistemini 1908'de tamamen sonlandırdı (Booth, 1998: 27).

Şekil 2. Kahve Üretimi ve İhracatı, 1830-1940 (Bin Ton)



Kaynak: Creutzberg, 1975: 47-50.

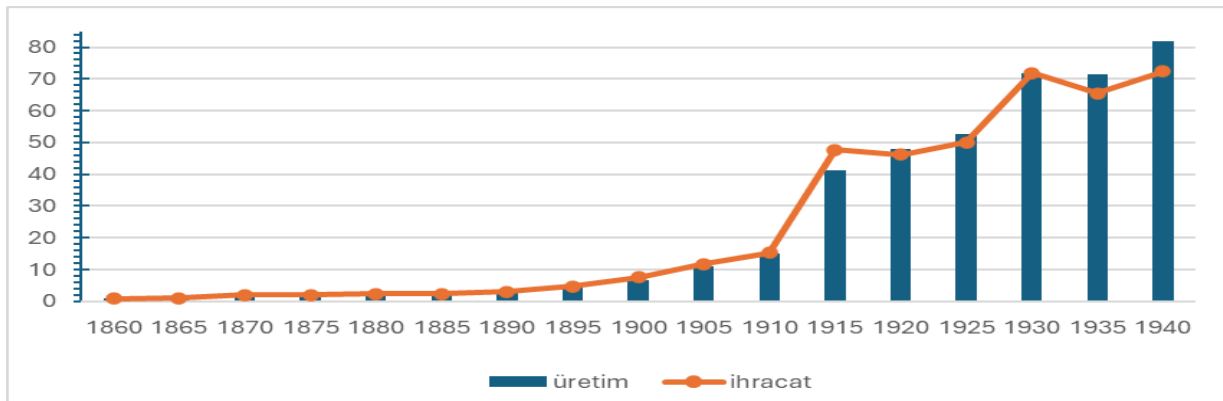
4.3. Çay

Endonezya’da ilk endüstriyel çay tohumları 1826’da Japonya’dan getirilerek Cava’nın Bogor şehrindeki botanik bahçelerine ve sonraki yıllarda da Batı Cava’nın güneydoğu dağlık bölgelerinde ekildi. Bununla birlikte, Çin’den gelen tohumlar da aynı dönemde ekilmeye başlandı. 1828-1833 yılları arasında büyük arazilerde/plantasyonlarda başlanan çay yetiştiriciliğine, beş yıl sonra bölgesel sultanlık alanlarında da başlandı. Zorunlu yetiştirme programı içerisinde çay ekimi denenmiş ancak beklenen üstün başarı sağlanamamıştı. Tüm bu girişimler sonucunda, Endonezya’dan ilk çay ihracatı 1835’te gerçekleşti. Başlangıçta doğrudan sömürge hükümeti tarafından yürütülen plantasyonlar, özellikle 1866’dan sonra serbest girişimcilere ve yerli yetiştiricilere devredildi. Liberal politika uygulaması ile çay yetiştirmek için kullanılan toplam arazi iki kat artış yaşasa da 1878’de Hindistan’ın Assam bölgesinden getirilen çay çeşitlerinin tanıtılmasıyla ve çayın işleme yönteminde yapılan iyileştirmelerle beklenen üretim başarısı ancak yakalanabildi. Hedeflenen genişleme ise 1930’a kadar devam edebildi (Creutzberg, 1975: 77).

Her ne kadar Sumatra adasında çay yetiştirilmeye başlansa da Cava açık ara en önemli üretim alanı olarak bir süre daha devam etti. Çünkü çayın en verimli kısmı Batı Cava’nın güneydoğu yaylalarında yetişmekteydi. Bu verimlilik, dağlık Priangan bölgesinde yaşayan küçük çiftçilerin en önemli gelir kaynağı haline geldi. Yine, Liberal Politika hedefleri doğrultusunda bölgeye kurulan sistem içerisinde taze çay yaprakları, hemen hemen her çay bahçesinin etrafında bulunan fabrikalarda işlenmek üzere satın alınmaktaydı. Düzenli ve verimli işleyen sistemle birlikte, Cava’daki çay bahçelerinin sayısı 1910’da 200; 1920’de 295 ve 1938’de 337’ye kadar yükseldi. Bu bahçelerin net alanı 1920’de 89.384 hektardan, 1940’ta 213.000 hektara ulaştı. Bununla birlikte, kendi plantasyonu bulunmayan 20 fabrika ise çayı köylülerden satın almaktaydı. Ayrıca, küçük işletmeler yerel halkın tüketimi için düşük kalitede yeşil çay üretmekteydi. Bu şekilde sadece Cava’da üretilen yeşil çayın miktarı, 1900’de 8.000 tondan 1938’de 81.000 tona yükselmişti (Creutzberg, 1975: 77; Metcalf, 1952: 86).

Sömürge hükümeti plantasyonları ve sözleşme sahibi işletmeler 1860 yılına kadar yegâne çay üreticisi olarak kalmıştı. Hükümet, 1862 ve 1865 yılları arasında çay ekiminden çekildiğinde, büyük toprak alanları özel kişilerin eline geçmiştir. Liberal politika uygulamasına kadar durum böyle kalmıştır, ancak bu politika ile diğer adalarda da üretim artışı yaşanmıştır. Çünkü daha 1873’e kadar çay sadece Cava’dan ihraç edilir durumdaydı. Diğer adaların da üretim alanına dâhil edilmesiyle, II. Dünya savaşı öncesinde, takımadalar dünyanın üçüncü büyük çay üreticisi ve ihracatçısı haline gelmişti. Ancak yine de Cava ile Sumatra’nın ağırlığı bulunuyor, mahsulün dörtte üçü Batı Cava’da ve geri kalanı Doğu Sumatra sahillerinde yetiştiriliyordu. Neticede, bir çay ağacının ekonomik ömrü yaklaşık elli yıl kadardı ve çay tarlaları, yağışın bol olduğu ve deniz seviyesinden –bir-iki bin metre yükseklikte yetiştirilmekteydi. Zorunlu ekim baskısından çıkarak, liberal ve etik politikalarla hem ürün farklılığına hem de özel girişimcilere açılan tarımın sonunda, özellikle çayda, yirminci yüzyıl başından itibaren bir üretim patlaması yaşandığı söylenebilir. Bu durum aşağıdaki Şekil 3’te daha açık görülebilmektedir. Şekil 3’te, çayların ton bilgileri kuru çay bazında verilmiştir (Metcalf, 1952: 71, 87; Creutzberg, 1975: 78).

Şekil 3. Çay Üretimi ve İhracatı (Bin Ton)



Kaynak: Creutzberg, 1975:78.

4.4. Tütün

1746 yılına kadar, Cava’da yerleşik Mataram Krallığı’ndan alınan imtiyazlarla tütünü üretme ve satma tekel hakkı VOC’un elindeydi. Tütünün ekimi ve işlenmesi yüksek düzeyde beceri gerektirdiğinden yalnızca özverili çiftçilere teslim edilmekteydi. 1830’da zorunlu yetiştirme programı tanıtıldığında, tütün de sisteme dahil edilmeye çalışıldı, fakat, umulan başarı gerçekleşmedi ve 1839’da tütün üretimi zorunlu yetiştirme sisteminin dışına alınarak 1839’da uzun arazi kiralama yöntemi ile özel girişimcilerin plantasyonlarında üretilmesine izin verildi. 1860’larda tütün için zorunlu yetiştirme sona erdiğinde zorunlu tarım sözleşmeleri de feshedildi (Creutzberg, 1975: 113).

Tütün yaprağı yetiştiriciliği büyük arazi sahibi malikânelerin eline geçtiğinde ihracata yönelik üretim daha da sistemli hale gelmişti. 1862’de Sumatra’nın doğu kıyısında bulunan Deli bölgesinin üretimi büyük ölçüde yüksek kaliteli puro sarma yaprağından oluşuyordu. Cava’daki araziler, esas olarak yaprak tütünü ve biraz da alt tür olan *krosok* üretmekteydi. Büyük araziler *krosok* tütününün çoğunu, küçük işletmeler ise normal tütün sağlar hale geldi. 1833 ve 1839 arasında zorunlu tütün ekimi uygulanarak hasat edilen mahsul hükümete teslim edilmekteydi. 1891’de uluslararası piyasadaki tütün fiyatlarının düşmesiyle Deli’deki tütün tarlalarının işlevselliği tehlikeye girdi. Tam olarak kayıt altına alınan verilerde görüldüğüne göre, 1930’lu yıllarda yedi şirketin kontrolünde olan 48 tütün tarlası Sumatra’da ve yine beş şirketin yönettiği 41 tütün tarlası da Cava’da bulunuyordu. Sumatra’nın doğu kıyısında, Avrupalı yetiştiriciler kısa süre içerisinde çeşitli alanları yerel sultanlıklardan 50 veya 100 yıl arasında değişen süreli sözleşmelerle büyük araziler satın alabildiler (Metcalf, 1952: 12, 59).

Yerli tütün, takımadalar genelinde sulanmayan engebeli arazilerde ve sulu pirinç hasadından sonra ikincil bir ürün olarak yetiştirildiği söylenebilir. Ancak, on dokuzuncu yüzyıl sonundan itibaren hızla gelişen sigara ve puro endüstrisi için iç piyasaya daha fazla tütün arz edilir oldu. Diğer birçok ticarî mahsulün aksine, tütün, beklenen başarılı üretim ve ticareti daha hızlı gösterdi. Bu doğrultuda, 1860’lı yıllarda tütün ihracatı yaklaşık 2.500 tondan 1870’lerde 8.000-9.000 tona kadar dalgalanmalar gösterdi. 1880’lere gelindiğinde ihracat 20.000 tona kadar sıçradı. Yirminci yüzyıl başlarında ise bu sayılar, 65.000 ve 75.000 ton civarında keskin bir artış gösterirken, Birinci Dünya Savaşı yıllarında iki kat artışla ihracat 120.000 tona ulaştı. Ancak, 1920’lerin sonunda zirveye ulaşan tütün üretimi, 1930’ların buhranlı yıllarında düşüş göstermeye başladı (Creutzberg, 1975: 114).

Tütün sektörüne ilişkin meydana gelen üretim teşvikleri sonucunda, 1930’ların sonuna doğru, sömürge hükümeti tarafından ‘*krosok centrale*’ adında bir fabrika kuruldu. Bu fabrikanın açılmasıyla birlikte havada kurutulan ve daha sonra fermente edilen yüksek kaliteli *krosok* tütününde önemli miktarda ihracat gerçekleşti. Ayrıca, iki tür el yapımı sigara için küçük çiftçi tütünleri daha fazla kullanıldı. Bunlardan biri, genellikle karanfil içeren ve sıradan sigara kâğıdına sarılan *kretek* iken, diğeri karanfil de içerebilen ancak kurutulmuş mısır yapraklarına veya palmye yaprağına kıyılarak sarılan, Hollandaca/Felemenkçe’de ‘*strotaje*’ denilen ama Cava dilinde mısır başağını saran yaprak anlamında ‘*kelobot*’ idi. Bu geleneksel tütün alışkanlıklarına karşın, kâğıda sarılmış ilk modern sigara Cava’ya ancak 1845’te ithal edildi (Metcalf, 1952: 63; Arnez, 2009: 51-2).

Tarımsal üretimler üzerinde meydana gelen ekonomi-politik değişimler sonucu, Hollanda sömürgeciliğinin de son yılları olan 1935-1939 döneminde tütün üretimi yıllık ortalama 140.300 ton seviyelerine ulaştı. Cava’da yetişen tütün, her ne kadar Sumatra’daki kadar ün yapmamış olsa da yıllık tütün üretiminin en büyük payı, pipo tütünü ve yerli sigara üretimi için kullanılan yerli bir yaprak olan *krossok* tütünüdür. Doğu Cava’nın Rembang arazileri, bölgede yetişen tek Amerikan tipi *fluecured* yaprağı üretiyordu, ancak bu tür tütünün ekimi artık çok daha kapsamlı hale getirilmişti. Fakat, tütün, şeker ve pirinç ekimine olan yoğun ilginin geri planında kalınca, 1938 yılında üretim 50.309 ton seviyelerinde kaldı (Metcalf, 1952: 87).

4.5. Palmiye Yağı

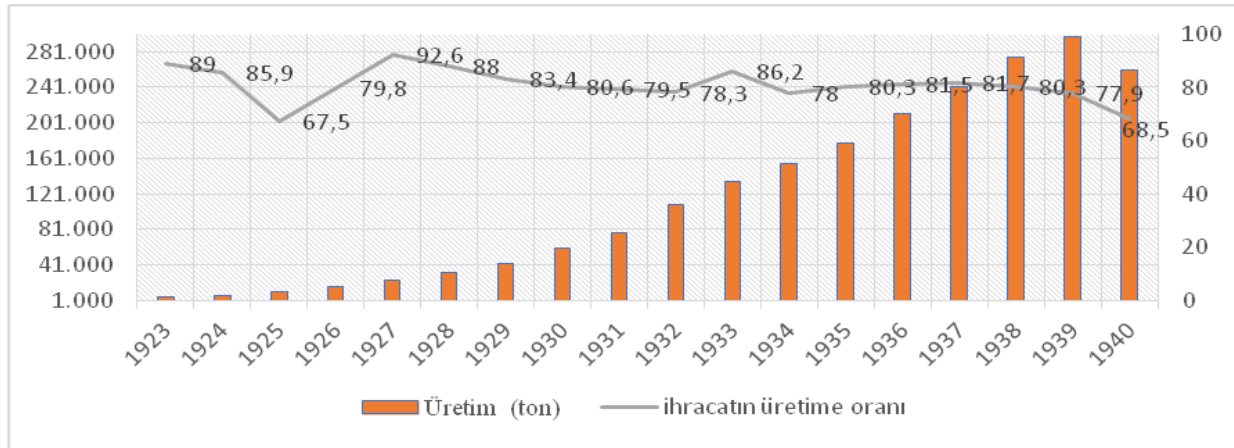
On dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında Avrupa ve Amerika’da gelişen endüstriyel gıda sektörünün hızla artan hammadde talebi doğrultusunda, Endonezya’da da palmye yağı üretim endüstrisi gelişme gösterdi. İlk *Elacis Guinaeensis* ağaçları, 1848’de Cava’daki botanik bahçelere dikildi ve birçok uzun süreli denemelerden sonra ilk somut sonuca, 1895’te Batı Cava’daki Banten plantasyonunda küçük bir palmye yağı üretimi ile ulaşıldı. Bu gecikmenin arkasında Hindistan cevizi ağaçlarına bağlılığı olan yerli halkın ilk başlarda palmye yetiştiriciliğine ilgi duymaması vardı.

Cava'dan sonra ilk büyük palmye yağı işletmesi ise 1911'de Sumatra'nın doğu kıyısında ancak kurulabildi (Creutzberg, 1975: 95; Metcalf, 1952: 68).

Birinci Dünya Savaşı'na kadar oldukça yavaş ilerleyen palmye üretimi, ancak 1921 depresyonundan sonra önemli bir sıçrama kaydetti. Cava'da meydana gelen üretim ev sabunu ve daha sonra margarin fabrikaları için iç piyasada tüketildi. Cava ve Sumatra dışında diğer adalarda (sadece Kalimantan'deki küçük bir işletmeden başka) ticari amaçlarla palmye yağı pek yetiştirilemedi. Kaliteli yağ üretimi için, yalnızca mahsulün büyük miktarlarda gelmesi durumunda ödeme yapan büyük bir fabrikaya ihtiyaç duyulmaktaydı. Bu arada, Sumatra'nın doğu kıyısında ve Açe bölgesinde o yıl palmye ağaçlarının kapladığı alan 32.886 hektardı (Creutzberg, 1975: 94-5).

Birçok ülkede pazar amaçlı ilk palmye yetiştiriciliğinin 1914 yılında başladığı anlaşılmaktadır. Endonezya'da yetişen palmye türünden biraz farklı olarak Batı Afrika'nın Gine kıyılarından yeni bir tropik türün getirildiği, yeni palmye türünün arazilerde hızla benimsenmesiyle hasadın on yılda üç katına çıktığı anlaşılmaktadır. Daha sonra, II. Dünya savaşıdan önceki on yıllarda dünya üretiminin yüzde 24'ünün ve dünya ticaretine giren palmye yağının yüzde 40'ının takımadalar üzerinde üretilmesiyle sonuçlandı. 1938 yılında büyük arazi işletmelerinde 47.628 ton palmye çekirdeği üretimi ve 220.806 ton palmye yağı üretiminin elde edilmesi bizlere, bir anlamda uygulanan piyasa politikalarının etki gücünü göstermektedir. Bu durum Şekil 4'te daha rahat görülmektedir (Metcalf, 1952: 68, 87).

Şekil 4. Palmye Yağı Üretimi ve İhracatı



Kaynak: Creutzberg, 1975:96-7.

4.6. Hindistan Cevizi (Coconut)

Hindistan cevizi bir meyve olarak dört katmandan oluşur ve her bir katmanın piyasada özel bir karşılığı vardır. Öncelikle taze yeşil kabuk dış yüzeyinde kurutma ile ayrıştırılarak lif ve halat üretimine yönlendirilir. Bir sonraki adımda, cevizin içindeki süt paketlenip gıda amaçlı olarak piyasaya sürülür ve kalan kurumuş sert kabuk ise yakıt enerjisine dönüştürülür. Kabuğun içindeki taze beyaz tabaka yağ üretimi için kullanılır ve yağ üretimi için ayrıştırılan bu tabakaya *kopra* adı verilir. Yağı alınmış kopradan geriye kalan posasından ise kek ve tatlı (*bungkil*) üretilir. Hiçbir katmanın atılmadan üretim aşamalarından geçirilerek ekonomiye kazandırıldığı Hindistan cevizinin geleneksel bu işlevi Endonezya takımadaları üzerinde eski zamanlardan beri bilinmektedir. Bu yöntemlerle Cava, Sumatra ve Batı Kalimantan'dan Hindistan cevizi yağı ticareti uzun süredir devam etmektedir. Endüstriyel anlamda, 1874-1890 arasında yılda ortalama iki ton Hindistan cevizi yağı üretimi söz konusudur. Yağ çıkarma işlemi için kurutulmuş Hindistan cevizi yani kopra ile ilgili ilk ihracat verilerine 1884 yılında rastlanmaktadır (Metcalf, 1952: 87).

Tablo 4 incelendiğinde 1891 yılından Birinci Dünya Savaşı dönemine kadar kopra üretiminde hep artan bir eğilim görülmektedir. Her ne kadar tabloda sadece ihracat verileri görülsün de dış satım ile iç piyasa arasındaki talep farkını görebilmek için önemli bir veriye rastlanılmıştır. 1916-1919 yılları arasında tüm adalar üzerinde yaklaşık beş yüz bin ton kopra üretiminin gerçekleştirildiği tahmin edilmektedir. 1914'ten önce Endonezya'dan sadece el yapımı Hindistan cevizi yağı ihraç edilmesine karşın, 1915'ten itibaren ağırlıklı olarak modern fabrikalarda üretilen yağın yurt dışı satışı

gerçekleştirilmişti. Yurtdışı satışlarında, 1879-1914 yılları arasında toplam yağ ihracatının ortalama %91,8'i Singapur'a; 1915'te ise %91'i Batı ülkelerine (yalnızca Hollanda'ya %75,3) gönderilmişti (Creutzberg, 1975: 125-126).

İhracat düzeyinin düşük kalmasına rağmen piyasa talepleri doğrultusunda Hindistan cevizi yağı üretimi hep ön planda kalmayı sürdürmüştür. Bu kapsamda, sömürgeciliğin son dönemlerinde özellikle yağ üretimi amaçlı kopra üretiminde yeniden bir artış yaşanmıştır. Sömürge dönemine ilişkin en zirve üretim 1938 yılında 565.483 ton seviyelerine ulaşarak gerçekleşmiştir. Bu ürünün Batı'daki satışları ilk yıllarda sürdürülememiş olsa da Hindistan cevizi yağı ihracatının fazla olduğu yıllarda dahi iç piyasa tüketimi üstün gelmişti. Mekanize olmayan yağ üretimi dahil olmak üzere Hindistan cevizi ürünlerinin ev tüketiminin hiçbir zaman kesin rakamlarla ifade edilmediği görülmüştür. Bunun sebebi de iç piyasa verilerinin kayıt altında tutulmamasında bulunmaktadır. Fakat, 1939 yılında Hindistan cevizi ekimi için küçük çiftlik sahiplerinin ayırdıkları arazinin bir buçuk milyon hektar olduğu tahmin ediliyor. Buna karşın büyük arazilerdeki üretimde ayrılan alan ise 50.000 hektardı.

Tablo 4. Hindistan Cevizi Ürünleri İhracatı (Bin Ton)

Yıl	Kopra	Hindistan Cevizi Yağı
1891-1895	43	3
1896-1900	60	4
1900	94	4
1901-1905	111	4
1906-1910	198	3
1910	248	3
1911-1914	247	3
1915-1920	171	62
1920	182	122
1936-1939	524	26

Kaynak: Creutzberg, 1975: 125 (Tablo 14).

4.7. Kınakına

Takımadalar üzerinde ilk kınakına ağacı (*cinchonna*) 1852 yılında Batı Cava bölgesinde ve 1854 yılında Orta Cava'nın kahvesi ile meşhur Priangan yaylalarında büyük ölçekli hükümet plantasyonlarında dikildiği bilinmektedir. Kınakına ağacının ekonomideki karşılığı, kabuğundan elde edilen ve yerel dillerde *sulfata* veya *kinin sulfata* ismiyle bilinen beyaz bir *alkaloit*'in sıtma hastalıklarının tedavisinde kullanılmasıdır. İlk dikimlerde ağaçların kabuğunun çok az kinin içerdiği tespit edildiğinden, istenilen başarının sağlanamadığı anlaşılmaktadır. Farklı bir tür olarak *Cinchona Ledgeriana*'nın iyi melezlerinin yetiştirilmesine geçildiğinde kinin verimi önemli ölçüde artış göstermiş ve farklı türlerinden olan *Cinchona Succurubra*'nın da ekimine geçilmiştir. Bu sefer de küçük toprak sahipleri arasında kınakına yetiştiriciliği beklenen ilgiyi görmeyince büyük arazi yetiştiriciliğine açılan alanlarda da yeterince geniş alanlara yayılamamıştır. Kınakına kısıtlamasının getirildiği ve küçük çiftçilerin de etkilendiği 1930'lara kadar nispeten az güvenilir veriler bulunmaktadır (Creutzberg, 1975: 85).

Cinchona, düzenli olarak hasat edilememesinin nedeni çok yıllık ürünler arasında benzersiz bir konuma sahip olmasıdır. Kabuğu hasat etmek için tüm ağacın yukarı çekilmesi gerekir. Cinchona plantasyonundaki ağaçlar düzenli olarak inceltir ve 25 yılın sonunda artık büyüymeyecekleri anlaşıldığında hepsi kökünden sökülür. Kınakına için asıl verim 1870'ten itibaren alınmaya başlandı. Dikilen kınakına ağacı sayısı 1858'de 596 iken, 1859'da 33,5 bine, 1869 yılında 673 bine ve 1871 yılında 1,4 milyona yükseldi. Endüstriyel manada küçük çiftçilerden beklenen hasat alınamayınca uzun kiralama rejimi ile 1877 yılından itibaren özel işletmelere hak tanınmaya başlandığı anlaşılmaktadır (Creutzberg, 1975: 86).

Toprağın hazırlanması, ekim ve dikim aralıkları, ağaç hastalığıyla mücadele, saf botanik türler için çok önemli olan aşılama, budama, gübreleme ve hasat yöntemleri kapsamlı bilimsel araştırma ve deneylere dayalı çok dikkatli çalışmayı gerektirmekteydi. Altı yaşına gelmiş ağacın kabuğu *kinin* açısından çok zengindi. Olağanüstü çabalar sonucunda, 1930'larda dünyada kinin çıkarılan kınakına kabuğu arzının yüzde 90'ı Endonezya'da üretilmekteydi. Sömürge hükümetinin aktif destekle bulunduğu bu sektör, yıllık üretim kotalarının dağıtımı yoluyla, yüksek fiyatları koruyan katı bir kısıtlayıcı politika altında faaliyet gösterdiği anlaşılmaktadır (Metcalf, 1952: 77-8). Nihayet, 1928 yılında 7.063 ton kınakına kabuğu üretilmiş olup; *kinin* ve türevlerinin ihracatına ise 1932 yılında başlanarak aynı yıl 41,6 ton olan ihracat, 1937'de 207,8 ton ve 1939'da ise 163,4 ton olarak gerçekleşmiştir (Creutzberg, 1975: 90).

4.8. Kauçuk

On dokuzuncu yüzyılın son çeyreğinde sanayileşmenin getirdiği temel ihtiyaç ürünlerinden biri olarak kauçuğa ciddi bir talep oluşmaya başlamıştı. Cava adası, incir ailesinin büyük bir üyesi olan *Ficus Elastica*'nın plantatinlerine zaten sahipti ve bu ağaçlar takımadaların genel kauçuk talebini karşılamaktaydı. Başka bir tür olan *castilloa* ve *manihot* kültürleri, katılaşıp elastik bir maddeye dönüşen sütlü bir sıvı üretse de bu tamamen endüstriyel olmamaktaydı. 1882 yılında Brezilya kauçuğu olan *Hevea* türünden 33 fidan endüstriyel üretim amacıyla Cava'ya getirilmişti. *Hevea*'nın başarılı sonuçları Cava'da kauçuk ekimi endüstrinin de başlangıcını oluşturmaktaydı. 1902'de Sumatra adasında yeni *hevea* türü çiftliği kurulduğunda ve 1906'dan sonra Cava'da kauçuk arazileri de genişletildiğinde artık *ficus* türünün vazgeçilmezliği aşılmış oluyordu. Yirminci yüzyılın başlarında takımadalarda *hevea* kauçuk türünün çok genişleyerek 1913'te 15.000 hektarlık bir arazi sınırına ulaşmıştı. *Hevea*'nın genişlemesine rağmen, *castilloa* ve *manihot* kauçuk türleri ise 10.000 hektarlık bir alanda üretime devam etmiştir (Creutzberg, 1975: 91).

Endonezya'nın plantasyon kauçuğu 1907 yılında dünyanın toplam üretiminin sadece yüzde beşini karşılarken, 1914'te dünyanın birçok yerindeki yabanî kauçuk üretimini geçmeyi başarmıştır. Bu başarının arkasında, sömürge hükümetinin plantasyonlardaki kauçuk ekimini genişletme konusunda başvurduğu bilimsel deneyler bulunmaktadır. Böylesi bir çaba sonrasında, küçük çiftçilerin de kauçuk ekimine ilgileri artmış ve yerli üretim önem kazanmıştır (Metcalf, 1952: 52-3).

Bilimsel deneyler sonrasında seçilmiş fidelerle yetiştirilen olgun ağaçlar yılda ortalama 8 kg lateks verirken, sıradan ağaçlar yaklaşık 2 kg lateks vermekteydi. Bu durum Hollanda'nın endüstriyel tarıma karşı göstermiş olduğu hassasiyeti ve ekonomik olarak da takımadaların Hollanda için nasıl bir vazgeçilmez üretim üssü olduğunu göstermektedir. 1938 yılına gelindiğinde büyük arazi işletmelerinde yaklaşık 200.000 ton kauçuk üretilirken küçük çiftçi arazilerinde 150.000 ton üretim elde edilmiştir (Metcalf, 1952: 87; Creutzberg, 1975: 92).

Sonuç ve Değerlendirme

Endonezya'da Hollanda sömürgeciliğinin modern yapısını oluşturan endüstriyel tarım sisteminin özellikle son 110 yılda tarımsal verim ve gelirlerin artmasına yol açan ekonomi politikalarının, başlangıçta politikayı uygulayacak toprak ve köylü emeğinden başka üretim araçları olmadığından bu araçlar üzerine inşa edildiği anlaşılmıştır. Bu kapsamda, hükümetin ilk ekonomi politikasını Avrupa pazarında popüler olan tarım ürünlerinin zorla yetiştirilmesi yönünde geliştirdiği, ticaret alanında ve iç pazarda tekelleşmeyle karşı karşıya kaldığı görülmüştür. Bunun sonucunda hükümetin ilk girişimi olan zorunlu tarım politikası kapsamında Hollandalılar üretimde aşırı verim elde ederek büyük gelirler kazandıkları ve Hollanda'yı ekonomik krizden düzlüğe çıkardıkları tespit edilmiştir. Bu başarının arkasında bulunan köylü emeğinin konumuna ve çalışma koşullarına ilişkin araştırmaların eksikliğini vurgulamak gerekir.

Hollanda'nın, diğer sömürge hareketlerinden farklı olarak, sosyal ve politik yerel kurumlara, toprak ve arazi düzenine fazla müdahale etmeden ağırlıklı olarak tarımsal üretim politikalarına odaklandığını, liberal ekonomi politikasını, tarım ve şeker yasalarını uygulayarak özel teşebbüsün önünü başarıyla açabildiği görülmektedir. Böyle bir sonuca ulaşabilmek için Hollanda'nın ciddi bir mali destek alması gerektiğini ve bu desteğin tam anlamıyla sağlanması için ekim ve çalışma koşullarının sıkılaştırıldığı anlaşılmaktadır. Hollanda egemenliğinin son döneminde yürürlüğe giren Etik Politikası ile ekim ve çalışma koşullarındaki olumsuz havanın telafi edilmeye çalışıldığı ve kamu refahına yönelik yatırımlara yöneldiği söylenebilir.

Üretimde daha kaliteli ürünler elde etmek ve ekonomik faydayı artırmak amacıyla başka coğrafi bölgelerden yeni tip ürünlerin takımadalara getirildiği, bu girişimler sayesinde Endonezya'nın tarımsal ürün çeşitliliğine büyük katkı sağlandığı ifade edilebilir. Ancak, bu durum, tamamen farklı coğrafyalardan getirilerek ekilen ziraî ürünler vesileyle yerlilerin ziraî ürün yetiştirme kültüründe değişime neden olmuştur. Endonezya takımadalarında üretim ve ihracata ilişkin gelişmeler göz önüne alındığında, uygulanan sömürge politikaları, Endonezya'nın uluslararası ticaret piyasasına entegrasyonunda temel faktör olarak yer almıştır. Her ne kadar, teorik kurgulamalar içerisinde daha insanî gelişmişlik düzeyini hedefleyen ama farklı isimlendirmeler altında yeni politikalar türetilmiş olsa da politikalar uygulama dönemlerinde Endonezya yerlileri üzerinde yeni sömürgecilik biçimleri olarak kalmayı sürdürmüştür. Uygulamaya alınan politikalar, yukarıda sunulan tablo ve şekillerden de anlaşılacağı üzere, sadece Hollanda'nın yararıyla sonuçlanmıştır. Bu durum, Hollanda'daki ekonomi-politik dinamiklerin iniş çıkışlarının gölgesinde kalan Endonezya plantasyon sistemindeki gelişmelerden de anlaşılmaktadır.

Elde edilen bulgular doğrultusunda, Endonezya takımadalarında uygulanan üç ana politikanın adalar halkının temel ihtiyaçları ve hatta etik politikalar göz ardı edilerek Hollanda yararına olacak şekilde merkezden planlandığı, dahası onur borcu şeklinde uygulanan etik politikanın modern endüstriyel tarım koşullarının iyileştirilmesini içerdiği söylenebilir. Hollanda'nın yararını maksimize edecek modern sanayi ve ticarî koşullara göre hazırlanıldığı bir dönemde Endonezya'ya çıkarma yapan Japonların gelişiyle Hollanda'nın adalarla bağlantısı kopmuş ve daha sonra Endonezya, Japonların çekilmesiyle bağımsızlığına kavuşmuştur. Japonlar sonrası geri dönüş girişimlerinde bulunan Hollanda'nın çabaları beklenildiği gibi sonuçlanmayınca üç buçuk yüzyıllık sömürge gücü sona ermiştir.

Tarımsal üretim ve ihracat verileri ışığında açığa kavuşturulan iktisat politikalarını daha da anlaşılır ve belirgin hale getirecek yeni araştırma alanları ortaya çıkmıştır. Özellikle, tarımda yoğun bir biçimde kullanılan (ücretli-ücretsiz) emeğin nitel ve nicel varyansları ile üretimin artırılması ve çeşitlendirilmesini kuşatan tarımsal toprak rejimleri üzerine müstakil çalışmalar gerekli hale gelmiştir. Bundan başka, yine Endonezya iktisat tarihi çalışmalarında sömürgecilik dönemine ilişkin daha ağırlıklı olarak politik iktisat alanının gördüğü ilgiye, toplumsal tarih alanında rastlanmadığı ifade edilebilir.

Kaynakça

- Arnez, M. (2009). Tobacco and kretek: Indonesian drugs in historical change. *Austrian Journal of South-East Asian Studies*, 2(1), 49-69.
- Booth, A. (1998). *The Indonesian economy in the nineteenth and twentieth centuries: A history of missed opportunities*. Macmillan Press: London.
- Claver, A. (2014). *Dutch commerce and chinese merchants in Java, colonial relationships in trade and finance, 1800-1972*. KITLV: Leiden-Boston.
- Creutzberg, P. (1975). *Changing economy in Indonesia I: Indonesia's export crops 1816-1940*. Nijhoff: The Hague.
- Creutzberg, P. (1976). *Changing economy in Indonesia, II: Public finance 1816-1939*. Nijhoff: The Hague.
- Creutzberg, P. (1977). *Changing economy in Indonesia, III: Expenditure on fixed assets*. Nijhoff: The Hague.
- Dell, M. ve Olken, B. A. (2017). The development effects of the extractive colonial economy: The Dutch cultivation system in Java. *National Bureau of Economic Research, MIT Open Access Articles*, 1-52. doi:10.3386/w24009
- Fahmi, C. (2020). The Dutch colonial economic's policy on native land propert of Indonesia. *PETITA, Jurnal Kajian Ilmu dan Syariah*, 5(2), 105-120.
- Fasseur, C. (1991). Purse or prenciples: Dutch colonial policy in the 1860s and the decline of the cultivation system. *Modern Asian Studies*, 25(1), 33-52.
- Havelaar, M. (2015). *Multatuli, Hollanda ticaret şirketinin kahve borsaları*. (Çev. E. Gürer) Aylak Adam Yayınları: İstanbul.
- Lapidus, I. M. (2010). *İslam toplumları tarihi (Cilt 2: 19. yüzyıldan günümüze)*. (Çev. M. A.-A. Yasin Aktay) İletişim Yayınları: Ankara.
- Manse, M. (2014). *Shared authority: Local cooperation in the construction of colonial governance on Java in the early 1830s*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Leiden University, Leiden.
- Metcalf, J. E. (1952). *The agriculturel history of Indonesia*. U.S. Department of Agriculture: Washington DC.
- Niel, R. v. (1972). Measurement of change under the cultivation system in Java, 1837-1851. *Indonesia by Cornell University*, No.14, 89-109. doi.org/10.2307/3350734
- Özay, M. (2018). *Açe darüsselam sultanlığı: İslam öncesi dönemden 20. yüzyıl başlarına kadar Açe tarihi*. Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi Yayınları: İstanbul.
- Solihin, D. (2003). An economic view of Indonesian history in the period of Dutch colonialism. *Journal of Faculty of Economics Padjadjaran University*, 1-12.
- Sumardi, Aryni A. ve Naim, M. (2019). Surplus Dutch colonial big profits in Indonesia, 1878-1942. *Journal of Business and Economics Review*, 4(2), 74-82. doi.org/10.35609/jber.2019.4.2(1)
- Sumarno, R.N. Bayu Aji ve Eko Satriya Hermawan. (2019). Ethical politics and educated elites in Indonesian national movement. *Advances in Social Science, Education and Humanities Research*, 383, 369-373.
- Van der Eng, P. (1998). *Economic benefits from colonial assets: The case of the Netherlands and Indonesia 1870-1958*. Paper issued in the series of the Groningen Growth and Development Centre. <http://www.eco.rug.nl/ggdc/homeggdc.html>.

Etik Beyan: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur (Fahri Solak ve Hüseyin Üçtepe). Araştırma ikincil verilere sahip bir çalışma olduğu için etik beyana gerek yoktur.

Yazar Katkısı: “Kavram/fikir Fahri Solak (katkı oranı %50), Hüseyin Üçtepe (katkı oranı %50); veri toplama/işleme Fahri Solak (katkı oranı %50), Hüseyin Üçtepe (katkı oranı %50); analiz Fahri Solak (katkı oranı %50), Hüseyin Üçtepe (katkı oranı %50); yazım Fahri Solak (katkı oranı %50), Hüseyin Üçtepe (katkı oranı %50) ve eleştirel inceleme ve düzenleme Fahri Solak (katkı oranı %50), Hüseyin Üçtepe (katkı oranı %50) tarafından yapılmıştır. Yazarlar makalenin yayınlanan versiyonunu okumuş ve kabul etmiştir.

Finansman: Bu çalışma herhangi bir fon desteği almamıştır.

Çıkar Çatışması: Yazarlar herhangi bir çıkar çatışması beyan etmemektedir.

İntihal: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

Lisans: CC BY-NC 4.0





Nisan/April 2025, Cilt/Volume: 15, Sayı/Issue: 1, ss. 59-77.

Başvuru/Submitted: 17.12.2024

Kabul/Accepted: 28.03.2025

Yayın/Published: 29.04.2025

DOI: 10.17828/yalovasosbil.1602121

Araştırma Makalesi/Research Article

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/yalovasosbil>

Türkiye’de Aile İklimi ile Aile Yaşam Doyumu Konusunda Yazılmış Lisansüstü Tezlerin İçerik Analizi

Kübra Nur Durğun* - Harun Ceylan** - Arif Durğun***

Öz

Bu araştırmada, 2019-2024 yılları arasında aile iklimi ve aile yaşam doyumu konusunda yazılmış lisansüstü tezlerin içerik analizinin yapılması amaçlanmıştır. Tezlere ilişkin verilere Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi veri tabanından ulaşılmıştır. Araştırmada doküman analizi yöntemi kullanılmıştır. Araştırmada tezlerin seviyelerine, yayınlandıkları dillere, onaylandıkları üniversite, enstitü ve anabilim dallarına, tezlerin örneklem ve çalışma gruplarına, tezlerde kullanılan veri toplama araçları ile tezlerin yöntem ve tekniklerine, tezlerde kullanılan istatistiksel analizlere, tez konularına, tez danışmanlarının unvanlarına ve tezlerde ulaşılan sonuçlara göre ayrıntılı analizler yapılmıştır. Ayrıca tez düzeyleri ile danışmanların unvanları ve tezlerde kullanılan araştırma yöntemleri ile örneklem/çalışma grubu değişkenleri çapraz tablo ile incelenmiş olup ki-kare analizi yapılmıştır. Araştırmada aile iklimi ve aile yaşam doyumu konusunda 32 teze ulaşılmıştır. Yapılan incelemeler neticesinde en fazla tezin İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi’nde onaylandığı (%28,1), tez çalışmalarının 2021 yılında yoğunluk kazandığı (%31,3), tezlerin en çok yüksek lisans düzeyinde yazıldığı (%84,4), tezlerde çoğunlukla nicel araştırma yönteminin benimsendiği (%84,4) ve en çok çalışılan örneklem grubunun yetişkin bireylerden oluştuğu tespit edilmiştir. Ayrıca danışman unvanları ve tez düzeyleri ($p=0,043$) ile araştırma yöntemleri ve örneklem/çalışma grubu ($p=0,004$) arasında anlamlı fark bulunmuştur.

Anahtar Kelimeler: Aile, Aile İklimi, Aile Yaşam Doyumu, Lisansüstü Tezler, İçerik Analizi.

* Yüksek Lisans Öğrencisi, Yalova Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Sosyal Hizmet Anabilim Dalı, durgunkubranur@gmail.com, 0000-0003-4573-9899

** Prof. Dr., Yalova Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Sosyal Hizmet Bölümü, harun.ceylan@yalova.edu.tr, 0000-0001-9047-2316

*** Öğr. Gör., Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Seben İzzet Baysal MYO, Sosyal Hizmet ve Danışmanlık Bölümü, arifdurgun@ibu.edu.tr, 0000-0001-8210-7343

Content Analysis of Graduate Theses on Family Climate and Family Life Satisfaction in Türkiye

Abstract

This study aims at contenting analysis of graduate theses on family climate and family life satisfaction between 2019 and 2024. Data related to the theses were obtained from the Council of Higher Education Thesis Center database. The document analysis methodology was used in the research. Detailed analyses were conducted on the theses based on their levels, languages of publication, approved universities, institutes, and departments; sample and study groups; data collection tools used in the theses; methods and techniques; statistical analyses employed; thesis topics; titles of thesis advisors; and the results obtained in the theses. Additionally, cross-tabulation and chi-square analysis were performed to examine the relationships between thesis levels and advisor titles, as well as research methods and sample/study group variables. The study examined 32 theses on family climate and family life satisfaction. The findings revealed that the highest number of theses were approved at Istanbul Sabahattin Zaim University (28.1%), the majority of thesis studies were conducted in 2021 (31.3%), most theses were written at the master's level (84.4%), quantitative research methods were predominantly adopted (84.4%), and the most studied sample group consisted of adult individuals. Furthermore, statistically significant differences were found between advisor titles and thesis levels ($p=0.043$), and between research methods and sample/study group ($p=0.004$).

Keywords: Family, Family Climate, Family Life Satisfaction, Graduate Theses, Content Analysis.

Giriş

Toplumsal en küçük yapı taşı olarak kabul edilen (Zencirkıran, 2024: 165) aile; kadın ve erkeğin evlilik sözleşmesiyle ile kurulan ve üyelerinin biyolojik, psikolojik, sosyal, ekonomik ve kültürel bütün ihtiyaçlarının karşılandığı en küçük toplumsal kurumdur (Durgun, 2016: 84). Bununla beraber özellikle son yıllarda ekonomik anlamda kalkınmış batı toplumlarında ailenin yapısı, fonksiyonları ve kurumsallığı noktasında birtakım tartışmaların yaşandığı (Cherlin, 2004) ve aile kurumunun bir çözülme içinde olduğu yönünde tartışmalar yer almaktadır. Bu tartışmaların odağını da geleneksel aile kavramının günümüz dünyasının sosyal gerçekliğiyle tam anlamıyla uyuşmadığı noktasındaki eleştiriler oluşturmaktadır (Adler ve Lenz, 2023).

Bu anlamda günümüz ailesinin bireyin refahının artırılmasında ve yaşam doyumunun sağlanmasında fonksiyonel olma özelliğini ne ölçüde sürdürebildiğinin anlaşılmasına ihtiyaç duyulmaktadır. Söz konusu bu fonksiyonların icra edilebilmesi için gereken atmosferi ifade eden aile iklimi kavramı da bu yönüyle tartışmanın merkezine yerleşmektedir.

Ailenin hâlihazırda içinde bulunduğu psikososyal atmosfer olarak tanımlanan (Arslan ve Ulaş, 2022) aile iklimi kavramı sosyal çevrenin çeşitli unsurları ve bunların bireyler ve ilişkileri üzerindeki etkileri üzerine yapılan araştırmalardan türetilmiştir (Moos ve Moos, 1976). Buradan hareketle aile, bir taraftan problemlerin çözüme kavuşturulduğu, üyelerinin yüksek doyumunun ve sükûnetinin sağlandığı bir yapı özelliği gösterirken diğer taraftan problemlerin odak noktası olan, sorunlara temel teşkil eden, üyelerini bunaltan ve onların doyumu dış dünyada aramasına neden olan bir atmosfer oluşturabilir (Björnberg ve Nicholson, 2007). Bu yönüyle aile iklimi pozitif ya da negatif bir atmosfer özelliği taşıyabilir.

Pozitif aile ikliminin sergilendiği ailelerde, ebeveyn ve çocuklar arasında kurulan iletişim ve duygusal etkileşimin daha sağlıklı olduğu görülmektedir. Nitekim aile ikliminin anımsama konuşmaları sırasında anneler ve çocuklar arasındaki duygusal etkileşimin kalitesini artırdığı, sıcak ve uyumlu aile ikliminden gelen anne ve çocukların, daha fazla pozitif duygular ifade ettikleri, daha fazla iş birliği içinde ve ilgili oldukları, anımsama konuşmaları esnasında daha yüksek düzeyde anlayış ve karşılıklı kabul gösterdikleri anlaşılmaktadır (Laible, 2011).

Mutluluk kavramı yerine de kullanılan yaşam doyumu bireyin hayattan beklentileri ile elde ettikleri arasındaki değerlendirme sonucunda ortaya çıkan duyguyu ifade etmektedir (Tambağ, 2013; Kaba, Erol ve Güç; 2017). Bu anlamda “ne umdum ne buldum” sözü yaşam doyumunu açıklamaktadır (Ceylan, 2020:134).

Yaşam doyumu kavramını ilk defa kullanan Neugarten, Havighurst ve Tobin'e göre yaşam doyumu "günlük hayattan alınan zevk, hayatın bir anlam taşıması, hayattaki hedeflere ulaşılmış olması, olumlu bir 'ben' imgesine sahip olma ve hayata karşı iyimser olma" şeklinde özetlenebilecek 5 kriterle ölçülmektedir (Özer ve Karababulut, 2003: 73). Bunun yanı sıra sosyodemografik özellikler ve ekonomik imkânlar kadar evlilik ve sosyal desteğin de yaşam doyumunu etkilediği bilinmektedir (Kaba vd. 2017: 2). Bu anlamda ekonomik, psikolojik ve sosyal destek imkânlarının sağlanması bakımından ailenin de yaşam doyumunu etkileyen bir kurum olduğu ifade edilebilir.

Başka bir ifade ile aile yaşam doyumu ile bireysel yaşam doyumunun iç içe geçtiğini söylemek mümkündür. Bu yönüyle aile üyelerinin birlikte geçirdikleri zamanda deneyimledikleri ve tecrübe ettikleri duygusal atmosfer olarak ifade edilen aile yaşam doyumunun bireysel doyumdan bağımsız olarak düşünülemeyeceği açıktır (Çalışkan, Toker ve Özbay, 2017). Bu anlamda aile iklimi ve aile yaşam doyumu kavramlarının daha iyi anlaşılabilmesi için birlikte ele alınmalarının önemi ortaya çıkmaktadır.

Bu çalışmanın amacı, aile iklimi ve aile yaşam doyumu konusunda yazılmış lisansüstü tezlerin içerik analizinin yapılmasıdır. İkinci bir amaç ise aile iklimi ve aile yaşam doyumunun sosyal hizmet bağlamında nasıl ele alınıp tartışılması gerektiğine yönelik sosyal hizmet profesyonellerine ve araştırmacılarına fikir oluşturmak açısından kaynak teşkil etmektir. Bu bağlamda aile konusundaki tartışmaların giderek arttığı bir dönemde aile iklimi ve aile yaşam doyumunu birlikte ele alan akademik çalışmalara yakından bakılması bu konuda yapılacak yeni çalışmalara yön vermek kadar aile ve yaşam doyumu arasındaki iki yönlü ilişkinin daha iyi anlaşılmasına da katkıda bulunabilir. Bu anlamda, Türkiye literatüründe konu hakkında yazılan lisansüstü tezler arasında; Akboğa (2024), Akman Peker (2023), Akpınar (2021), Algan (2023), Alpar (2022), Arslan (2021), Aykaç (2019), Balkaya (2021), Bulgur (2023), Cavga (2019), Çetintaş (2021), Daldaban (2021), Dede (2021), Erkuran (2021), Ersan (2020), Güneş (2023), Kaplan (2019), Kaşıtoğlu (2022), Kılınç (2021), Mangır (2021), Ova (2023), Sancar (2022), Şahin (2021), Şimşek (2021), Taşkın (2022), Tosun Beyazgül (2022), Turgut (2019), Yeniçeri (2023), Yılmaz (2020), Yiğit (2022), Yön (2023), Yüceloğlu (2024) bulunmaktadır. Bu bağlamda araştırmada aile iklimi ve aile yaşam doyumu konusunda Türkiye'de üniversitelerde yazılan lisansüstü tezlerin genel görünümü nasıldır ve tezlerin temel özellikleri nelerdir? sorularına cevap aranmaktadır.

1. Yöntem

1.1. Araştırmanın Modeli

Bu çalışmada içerik analizi tekniği benimsenerek Türkiye'de aile iklimi ve aile yaşam doyumu konusunda hazırlanmış lisansüstü tezlerin içerik ve yöntem bakımından detaylı analizinin yapılması amaçlanmıştır. Aile iklimi ve aile yaşam doyumu konusunun seçilmesinde sosyal hizmet açısından ailenin önemli bir sistem olması, mevcut psiko-sosyal problemlerin hem kaynağı hem de çözüm odağının büyük oranda yine aile sistemi içerisinde gerçekleştiği düşüncesi rol oynamıştır. Sosyal hizmet açısından amacımız ise ailelere yönelik geliştirilecek sosyal hizmet politikalarına, uygulama modellerine ve sosyal hizmetin bilgi temeline kaynak teşkil etmektir. Merriam, nitel veri analiz sürecinde -görüşmeler, alan notları ve elde edilen dokümanların incelenmesi dâhil- içerik analizinin kullanıldığını belirtir. İçerik analizinin/çözümlemesinin evrensel bir tanımını yapmak oldukça zordur (Öğülmüş, 2019: 215). Stacey (1970)'e göre içerik analizi esasen nitel verilerin nicel terimlere indirgendigi bir tekniktir (Akt., Öğülmüş, 2019:215). Smith (1975) ise bu analizi mevcut verileri özetleme, standardize etme ve karşılaştırma aracı olarak görmektedir (Akt., Öğülmüş, 2019:215). Ayrıca, içerik analizinde mesajların çeşitliliği, frekansı ve belirli sözcük kalıplarının kaç kez tekrarlandığını inceleyen çalışmalar da bulunmaktadır (Merriam, 2018: 195). Bu bağlamda bu araştırmada, sadece tezlerin özetlerini içeren kelime bulutu oluşturularak hangi sözcüklerin ne sıklıkta kullanıldığına bakılmış, herhangi bir kod ve tema belirlenmemiştir. İçerik analizi, belirli bir metin, belge veya kitabın içeriğindeki çeşitli kavramları anlama ve anlatma maksadıyla gerçekleştirilen bir analizdir (Karasar, 2024: 234). Bu analiz tekniğinin seçilmesinde düşük maliyetli olması ve zamandan tasarruf sağlaması önemli rol oynamaktadır. Bu çalışmada içerik analizi tekniklerinden biri olan nicel içerik tercih edilmiş ve böylece verilerin bir kısmı nicel terimlere indirgenmiştir (Stacey, 1970'ten akt.,

Öğülmüş, 2019: 215). Buradaki amaç ise kavramların veya kelimelerin ne kadar tekrar ettiğinin yani frekansının tespit edilmesidir.

1.2. Araştırmanın Evren ve Örneklemi

Araştırmanın evrenini Ulusal Tez Merkezi veri tabanında yayımlanan lisansüstü tezler oluşturmaktadır. Tarama gelişmiş tarama sekmesinden gerçekleştirilmiş ve tarama sekmesinde “aile iklimi” veya “aile yaşam doyumu” anahtar kelimeleri yazılarak aranacak alan sekmesine “tümü”, arama tipi sekmesine “içinde geçsin” filtreleri yapılmıştır. Yapılan filtrelemeler neticesinde 4 doktora, 1 tıpta uzmanlık ve 27 yüksek lisans düzeyinde yazılmış olup tezlerin tümü erişime açıktır.

1.3. Araştırmanın Sınırlılıkları

Araştırma Ulusal Tez Merkezi veri tabanında erişime açık olan toplam 32 lisansüstü tez ve araştırma verilerinin toplandığı 15.09.2024 ile 24.10.2024 tarihleri arasında süre sınırlıdır.

1.4. Verilerin Toplanması ve Analizi

Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi veri tabanında uygulanan filtreler sonucu erişilen ve 2019-2024 yılları arasında hazırlanan aile iklimi ve aile yaşam doyumu konusundaki lisansüstü tezlerden veriler toplanmıştır. 2019 yılının baz alınmasının nedeni araştırma konusuyla ilgili ilk tezin bu tarihte yapılmış olmasıdır. Verilerin analizinde SPSS.22 paket programı ve MAXQDA.24 nitel analiz programı kullanılmıştır. Tez düzeyleri, tezlerin yazıldığı dil, tezlerin yayımlandığı yıllar, tez çalışmasının yapıldığı şehirler, tezlerin onaylandıkları üniversite ve enstitüler, tezlerin araştırma yöntem ve teknikleri, tezlerin örneklem ve çalışma grubu, tezlerde kullanılan istatistiksel analizler ile tez danışmanlarının unvanlarına ilişkin bilgiler SPSS.22 programına aktararak çeşitli betimleyici istatistiksel analizler yapılmıştır. Tezlerin özetleri ise MAXQDA programına aktararak analiz edilmiş olup sonuçlar kelime bulutu aracılığı ile görselleştirilmiştir.

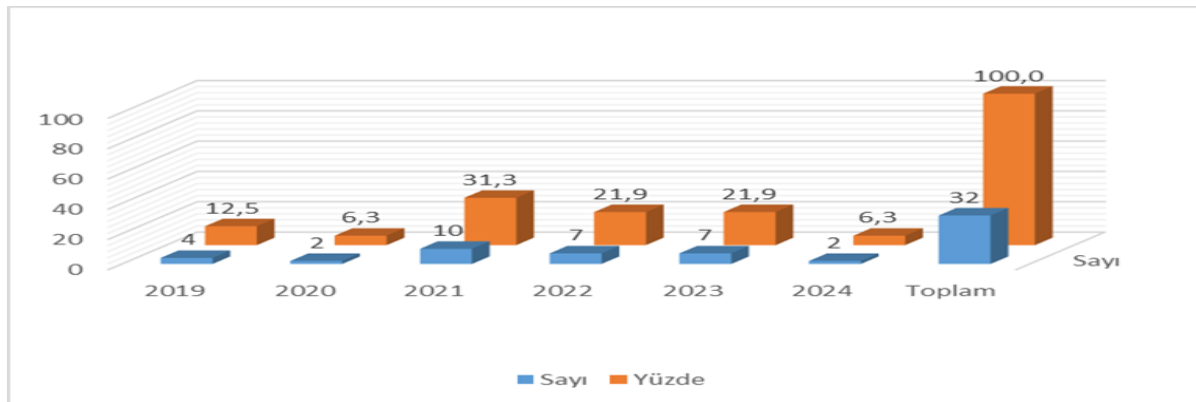
1.5. Araştırmanın Etik Boyutu

Bu araştırma, Ulusal Tez Merkezi veri tabanında açık erişim izni verilen lisansüstü tezler üzerinde retrospektif (geriye dönük) nitelikte yapıldığı için etik kurul onayına ihtiyaç bulunmamaktadır.

2. Bulgular

Bu başlık altında araştırmanın konusu ve amacı çerçevesinde elde edilen verilerin analizlerine ilişkin bulgulara yer verilmiştir. Bu bağlamda lisansüstü tezlerin düzeyleri, yazıldığı dil, yıl, tez araştırmasının yapıldığı şehirler, onaylandığı üniversiteler, enstitüler, ana bilim dalları, tezlerin evren ve örneklemeleri, araştırma yöntem ve teknikleri, tezlerin veri toplama araçları, tezlerde kullanılan istatistiksel yöntemler, tez danışmanlarının unvanları ve son olarak tezlerde ulaşılan sonuçlar analiz edilerek çeşitli şekil, tablo ve tezlerin özetleri kelime bulutu analizi ile yorumlanmıştır.

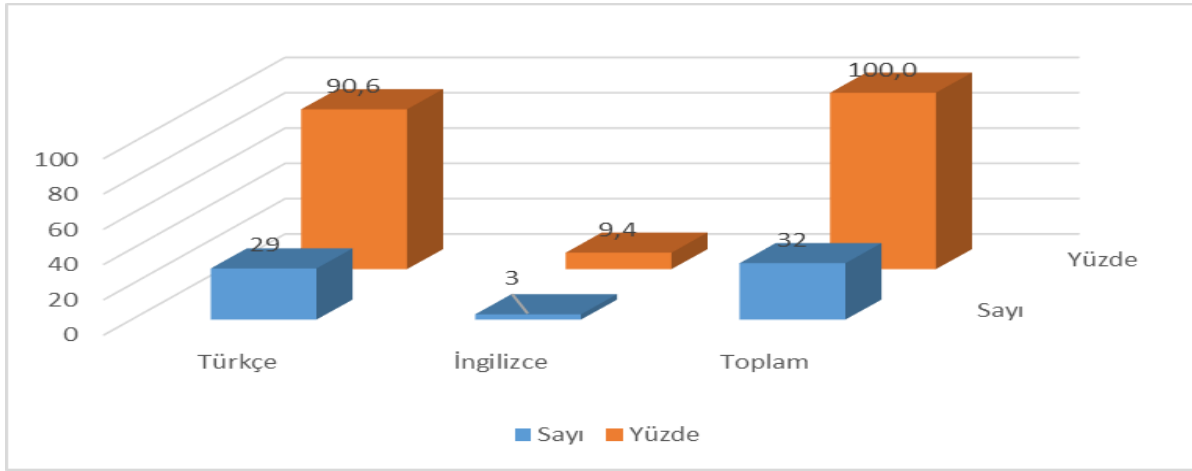
Şekil 1. Tezlerin Yıllara Göre Dağılımı



Şekil 1’de tezlerin yıllara göre dağılımı gösterilmektedir. Aile iklimi veya aile yaşam doyumu konusunda yazılan ilk lisansüstü tezin 2019 yılında yazıldığı görülmektedir. Tezlerin yıllara göre dağılımının yıllara göre değişkenlik gösterdiği söylenebilir. 2019 yılında 4 tez, 2020 ile 2024 yıllarında

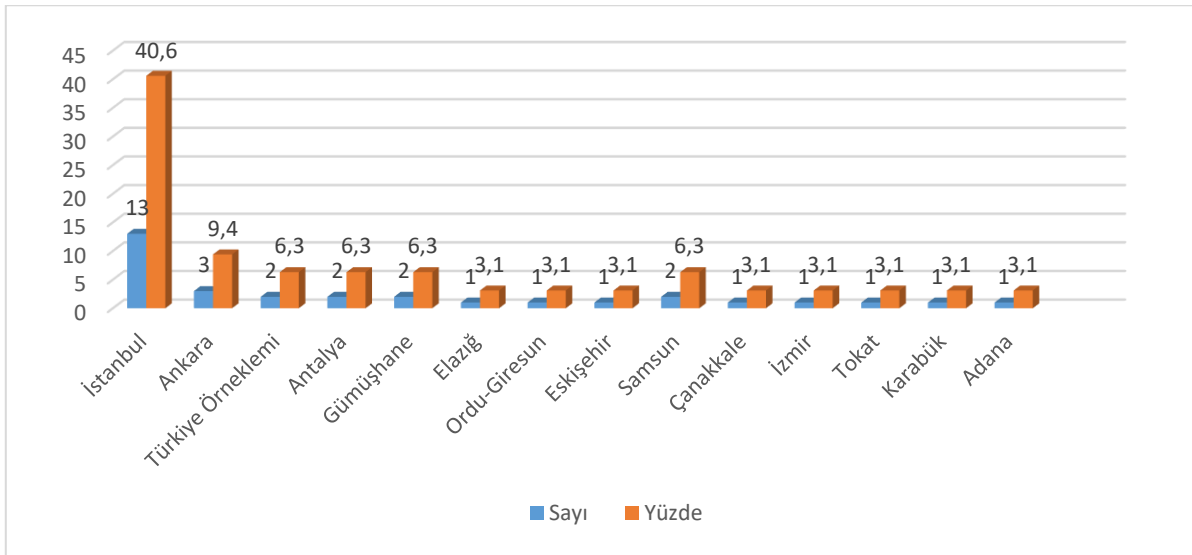
2'şer tez, 2022 ile 2023 yıllarında 7'şer tez ve son olarak 2021 yılında 10 tez yazılmıştır. Dolayısıyla tezlerin %31,3'ü 2021 yılında yazılmıştır.

Şekil 2. Tezlerin Yazıldığı Dillere Göre Dağılımı



Şekil 2’de tezlerin yazıldığı dillere göre dağılımı gösterilmektedir. Araştırmada belirlenen toplam 32 tezin %90,6’sının Türkçe, % 9,4’ünün ise İngilizce olduğu tespit edilmiştir.

Şekil 3. Tezlerin Şehirlere Göre Dağılımı



Şekil 3’te araştırmamıza konu olan tezlerin yazıldığı şehirlere göre dağılımı gösterilmektedir. Bu bağlamda 14 farklı şehirde tez araştırması yapıldığı görülmektedir. Ayrıca 2 tezin Türkiye evreninde gerçekleştirildiği bulunmuştur. Tezlerin sırasıyla %40,6’sının İstanbul’da, %9,4’ünün Ankara’da, % 6,3’ünün Türkiye evreninde ve Antalya, Gümüşhane, Samsun şehirlerinde ve son olarak da %3,1’inin ise Adana, Çanakkale, Elazığ, Eskişehir, İzmir, Karabük, Ordu-Giresun ve Tokat evrenlerinde gerçekleştirildiği tespit edilmiştir.

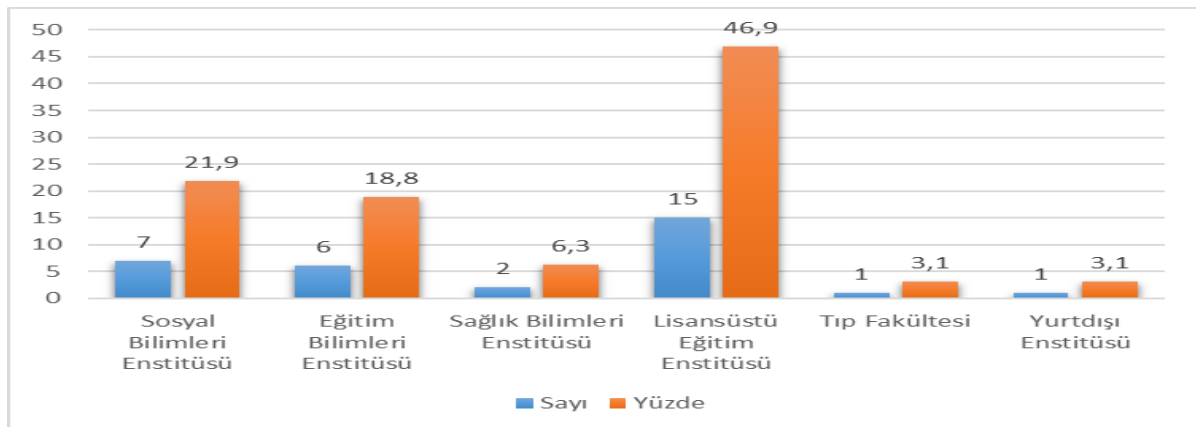
Tablo 1. Tezlerin Onaylandıkları Üniversiteler

Üniversiteler	Sayı	Yüzde
İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi	9	28,1
Orta Doğu Teknik Üniversitesi	2	6,3
Ondokuz Mayıs Üniversitesi	3	9,4

Dokuz Eylül Üniversitesi	2	6,3
Akdeniz Üniversitesi	2	6,3
Ankara Üniversitesi	1	3,1
Hacettepe Üniversitesi	1	3,1
Marmara Üniversitesi	1	3,1
Atatürk Üniversitesi	1	3,1
Çukurova Üniversitesi	1	3,1
Okan Üniversitesi	1	3,1
Selçuk Üniversitesi	1	3,1
Bahçeşehir Üniversitesi	1	3,1
Karabük Üniversitesi	1	3,1
Üsküdar Üniversitesi	1	3,1
Hasan Kalyoncu Üniversitesi	1	3,1
Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi	1	3,1
Demiroğlu Bilim Üniversitesi	1	3,1
Uluslararası Saraybosna Üniversitesi	1	3,1
Toplam	32	100

Yukardaki tabloda tezlerin onaylandıkları üniversitelerin dağılımı gösterilmektedir. Tezlerin %28,1'inin İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi'nde onaylandığı görülmektedir. Dolayısıyla aile iklimi veya aile yaşam doyumu konusunda en çok tez İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi'nde yazıldığı tespit edilmiştir. Bunu sırasıyla On dokuz Mayıs Üniversitesi (%9,4), Akdeniz Üniversitesi (% 6,3), Dokuz Eylül Üniversitesi (% 6,3), Ortadoğu Teknik Üniversitesi (% 6,3) ve 1'er tez çalışmasıyla Ankara Üniversitesi, Hacettepe Üniversitesi, Marmara Üniversitesi, Atatürk Üniversitesi, Çukurova Üniversitesi, Okan Üniversitesi, Selçuk Üniversitesi, Bahçeşehir Üniversitesi, Karabük Üniversitesi, Üsküdar Üniversitesi, Hasan Kalyoncu Üniversitesi, Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Demiroğlu Bilim Üniversitesi ve Uluslararası Saraybosna Üniversitesi takip etmektedir.

Şekil 4. Tezlerin Enstitülere Göre Dağılımı



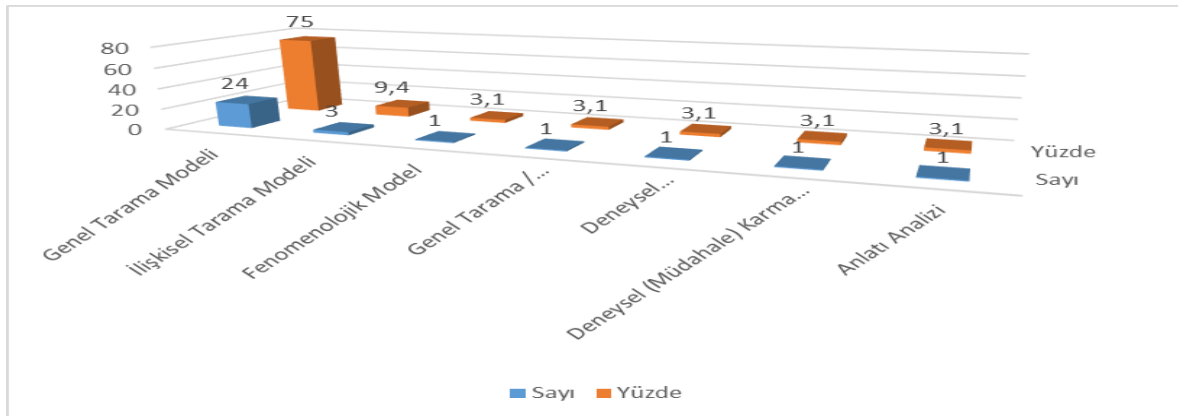
Yukarıdaki şekilde araştırmaya konu olan tezlerin enstitülerine göre dağılımları gösterilmektedir. Bu bağlamda tezlerin yarıya yakını (%46,9) lisansüstü eğitim enstitülerinde yapılmıştır. Bunu sırasıyla sosyal bilimler enstitüleri (%21,9), Eğitim Bilimleri Enstitüleri (%18,8), sağlık bilimleri enstitüleri (%6,3) ve yurtdışı enstitüsü ile tıp fakültesi takip etmektedir.

Tablo 2. Tezlerin Onaylandıkları Ana Bilim Dallarına Göre Dağılımı

Ana Bilim Dalları	Sayı	Yüzde
Eğitim Bilimleri Ana Bilim Dalı	13	40,6
Psikoloji Ana Bilim Dalı	5	15,6
Sosyal Hizmet Ana Bilim Dalı	4	12,5
Aile Eğitimi ve Danışmanlığı Ana Bilim Dalı	2	6,3
Temel Eğitim Ana Bilim Dalı	1	3,1
İlköğretim Ana Bilim Dalı	1	3,1
Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı	2	6,3
Rehberlik ve Psikolojik Danışmanlık Ana Bilim Dalı	1	3,1
Aile Hekimliği Ana Bilim Dalı	1	3,1
Uygulamalı Psikoloji Ana Bilim Dalı	1	3,1
Hemşirelik Ana Bilim Dalı	1	3,1
Toplam	32	100

Yukarıdaki tabloda tezlerin onaylandıkları ana bilim dalları gösterilmektedir. Araştırma konumuza ilişkin tezlerin yarısına yakını (%40,6) eğitim bilimleri ana bilim dalında, %15,6'sı psikoloji ana bilim dalında ve %12,5'i sosyal hizmet ana bilim dalında ele alınmıştır. Tez çalışmalarının onaylandığı diğer ana bilim dalları ise aile eğitimi ve danışmanlığı (%6,3), felsefe ve din bilimleri (%6,3), temel eğitim (%3,1), ilköğretim (%3,1), rehberlik ve psikolojik danışmanlık (%3,1), aile hekimliği (%3,1), uygulamalı psikoloji (%3,1) ve son olarak hemşirelik ana bilim dallarıdır.

Şekil 5. Tezlerin Araştırma Teknikleri



Şekil 5'te tezlerin araştırma tekniklerine ilişkin dağılım gösterilmektedir. Tezlerin %75'inde genel tarama modeli benimsenmiştir. 3 tezde ise genel tarama modellerinden biri olan ilişkisel tarama modeli tercih edilmiştir. Bunları takiben %3,1 ile anlatı analizi, deneysel (müdahale) karma yöntem deseni, deneysel/fenomenolojik, genel tarama/fenomenolojik ve fenomenolojik model kullanılmıştır.

Tablo 3. Tezlerde Kullanılan İstatistiksel Analizlerin Dağılımı

İstatistiksel Analizler	Sayı	Yüzde
t-testi, ANOVA, Korelasyon ve Regresyon	5	15,6
t-testi, ANOVA, Korelasyon	5	15,6
t-testi, ANOVA, Mann Whitney U Testi, Kruskal Wallis H Testi, Korelasyon	4	12,5
t-testi ve ANOVA	3	9,4
Korelasyon, Regresyon ve ANOVA	2	6,3
Korelasyon ve Regresyon	3	9,4
t-testi, Korelasyon, Regresyon ve YEM	3	9,4
t-testi, ANOVA ve Regresyon	1	3,1
Diğer	6	18,8
Toplam	32	100

Tablo 3'te tezlerde kullanılan istatistiksel analizlere ilişkin bilgilere yer verilmiştir. İstatistiksel analizler ve tezler gruplandırılmış ve elde edilen bulgular ışığında tezlerin %15,6'sında t-testi, ANOVA, korelasyon ve regresyon analizleri yapılmıştır. Yine aynı oranda t-testi, ANOVA ve korelasyon analizleri yapılmış fakat regresyon analizi yapılmamıştır. Tez çalışmalarının %12,5'inde ise parametrik ve nonparametrik fark testleri ile korelasyon analizi yapılmıştır. Araştırmaların %9,4'ünde sadece t-testi ve ANOVA; korelasyon ve regresyon; t-testi, korelasyon, regresyon ve YEM (yapısal eşitlik modellemesi) yapılmıştır. Geriye kalan tezlerin %6,3'ünde korelasyon, regresyon ve ANOVA; %3,1'inde ise sadece t-testi ANOVA ve regresyon analizleri yapılmıştır. %18,8'inde ise diğer nitel analizler ve nicel analizler yapılmıştır.

Tablo 4. Tezlerin Araştırma Yöntemleri ile Örneklem/Çalışma Grubu Karşılaştırması

		Tezlerin Araştırma Yöntemleri			
Örneklem/ Çalışma Grubu		Nicel	Nitel	Karma	Toplam
Üniversite Öğrencileri	N	8	1	0	9
	%	88,9%	11,1%	0,0%	100,0%
Lise Öğrencileri	N	6	0	0	6
	%	100,0%	0,0%	0,0%	100,0%
Yetişkin Bireyler	N	9	0	1	10
	%	90,0%	0,0%	10,0%	100,0%
Ortaokul ve Lise Öğrencileri	N	2	0	0	2
	%	100,0%	0,0%	0,0%	100,0%
Evli Bireyler	N	1	0	1	2
	%	50,0%	0,0%	50,0%	100,0%
Ebeveyn ve Okul Öncesi Çocukları	N	1	0	0	1
	%	100,0%	0,0%	0,0%	100,0%
Ebeveynler	N	0	0	1	1
	%	0,0%	0,0%	100,0%	100,0%
Okul Öncesi Çocuklar	N	0	1	0	1
	%	0,0%	100,0%	0,0%	100,0%
Toplam	N	27	2	3	32

	%	84,4%	6,3%	9,4%	100,0%
$\chi^2=32,132$		df= 14		p=,004; p<0,05	

Tablo 4'te tezlerin örneklem/çalışma grubu ile araştırma yöntemlerinin çapraz tablo ki-kare analiz sonucu gösterilmektedir. Tablo yorumlandığında üniversite öğrencilerinin örneklem olarak seçildiği araştırmaların %88,9'unun nicel desende ve %11,1'inin ise nitel desende çalışıldığı, lise öğrencilerinin örneklem olarak alındığı araştırmaların %90'ı nicel araştırma yöntemi ve %10'unun karma yöntemde çalışıldığı, ebeveynlerin örneklem alındığı çalışmaların tamamının nitel yöntemde çalışıldığı bulgulanmıştır. Tezlerin tüm örneklem gruplarında %84,4'ünün nicel araştırma yönteminde, %6,3'ünün nitel araştırma yönteminde ve %9,4'ünün ise karma yöntemde çalışıldığı tespit edilmiştir. Tezlerin araştırma yöntemleri ile örneklem/çalışma grubu arasında anlamlı fark vardır.

Tablo 5. Tezlerin Düzeyleri İle Danışman Unvanlarının Karşılaştırılması

Tezlerin Düzeyleri					
Danışman Unvanları		Doktora	Yüksek Lisans	Tıpta Uzmanlık	Toplam
Prof. Dr.	N	4	7	1	12
	%	33,3%	58,3%	8,3	100,0%
Doç. Dr.	N	0	13	0	13
	%	0,0%	100,0%	0,0%	100,0%
Dr. Öğr. Üyesi	N	0	7	0	7
	%	0,0%	100,0%	0,0%	100,0%
Toplam	N	4	27	1	
	%	12,5%	84,4%	3,1%	100,0%
$\chi^2=9,877$		df= 4		p=,043; p<0,05	

Tablo 5'te tezlerin düzeyleri ile danışman unvanlarına ilişkin ki-kare analizi sonuçları gösterilmektedir. Tezlerde profesör unvanlı danışmanların %33,3'ü doktora tezi; %58,3'ü yüksek lisans tezi ve %8,3'ünün ise tıpta uzmanlık tezi yürüttüğü görülmektedir. Doçent ve doktor öğretim üyesi unvanlı danışmanların ise sadece yüksek lisans tezi yürüttükleri tespit edilmiştir. Dolayısıyla bu araştırmada tez düzeyleri ile danışman unvanları arasında anlamlı fark bulunmuştur.

Tablo 6. Tezlerin Konuları

Tez	Tez Konusu
TU1	Aile İklimi, Kuşaklararası İlişkiler ve Aile Uyumu.
D1	Aile İklimi Bağlamında Yol Güvenliği ile Riskli Sürüş Davranışı arasındaki ilişkide Akran Baskısının ve Trafik İkliminin Düzenleyici Rolü.
D2	Değer Odaklı Aile Eğitim Programının Ebeveyn Becerileri, Aile İklimi ve Değer Odaklı Yaşam Üzerindeki Etkisi.
D3	Çözüm Odaklı Aile Danışmanlığı'na Dayalı Ailelerle Sosyal Hizmet Uygulaması'nın Evli Çiftlerin Psikolojik İyi Oluşlarına ve Aile Yaşam Doyumuna Etkisi.
D4	Aile Öz-Yeterliği ile Aile İklimi Arasındaki İlişkide Algılanan Öz Dönüşümün Aracı Rolü.
YL1	Aile İklimi ile İyi Oluş Arasındaki İlişkide Benlik Kurgularının Aracı Rolü.
YL2	Aile Yaşam Doyumuyla Çocuk Yaşam Kalitesi Arasındaki İlişki.
YL3	Aile Yaşam Doyumu ile Psikolojik Dayanıklılık ve Sosyal Medya Kullanım Bozukluğu İlişkisi.

YL4	Algılanan Sosyal Destek, Aile İklimi ve Yetişkin Bağlanma Stillerinin Oyun Bağımlılığı Üzerine Etkisi.
YL5	Sosyal Medya Bağımlılığı, Aile Yaşam Doyumu ve Psikolojik İyi Oluş Arasındaki İlişki.
YL6	Sosyal Medya Bağımlılığı, Aile Yaşam Doyumu ve Dini Yönelim.
YL7	Aile Yaşam Doyumu ile Psikolojik Sağlamlık ve Duygusal Özerklik İlişkisi.
YL8	Romantizm, Eş Seçimi Tutumları ve Aile İklimi İlişkisi.
YL9	Aile İkliminin ve Benlik Oluşumunun Bireylerin Romantik İlişkilerinde Bağlanma Stillerine Etkisi.
YL10	Sosyal Medya Bağımlılığı ve Aile Yaşam Doyumu İlişkisi.
YL11	Aile İklimi ile Duygu Durumları Arasında Sahte Benlik Algısının Aracı Rolü.
YL12	Sosyal Medya Bağımlılığı, Kişilik Özellikleri ve Aile Yaşam Doyumu.
YL13	Covid-19 Pandemisi Sürecinde Aile Yaşam Doyumu Üzerinde Etkili Olan Faktörlerin İncelenmesi.
YL14	Sosyal Medya Bağımlılığı, Okula Bağlılık ve Aile Yaşam Doyumu İlişkisi.
YL15	Yetişkinlerin İlişki Rol Beklentilerinde, Aile İkliminin ve Romantik İlişkilerde Bağlanma Stillerinin Rolü.
YL16	Algılanan Aile Yaşam Doyumunun Maneviyat ve Psikolojik Esneklik Üzerindeki Etkisi.
YL17	Kabul ve Kararlılık Temelli Değer Odaklı Yaşam ve Bilinçli Farkındalığın Aile Yaşam Doyumu Üzerine Etkileri.
YL18	Ergenlerde Kardeş İlişkileri ve Aile Yaşam Doyumu Arasındaki İlişkide Ebeveynlik Algısının Aracı Rolü.
YL19	Ergenlik dönemindeki bireylerde Aile Yaşam Doyumu, Oyun Bağımlılığı ve Akademik Kendini Engelleme Arasındaki İlişki.
YL20	Ebeveyn Kabul Ret Kuramının Bireylerde, Duygusal Zekâ, Duygusal Baş Etme ve Aile Yaşam Doyumu Düzeyleri Arasındaki İlişkisi.
YL21	18-25 Yaş Arası Gençlerde Aile ile İlgili Anılar, Aile İklimi ve Benlik Kurguları (Otobiyografik Anılar).
YL22	Bireyin İçine Doğduğu Aile İklimi ile Benlik Gelişimi Arasındaki İlişkinin İncelenmesi.
YL23	Okul Öncesi Çocukların Aile İklimi Algılarının Resim Analizi Yöntemi ile İncelenmesi.
YL24	Aile İklimi Algıları ile Manevi İyi Oluş Arasındaki İlişkinin İncelenmesi.
YL25	Aile İklimi ile Çocukluk Çağı Travmaları ve İnternet Bağımlılığı Arasındaki İlişkinin İncelenmesi.
YL26	Evcil Hayvanlara Bağlanma, Aile İklimi ve Aile Aidiyetinin İncelenmesi.
YL27	12-18 Yaş Arası Boşanmış Aile Çocuklarının Aile Yaşam Doyumu ile Dini Yönelimleri Arasındaki İlişkinin İncelenmesi

Tablo 6’da tezlerin konularına yer verilmiştir. Aile iklimi ve aile yaşam doyumu ile ilgili yapılan tezlerin farklı çalışma gruplarında ve örneklemelerde çeşitli değişkenlerle ilişkilerinin irdelendiği görülmektedir.

Tablo 7. Tezlerin Veri Toplama Araçları Dağılımı

Tez	Tezlerin Veri Toplama Araçları
TU1	Sosyodemografik bilgi formu, Aile İklimi Ölçeği (AİÖ).
D1	Aile İklimi Ölçeği, Akran Baskısı Ölçeği, Trafik İklimi Ölçeği, Risk Alma Davranışları Ölçeği.
D2	Aile Eğitimi İhtiyaç Belirleme Formu, Değerler Listesi, Kişisel Bilgi Formu, Anne Babalık Becerileri, İletişim Ölçeği, Aile İklimi Ölçeği, Değer Odaklı Yaşam Ölçeği, yarı-yapılandırılmış görüşme formu.

- D3** Kişisel Bilgi Formu, Evli Kadınlar ve Erkekler İçin Psikolojik İyi Oluş Ölçeği, Aile Yaşam Doyumu Ölçeği (AYDÖ).
- D4** Aile Yeterlik Ölçekleri, Çocuk Öz-Yeterlik Ölçeği, Kolektif Aile Öz-Yeterlik Ölçeği, Aile İklimi Ölçeği, Algılanan Öz Dönüşüm Ölçeği.
- YL1** Kişisel bilgi formu, PERMA Beş Boyutlu İyi Oluş Ölçeği, Aile İçinde Özerk-İlişkisel Benlik Ölçeği, Aile İklimi Ölçeği.
- YL2** Aile Yaşam Doyum Ölçeği, Kid-KINDL Yaşam Kalitesi Ebeveyn Ölçeği, Kid-KINDL Çocuk Ölçeği (4-6 yaş).
- YL3** Kişisel bilgi formu, Aile Yaşam Doyumu Ölçeği, Ergenler İçin Psikolojik Dayanıklılık Ölçeği-EPDÖ, Sosyal Medya Kullanım Bozukluğu Ölçeği.
- YL4** Kişisel bilgi formu, Çok Boyutlu Algılanan Sosyal Destek Ölçeği, Aile İklimi Ölçeği, İlişki Ölçekleri Anketi, Oyun Bağımlılığı Ölçeği.
- YL5** Kişisel bilgi formu, Ergenlerde Sosyal Medya Bağımlılığı Ölçeği, Aile Yaşam Doyumu Ölçeği, Psikolojik İyi Oluş Ölçeği.
- YL6** Kişisel bilgi formu, Sosyal Medya Bağımlılığı Ölçeği-Yetişkin Formu, Aile Yaşam Doyumu Ölçeği, Dini Yönelim Ölçeği.
- YL7** Aile Yaşam Doyumu Ölçeği, Duygusal Özerklik Ölçeği, Ergen Psikolojik Sağlamlık Ölçeği, kişisel bilgi formu.
- YL8** Kişisel bilgi formu, Rest Ölçeği ve Aile İklimi Ölçeği.
- YL9** Sosyo-demografik soru ve bilgi formu, Aile İklimi Ölçeği, Aile İçinde Özerk -İlişkisel Benlik Ölçeği, Yakın İlişkilerde Yaşantılar Envanteri- II (YİYE - II) Ölçeği.
- YL10** Kişisel bilgi formu, Sosyal Medya Bağımlılığı Ölçeği, Aile Yaşam Doyumu Ölçekleri.
- YL11** Kişisel bilgi formu, Aile İklimi Ölçeği, Sahte Benlik Ölçeği ve Pozitif ve Negatif Duygu Ölçeği.
- YL12** Kişisel bilgi formu, Sosyal Medya Bağımlılığı Ölçeği (SMBÖ-YF), Aile Yaşam Doyumu Ölçeği (AYDÖ), Beş Faktörlü Kişilik Envanteri-Kısa Formu.
- YL13** Kişisel bilgi formu, Aile İçi Yaşanan Krizleri Envanteri, Aile Stres Ölçeği, Aile Dayanıklılık Ölçeği, Aile Yaşam Doyum Ölçeği.
- YL14** Kişisel Bilgi Formu, Ergenler için Sosyal Medya Bağımlılığı Ölçeği, Ergenlerde Okula Bağlılık Ölçeği, Aile Yaşam Doyumu Ölçeği.
- YL15** Kişisel bilgi formu, Evlilik Rol Beklentisi Ölçeği, Aile İklimi Ölçeği, Üç Boyutlu Bağlanma Stilleri Ölçeği.
- YL16** Kişisel Bilgi Formu, Aile Yaşam Doyumu Ölçeği, Manevi Yönelim Ölçeği, Kabul ve Eylem Formu-II.
- YL17** Sosyodemografik form, Kabul ve Eylem Anketi II, Değer Odaklı Yaşam Ölçeği, Beş Yönlü Bilinçli Farkındalık Anketi (Kısa Form), Aile Yaşam Doyumu Ölçeği.
- YL18** Kişisel bilgi formu, Aile Yaşam Doyumu Ölçeği, Kardeş ilişkileri Ölçeği, Ebeveynlik Algısı Ölçeği.
- YL19** Kişisel bilgi formu, İnternet Oyun Oynama Bozukluğu Ölçeği Kısa Formu, Aile Yaşam Doyumu Ölçeği, Akademik Kendini Engelleme Ölçeği.
- YL20** Kişisel veri formu, Ebeveyn Kabul Red Ölçeği, Duygusal Zekâ Ölçeği, Duygusal Yaklaşım Baş Etme Ölçeği, Aile Yaşam Doyumu Ölçeği.
- YL21** Demografik bilgi formu, Dengeli Bütünleşme ve Ayrışma Ölçeği, Aile İklimi Ölçeği.
- YL22** Kişisel bilgi formu, Aile İklimi Ölçeği (AİÖ), Özerk-İlişkisel Benlik Ölçeği (ÖİBÖ).
- YL23** Resim Analizi
- YL24** Kişisel bilgi formu, İyi Oluşun Maneviyat İndeksi Ölçeği ve Aile İklimi Ölçeği.

- YL25** Aile İklimi Ölçeği (AİÖ), Çocukluk Çağı Travmaları Ölçeği (ÇÇTÖ), İnternet Bağımlılığı Ölçeği (İBÖ) ve kişisel bilgi formu.
- YL26** Kişisel bilgi formu, Lexington Evcil Hayvanlara Bağlanma Ölçeği, Aile İklimi Ölçeği, Aile Aidiyeti Ölçeği.
- YL27** Aile Yaşam Doyumu Ölçeği, Dini Yönelim Ölçeği, Kişisel bilgi formu.

Tablo 7’de incelenen tezlerin veri toplama araçlarına yönelik dağılım gösterilmektedir. Tezlerin konularıyla, araştırma amaçları ve örneklemeleriyle veri toplama araçlarının tutarlılık gösterdiği söylenebilir. Aile iklimi konusunda yazılan tezlerin tamamında Aile İklimi Ölçeği (AİÖ); aile yaşam doyumunun konusunda yazılan tezlerin tamamında ise Aile Yaşam Doyumu Ölçeği (AYDÖ) ortak olarak kullanılmıştır.

Tablo 8. Tez Çalışmalarında Ulaşılan Sonuçlar

Tez	Tezlerde Ulaşılan Sonuçlar
TU1	Aile iklimi ve aile içi ilişkiler ile sosyodemografik değişkenler arasında anlamlı farklılık bulunmadığı tespit edilmiştir.
D1	Genç sürücülerin risk alma davranışlarını azaltmak amacıyla sosyo-ekolojik model kapsamında kişiler arası ve kültürel faktörlere dayalı müdahalelerin etkili olabileceği belirlenmiştir.
D2	Ebeveynlere yönelik değer odaklı aile eğitim programının katılımcıların bilgilerini artırdığını, gerçekleştirilen oturumlar neticesinde huzur ve manevi doyum sağladıkları sonucuna ulaşılmıştır.
D3	Çözüm Odaklı Aile Danışmanlığı (ÇOAD) yaklaşımının, aile bireylerinin psikolojik örüntülerine (iyi oluş, duygusal ve psikolojik sağlık vb.) ve ailedeki yaşam doyumuna yönelik etkili ve işlevsel çözümler sunabilecek bir model olduğu belirlenmiştir.
D4	Algılanan öz dönüşümün, aile iklimini anlamlı bir şekilde yordadığı, kolektif aile öz-yeterliği ile aile iklimi arasındaki ilişkide ve çocuk öz-yeterliği ile aile iklimi arasındaki ilişkide aracı rol oynadığı belirlenmiştir.
YL1	Üniversite öğrencilerinin refah düzeyleri, benlik algıları ve aile ortamı özelliklerinin belirli demografik değişkenlere göre anlamlı farklılıklar gösterdiği saptanmıştır.
YL2	Aile yaşam memnuniyetlerinin ve çocuklarının yaşam kalitesinin ortalamanın üzerinde olduğu sonucu bulunmuştur.
YL3	Aile yaşam doyumu ile psikolojik dayanıklılık arasında pozitif ilişki; aile yaşam doyumu ile sosyal medya kullanım bozukluğu arasında negatif ilişki bulunmuştur. Ayrıca sosyal medya kullanımı ile psikolojik dayanıklılık arasında da negatif ilişki bulunmuştur.
YL4	E-spor oyuncularının önemli bir kısmının problemli oyun oynama davranışları sergilediği tespit edilmiştir. Sosyal destek algısı düşük olan, olumlu bir aile ortamına sahip olmayan ve güvenli bağlanma stiline sahip olmayan e-spor oyuncularının oyun bağımlılığı puanlarının yüksek olduğu belirlenmiştir. Ayrıca, oyun bağımlılığının yetişkin bağlanma stilleri tarafından yordandığı, ancak aile ortamı ve algılanan sosyal desteğin bu bağımlılığı yordamadığı bulunmuştur.”
YL5	Sosyal medya bağımlılığı ile psikolojik iyi oluş arasındaki ilişkide, aile yaşam doyumunun kısmi aracılık rolü oynadığını göstermiştir.
YL6	Sosyal medya bağımlılığı ile dini yönelim boyutları arasında herhangi bir ilişki tespit edilmemiş ancak dini yönelim boyutları ile aile yaşam doyumu arasında zayıf düzeyde negatif bir ilişki olduğu tespit edilmiştir.
YL7	Ergenlerin aile yaşam doyum düzeyleri ile duygusal özerklikleri arasında negatif korelasyon, psikolojik sağlamlıkları ile de pozitif korelasyon bulunmuştur. Ayrıca, katılımcıların duygusal özerklikleri arttıkça, psikolojik sağlamlıklarının azaldığı tespit edilmiştir.
YL8	Aile iklimi ile romantizm ve eş seçimi arasında anlamlı ilişki bulunduğu tespit edilmiştir.
YL9	Aile iklimi değişkeninin hem bireylerin benlik kurgularında hem de romantik ilişkilerdeki bağlanma stillerinde anlamlı farklılıklara yol açtığını göstermektedir.
YL10	Aile yaşam doyumu ile sosyal medya bağımlılığı arasında anlamlı fark bulunmamıştır.

- YL11** Aile iklimi, sahte benlik ve duygu durumu değişkenleri ile bazı sosyodemografik değişkenler arasında anlamlı farklılık gösterdiği bulunmuştur. Ayrıca çalışmada yapısal eşitlik modellemesi yapılmış olup sahte benlik algısının aile iklimi ile duygu durumu arasındaki ilişkide kısmi aracılık rolü bulunduğu belirlenmiştir.
- YL12** Sosyal medya bağımlılığı ile Beş Faktörlü Kişilik Envanteri yumuşak başlılık ve sorumluluk alt boyutları arasında negatif korelasyon; istatistiksel olarak anlamlı negatif bir ilişki olduğunu; duygusal dengesizlik (nevrotiklik) ve gelişime açıklık alt boyutlarında ise pozitif korelasyon bulunmuştur.
- YL13** Aile yaşam doyumu düzeyleri ile aile dayanıklılığı düzeyleri arasında bir ilişki olduğu saptanmıştır.
- YL14** Sosyal medya bağımlılığının ebeveyn tutumuna, akademik başarıya, sıklıkla tercih edilen sosyal medya platformuna ve sosyal medyada geçirilen süreye göre anlamlı farklılıklar gösterdiği bulunmuştur.
- YL15** İlişki rol beklentileri ile aile iklimi ve bağlanma stilleri arasında zayıf bir ilişki tespit edilirken, eşitlikçi rol beklentisini öngören tek değişkenin cinsiyet değişkeni olduğu saptanmıştır.
- YL16** Aile yaşam doyumu ile maneviyat düzeyleri, manevi yönelimleri ve psikolojik esneklik düzeyleri arasında pozitif korelasyon bulunmuştur.
- YL17** Değer odaklı yaşamın aile yaşam doyumu ile olumlu bir ilişki içinde olduğu, kabul ve kararlılığın ise aile yaşam doyumu ile pozitif bir ilişki gösterdiği saptanmıştır.
- YL18** Ergenlerin kardeş ilişki nitelikleri ile aile yaşam doyumları arasındaki ilişkide, anneye ilişkin ebeveynlik algılarının tam aracılık, babaya ilişkin ebeveynlik algılarının ise kısmi aracılık etkisi olduğu belirlenmiştir. Ayrıca, kardeş ilişki niteliğinin aile yaşam doyumunu ebeveynlik algısı aracılığıyla dolaylı olarak etkilediği saptanmıştır.
- YL19** Ergenlerin internet oyun oynama bozukluğu ile aile yaşam doyumları arasında negatif yönlü ve zayıf düzeyde bir ilişki olduğunu; internet oyun oynama bozukluğu ile akademik kendini engelleme arasında pozitif ve düşük düzeyde bir ilişki bulunduğunu; ayrıca, akademik kendini engelleme ile aile yaşam doyumları arasında negatif ve düşük düzeyde anlamlı bir ilişki olduğunu ortaya koymuştur.
- YL20** Ebeveyn kabul ret ölçeği ile duygusal zekâ ve duygusal yaklaşım baş etme ölçeği arasında anlamlı ve negatif bir ilişki, aile yaşam doyumu ölçeği ile ise anlamlı ve pozitif bir ilişki olduğu tespit edilmiştir.
- YL21** Genç yetişkinlerin aile anlatılarını yordamada bireyselleşme benlik kurgusunun önemli olduğunu göstermiştir. Ayrıca, keşfedici bir bulgu olarak, toplumsal cinsiyetin sadece bireylerin aileleriyle ilgili kişisel anlatılarını şekillendirmede değil, aynı zamanda bu anlatılardaki bellek özelliklerini etkilemede de kritik bir rol oynadığı sonucuna varılmıştır.
- YL22** Aile ikliminin kişilik benlik kurgusunu etkilediğini ve kadınlar ile evli bireylerin benlik kurgularının, doğdukları aile iklimi ile ilişkili olduğu belirlenmiştir. Ayrıca, kuşaklararası otorite ve bilişsel uyum ile özerk benlik ve özerk-ilişkisel benlik gelişimi alt boyutlarının kuşaklar arasında farklılık gösterdiği belirlenmiştir.
- YL23** Araştırmada, resim analizlerinden elde edilen verilere göre, aile resmi çizen 28 çocuktan 17'sinin olumsuz, 11'inin ise olumlu aile iklimi algısına sahip olduğu belirlenmiştir. Çocukların çizdikleri resimler incelendiğinde, güvenli bağlanan ve demokratik aile tutumuna sahip çocukların mutlu, sıcak renkli ve aile üyeleriyle birlikte oldukları resimler çizdiği, dolayısıyla olumlu aile iklimi algısına sahip oldukları görülmüştür. Buna karşılık, güvensiz bağlanan, otoriter veya ilgisiz aile tutumuna sahip çocukların renksiz veya soğuk renkli resimler çizdiği, aile üyelerini iletişime kapalı, eksik veya hiç çizmediği ve olumsuz aile iklimi algısına sahip oldukları anlaşılmıştır.
- YL24** Manevi iyi oluş ile aile iklimi arasında anlamlı bir ilişki bulunmamıştır.
- YL25** Aile ikliminin, çocukluk çağı travmaları ile orta düzeyde ve negatif yönlü anlamlı bir ilişkiye; internet bağımlılığı ile ise düşük düzeyde ve negatif yönlü anlamlı bir ilişkiye sahip olduğu belirlenmiştir.
- YL26** Evcil hayvanı olan ve olmayan katılımcıların aile iklimi ve aile aidiyeti arasında pozitif yönde anlamlı bir ilişki olduğu belirlenmiştir. Ancak, evcil hayvanı olan katılımcıların evcil hayvanlarına bağlanma, aile aidiyeti ve aile iklimi düzeyleri arasında anlamlı bir ilişki bulunmamıştır.

YL27 Aile yaşam doyumunun, dini yönelimin tüm boyutlarıyla pozitif ve anlamlı bir ilişki içinde olduğu tespit edilmiştir.

Tablo 8’de tezlerin sonuçlarına ilişkin bilgiler yer almaktadır. Araştırma sonuçlarına bakıldığında aile iklimi ve aile yaşam doyumu ile ilişkilendirilen çeşitli faktörlerin arasında anlamlı farklılıkların bulunduğu; bazılarında ise anlamlı farklılıkların bulunmadığını gösteren sonuçların elde edildiği gözlemlenmektedir. Aile kurumu, temel toplumsal ilişkilerimizin merkezinde konumlandığı için geniş yelpazede ele alınacak çalışmalara konu olması, farklı değişkenlerle ve farklı düzlemlerde çalışılması oldukça beklenen bir durumdur. Yukarıdaki tablodan elde edilen sonuçlar bu fikri destekler niteliktedir.

Şekil 6. Tezlerin Özetlerine İlişkin Kelime Bulutu (En Az 8 Tekrar)



Şekil 6'da tezlerin özetlerine ait kelime bulutu görseli yer almaktadır. Kelime bulutu oluşturulurken çeşitli filtrelemeler yapılmış ve en az 8 defa tekrarlanan kelimeler buluta dâhil edilmiştir. Böylece en sık tekrar eden kelimeler sırasıyla “aile” (n=281), “yaşam” (n=128) “anlamlı” (n=73), “doyumu” (n=71), “iklimi” (n=62) “psikolojik” (n=62), “sosyal” (n=56) ve “eğitim, ilişki ve medya” (n=41) olduğu saptanmıştır.

Sonuç ve Öneriler

Bu araştırmada Türkiye’de Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi veri tabanında yayımlanmış “aile iklimi” veya “aile yaşam doyumunu” konusunda yazılmış lisansşt tezlerin içerik analizi yapılmıştır. Aile iklimi veya aile yaşam doyumunu konularında 1 tıpta uzmanlık tezi, 4 doktora tezi ve 27 yüksek lisans tezi yazılmıştır. En fazla lisansşt tez 2021 yılında yazılmıştır. Tezlerin büyük oğunluğ (%90,6) Türkçe hazırlanmıştır. Aile iklimi ve Aile yaşam doyumunu konusunda 19 farklı üniversitede tez hazırlanmıştır. Tezlerin yaklaşık yarısı lisansşt eğitim enstitülerinde (%46,9) ve eğitim bilimleri ana bilim dalında (13 tez) hazırlandığı ve genel tarama modelindeki araştırmalar olduğu görülmektedir. Bunu ilişkisel tarama modelindeki araştırmalar takip etmektedir. Tezlerde kullanılan istatistiksel analizlerin dağılımına bakıldığında hemen hemen tüm tezlerde fark testlerinden t-testi, ANOVA ve ilişki testlerinden korelasyon ve regresyon analizlerine başvurulduğu görülmektedir. Bu testler nicel araştırmalarda hipotezleri test etmek amacıyla sıklıkla kullanılmaktadır. Nitel ve karma desende çalışılan araştırmalarda ise aile iz testi, tema bazlı kodlama ve içerik analizi kullanılmıştır.

Araştırmada tezlerin araştırma yöntemleriyle örneklem/çalışma grubuna ilişkin bilgiler çapraz tablo ile gösterilmiştir. Ayrıca ki-kare analizi yapılarak iki değişken arasında anlamlı fark olup olmadığı tespit edilmiştir. Yapılan analiz neticesinde iki değişken arasında anlamlı fark bulunmuştur ($p=,004$). Ebeveynlerle yapılan çalışmalarda karma yöntem, okul öncesi çocuklarla yapılan çalışmalarda ise nitel yöntem tercih edilmiştir. Tezlerin %84,4'ü nicel yöntem, %9,4'ünde karma yöntem ve %6,3'ünde ise nitel yöntem benimsenmiştir. Örneklem ve çalışma gruplarına bakıldığında araştırmaların yaklaşık üçte ikisinin yetişkin bireyler ve üniversite öğrencileri örnekleminde gerçekleştirildiği tespit edilmiştir.

Çalışmada tezlerin düzeyleri ve danışmanların unvanları çapraz tablo ile gösterilmiş ve ki-kare analizi yapılarak iki değişken arasında anlamlı farklılık bulunmuştur ($p=0,043$). Araştırmada doktora tez çalışmalarının tamamı profesör doktor unvanlı danışmanlar tarafından yürütülmüştür. Fakat lisansüstü tez çalışmalarının çoğu yüksek lisans seviyesinde ve doçent doktor danışmanlığında yürütülmüştür. Doktor öğretim üyesi danışmanlığında ise 7 yüksek lisans tezi yürütülmüştür.

Bu bağlamda 2019 yılında yayımlanan ilk yüksek lisans tezinin “aile iklimi ve iyi oluş arasındaki ilişkide benlik kurgularının aracılık rolünün incelenmesini” konu edindiği saptanmıştır. 2023 yılında yayımlanan ilk doktora tezi ise “genç sürücülerin aile iklimi kapsamında yol güvenliği ve riskli sürüş davranışı arasındaki ilişkide akran baskısı ve trafik ikliminin düzenleyici rolünün incelenmesini” konu edinmiştir. Aile iklimi konusunda hazırlanan 1 tıpta uzmanlık tezi de aile iklimini, kuşaklararası ilişkiler ve aile uyumu çerçevesinde incelemiştir.

Tezlerin konularına bakıldığında araştırmacıların her biri kendi bilim dallarında aile iklimini ve aile yaşam doyumunu incelemiş ve çeşitli değişkenlerle ilişkisini ortaya koymuştur. Örnek olarak Algan (2023) tarafından yazılan doktora tezi sosyal hizmet ana bilim dalında yapılmış ve evli çiftler üzerinde çözüm odaklı aile danışmanlığı temelli ailelerle sosyal hizmet uygulamasının çiftlerin psikolojik iyi oluşlarına ve aile yaşam doyumuna etkisini incelemiştir. İlgili çalışmada, deney ve kontrol grubu oluşturulmuştur. Çözüm odaklı aile danışmanlığına dayalı ailelerle sosyal hizmet uygulamasının evli çiftlerin psikolojik iyi oluş ve aile yaşam doyumunu düzeylerinde pozitif artış gösterdiği saptanmıştır. Çözüm odaklı aile danışmanlığının ailelerin akut veya kronik sorunlarından ziyade iletişim ve etkileşim sorunlarına işlevsel çözümler sunabilir. Yüceloğlu (2024) tarafından felsefe ve din bilimleri ana bilim dalında hazırlanan yüksek lisans tezi ise ve aile yaşam doyumunu ile dini yönelim arasındaki ilişkiyi ele almıştır. Bireylerin dini yönelimleri arttıkça yaşam doyumlarının da arttığı tespit edilmiştir.

Tezlerin veri toplama araçlarına bakıldığında çoğunlukla standardize edilmiş ölçme araçlarının kullanıldığı görülmektedir. Bunun yanında nitel araştırmalarda genel olarak yarı-yapılandırılmış görüşme formu tercih edilirken bir çalışmada ise resim analizi tercih edilmiştir. Son olarak tezlerin özetleri MAXQDA 24 programına aktarılarak elde edilen kelime bulutunda “aile”, “yaşam”, “anlamlı”, “doyumu”, “iklimi”, “sosyal”, eğitim, ilişki ve medya” kelimeleri en sık kullanılan kelimeler olmuştur.

Bu bağlamda çalışmada tezlerin genellikle nicel desende gerçekleştirildiği görülmektedir. Bu bağlamda nitel ve nicel araştırmanın bir arada ele alındığı karma desen araştırmalarına daha fazla yer verilmesi faydalı olabilir. Aile iklimi ve aile yaşam doyumunu konusunda -aileyi merkeze alan bir bilim dalı olan- sosyal hizmet disiplini ve özellikle doktora düzeyinde daha fazla araştırılmalıdır. Yine aile iklimi ve aile yaşam doyumunu konusunun farklı örneklerde özellikle deneysel çalışma, tarama ve betimsel analiz tekniklerinin ailelere yönelik geliştirilecek sosyal hizmet müdahalelerine ve sosyal politikalara katkı sağlayacağı değerlendirildiğinden bu alanda daha fazla bilimsel çalışma yapılmasına ihtiyaç duyulduğu anlaşılmaktadır.

Kaynakça

- Adler, M. A. ve Lenz, K. (2023). Beyond standard families in advanced countries. M. A. Adler, K. Lenz (Ed.), The changing face of families diverse family forms in varios policy contexts in (1-14. pp.). Routledge. <https://doi.org/10.4324/9781003193500>
- Akboğa, G. (2024). Evcil hayvan sahibi olan ve olmayan bireylerin evcil hayvanlara bağlanma, aile iklimi ve aile aidiyetinin incelenmesi. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi) Dokuz Eylül Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, İzmir.
- Akman Peker, T. (2023). Aile öz-yeterliği ile aile iklimi arasındaki ilişkide algılanan öz dönüşümün aracı rolü. (Yayımlanmamış doktora tezi). Ondokuz Mayıs Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Samsun.
- Akpınar, Ş. N. (2021). Genç yetişkinlerde aile iklimi ile duygu durumları arasında sahte benlik algısının aracı rolü. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, İstanbul.
- Algan, T. (2023). Çözüm odaklı aile danışmanlığına dayalı ailelerle sosyal hizmet uygulamasının evli bireylerin psikolojik iyi oluş düzeyi ve aile yaşam doyumuna etkisi. (Yayımlanmamış doktora tezi). Ankara Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Ankara.
- Alpar, Y. H. (2022). Okul öncesi çocukların aile iklimi algılarının resim analizi yöntemi ile incelenmesi. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, İstanbul.
- Arslan, A. (2021). Okul öncesi ve ilkokullarda uygulanan değer odaklı aile eğitim programının anne babalık becerilerine, aile iklimine ve değer odaklı yaşama etkisi. (Yayımlanmamış doktora tezi). Atatürk Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Erzurum.
- Arslan, A. ve Ulaş, A. H. (2022). Değer odaklı aile eğitim programının anne babalık becerilerine, aile iklimine ve değer odaklı yaşama etkisi. International Journal of New Approaches in Social Studies, 6(1), 88- 109. <https://doi.org/110.38015/sbyy.1097582>
- Aykaç, M. (2019). Aile yaşam doyumuyla çocuk yaşam kalitesi arasındaki ilişki. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Akdeniz Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Antalya.
- Balkaya, M. (2021). Algılanan aile ikliminin ve benlik oluşumunun bireylerin romantik ilişkilerinde bağlanma stillerine etkisinin araştırılması. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). İstanbul Okan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Björnberg, A. and Nicholson, N. (2007). The family climate scales-development of a new measure for use in family business research. Family Business Review, 20(3), 229-246. <https://doi.org/10.1111/j.1741-6248.2007.00098.x>
- Bulgur, S. (2023). Bireyin içine doğduğu aile iklimi ile benlik gelişimi arasındaki ilişkinin incelenmesi. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Demiroğlu Bilim Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Cavga, Z. (2019). Lise öğrencilerinde aile yaşam doyumunu ile psikolojik dayanıklılık ve sosyal medya kullanım bozukluğu arasındaki ilişkinin incelenmesi. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Ceylan, H. (2023). Yaşlılarda yaşam kalitesi ve yaşam doyumunu. E. Birinci (Ed.). Gerontolojik Sosyal Hizmet içinde (129-145). Ankara: Nobel Yayınları.
- Cherlin, A. J. (2004). The deinstitutionalization of American marriage. Journal of Marriage and Family, 66(4), 848-861. <https://doi.org/10.1111/j.0022-2445.2004.00058.x>
- Çalışkan, M., Toker, M., ve Özbay, Y. (2017). Aile yaşam doyumunu ölçeğinin geçerlik ve güvenirlik çalışması. Uluslararası Erken Çocukluk Eğitimi Çalışmaları Dergisi, 2(1), 1-9.

- Çetintaş, A. (2021). Ergenlerde aile yaşam doyumu ile psikolojik sağlık ve duygusal özerklik arasındaki ilişkinin incelenmesi. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, İstanbul.
- Daldaban, E. (2021). Üniversite öğrencilerinin romantizm ve eş seçimi tutumları ile aile iklimi arasındaki ilişkinin incelenmesi. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, İstanbul.
- Dede, E. N. (2021). Kabul ve kararlılık temelli değer odaklı yaşam ve bilinçli farkındalığın aile yaşam doyumu üzerine etkileri. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Uluslararası Saraybosna Üniversitesi, Ilidza.
- Durğun, A. (2016). Aile içi problemler ve çözüm önerileri. *Mehir Aile Dergisi*, 3(1), 83-95.
- Erkuran, H. (2022). Üniversite öğrencilerinde sosyal medya bağımlılığı, kişilik özellikleri ve aile yaşam doyumu. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Bahçeşehir Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, İstanbul.
- Ersan, Ö. (2020). Genç sürücüler arasında aile iklimi kapsamında yol güvenliği ve riskli sürüş davranışı arasındaki ilişkide akran baskısı ve trafik ikliminin düzenleyici rolü. (Yayımlanmamış doktora tezi). Orta Doğu Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Güneş, A. (2023). Üniversite öğrencilerinin aile iklimi algıları ile manevi iyi oluşları arasındaki ilişkinin incelenmesi. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, İstanbul.
- Kaba, İ. Erol, M. ve Güç, K. (2017). Yetişkin yaşam doyumu ölçeğinin geliştirilmesi. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 18(1), 1-14.
- Kaplan, M. (2019). Üniversite öğrencilerinin algıladıkları aile iklimi, kuşaklararası ilişkiler ve aile uyumunun değerlendirilmesi. (Yayımlanmamış tıpta uzmanlık tezi). Çukurova Üniversitesi, Adana.
- Karasar, N. (2024). Bilimsel araştırma yöntemi kavramlar ilkeler teknikler (39. Baskı). Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.
- Kaşıtoğlu, N. (2022). Algılanan aile yaşam doyumunun maneviyat ve psikolojik esneklik üzerindeki etkisi. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Üsküdar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Kılınç, D. (2021). Ergenlerde sosyal medya bağımlılığı, aile yaşam doyumu ve psikolojik iyi oluş ilişkisinin incelenmesi. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Akdeniz Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Antalya.
- Laible, D. (2011). Does it matter if preschool children and mothers discuss positive vs. negative events during reminiscing? Links with mother-reported attachment, family emotional climate, and socioemotional development. *Social Development*, 20(2), 394–411.
<https://doi.org/10.1111/j.1467-9507.2010.00584.x>
- Mangır, M. (2021). Lise öğrencilerinin sosyal medya bağımlılığı ve aile yaşam doyumu arasındaki ilişkinin incelenmesi. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Selçuk Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Konya.
- Merriam, S. B. (2018). Nitel araştırma desen ve uygulama için bir rehber. (S. Turan, Çev.). Ankara: Nobel Yayıncılık.
- Moos, R. H. ve Moos, B. S. (1976). A typology of family social environments. *Family Process*, 15(4), 357–371. <https://doi.org/10.1111/j.1545-5300.1976.00357.x>
- Ova, M. (2023). Üniversite öğrencilerinde aile iklimi ile çocukluk çağı travmaları ve internet bağımlılığı arasındaki ilişkinin incelenmesi. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi) İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, İstanbul.

- Öğülmüş, S. (2019). İçerik çözümlemesi. Ankara University Journal of Faculty of Educational Sciences (JFES), 24(1), 213-228. https://doi.org/10.1501/Egifak_0000000729
- Özer, M ve Karabulut, Ö. Ö. (2003). Yaşlılarda yaşam doyumu, Turkish Journal of Geriatrics, 6(2), 72-74.
- Sancar, E. (2022). COVID-19 pandemisi sürecinde aile yaşam doyumu üzerinde etkili olan faktörlerin incelenmesi. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Karabük Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Karabük.
- Smith, H.W. (1975) Strategies of social research: The methodological imagination. Prentice Hall, Englewood Cliffs, NJ.
- Stacey, M. (1970). Methods of social research. Pergamon Press Ltd.
- Şahin, S. (2021). Üniversite öğrencilerinde sosyal medya bağımlılığı, aile yaşam doyumu ve dini yönelim arasındaki ilişkinin incelenmesi. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Ondokuz Mayıs Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Samsun.
- Şimşek, İ. H. (2021). Ergenlerde aile yaşam doyumu, oyun bağımlılığı ve akademik kendini engelleme arasındaki ilişkinin incelenmesi. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, İstanbul.
- Tambağ, H. (2013). Yaşlılarda sağlıklı yaşam biçimi davranışları ve yaşam doyumu. Mustafa Kemal Üniversitesi Tıp Dergisi, 4(16), 23-31.
- Taşkın, C. (2022). Ergenlerde kardeş ilişkileri ve aile yaşam doyumu arasındaki ilişkide ebeveynlik algısının aracı rolü. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Hasan Kalyoncu Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Gaziantep.
- Tosun Beyazgül, A. (2022). Ergenlerde sosyal medya bağımlılığı ile okula bağlılık ve aile yaşam doyumu arasındaki ilişki. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, İstanbul.
- Turgut, T. (2019). Üniversite öğrencilerinde aile iklimi ve iyi oluş arasındaki ilişkide benlik kurgularının aracı rolünün incelenmesi. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Marmara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.
- Yeniçeri, Ş. (2023). Ebeveyn kabul ret kuramının bireylerde, duygusal zekâ, duygusal baş etme ve aile yaşam doyumu düzeyleri arasındaki ilişkisi. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi) Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Tokat.
- Yılmaz, B. (2020). E-spor oyuncularının algıladıkları sosyal destek, aile iklimi ve yetişkin bağlanma stillerinin oyun bağımlılığı üzerine etkisi. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Yiğit, M. Ç. (2022). Yetişkinlerin ilişki rol beklentilerinin yordanmasında aile iklimi ve romantik ilişkideki bağlanma stiline rolü. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Dokuz Eylül Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.
- Yön, F. (2023). Genç yetişkinlerin aile ile ilgili anıları: Aile iklimi ve benlik kurguları aile ile ilgili otobiyografik anıları yordar mı? (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Orta Doğu Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Yüceloğlu, Ş. (2024). 12-18 yaş arası boşanmış aile çocuklarının aile yaşam doyumu ile dini yönelimleri arasındaki ilişkinin incelenmesi. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi) Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Samsun.
- Zencirkıran, M. (2024). Sosyoloji (14. baskı). Bursa: Dora Yayınevi.

Etik Beyan: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur (Kübra Nur Durğun, Harun Ceylan ve Arif Durğun). Araştırma ikincil verilere sahip bir çalışma olduğu için etik beyana gerek yoktur.

Yazar Katkısı: Kavram/fikir Yazar Kübra Nur Durğun (katkı oranı %50), Harun Ceylan (katkı oranı %25), Arif Durğun (katkı oranı %25); veri toplama/işleme Kübra Nur Durğun (katkı oranı %60), Harun Ceylan (katkı oranı %20), Arif Durğun (katkı oranı %20); analiz Kübra Nur Durğun (katkı oranı %30), Harun Ceylan (katkı oranı %30), Arif Durğun (katkı oranı %40); yazım Kübra Nur Durğun (katkı oranı %40), Harun Ceylan (katkı oranı %30), Arif Durğun (katkı oranı %30) ve eleştirel inceleme ve düzenleme Kübra Nur Durğun (katkı oranı %30), Harun Ceylan (katkı oranı %40), Arif Durğun (katkı oranı %30) tarafından yapılmıştır. Yazarlar makalenin yayınlanan versiyonunu okumuş ve kabul etmiştir.

Finansman: Bu çalışma herhangi bir fon desteği almamıştır.

Çıkar Çatışması: Yazarlar herhangi bir çıkar çatışması beyan etmemektedir.

İntihal: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

Lisans: CC BY-NC 4.0





Nisan/April 2025, Cilt/Volume: 15, Sayı/Issue: 1, ss. 78-88.

Başvuru/Submitted: 07.01.2025

Kabul/Accepted: 28.03.2025

Yayın/Published: 29.04.2025

DOI: 10.17828/yalovasosbil.1615131

Araştırma Makalesi/Research Article

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/yalovasosbil>

Yetişkinler İçin Beslenme Bilgi Düzeyi Türkçe Formunun Ergenlerde Geçerlik ve Güvenirliğinin İncelenmesi

Özlem Yılmaz Demirel* - Beyza Erkoç** - Esma Özmaya***

Öz

Beslenme; yaşamsal faaliyetlerin sağlıklı bir biçimde devam edebilmesi için hayati önem taşımaktadır. Küçük yaşlardan itibaren kazanılan beslenme alışkanlıkları; bireyin yaşam boyu beslenme şekline doğrudan etki etmektedir. Bu bağlamda beslenmeye dair doğru bilgi ve alışkanlıkların kazanılması kritik bir öneme sahiptir. Ergenlik dönemi de bu kritik evrelerden biridir denilebilir. Bu verilerden hareketle; ilgili çalışma kapsamında yetişkinler için geliştirilmiş olan “Yetişkinler İçin Beslenme Bilgi Düzeyi Ölçeği”nin (YETBİD) ergen gruplarla da kullanılabilmesi amacıyla geçerlik güvenirlik çalışması yapılmıştır. Basit tesadüfi örnekleme yönteminin kullanıldığı çalışma kapsamında 2023-2024 eğitim öğretim yılında Karaman il merkezindeki resmi liselerde uygulama yapılmıştır. Araştırmaya ebeveynlerinden ve kendilerinden onay alınan 425 lise öğrencisi katılmıştır. Katılımcılara “Yetişkinler İçin Beslenme Bilgi Düzeyi (YETBİD)” uygulanmıştır. Verileri analiz etmek için SPSS 22 paket programı aracılığıyla; doğrulayıcı faktör analizi (CFA), standart hata, z ve p değerleri, t-testi, Cronbach alfa iç tutarlık katsayısı, Pearson korelasyon analiz ve tek yönlü varyans analizi yapılmıştır. Çalışmadan elde edilen verilerin analizleri kapsamında YETBİD’in ergenler için kullanılabileceği ve literatürde yer alacağı sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Ergenler, Beslenme Bilgi Düzeyi, Ölçek, Ölçek Uyarlama, Geçerlik ve Güvenirlik.

Examining the Validity and Reliability of the Turkish Nutrition Knowledge Level Scale for Adults in Adolescents

* Dr. Öğr. Üyesi, Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi, Çocuk Gelişimi Bölümü, ozlemymzdemirel@gmail.com, 0000-0001-9999-1120

** Doç. Dr., Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi, Sosyal Hizmet, beyzahatipoglu@windowslive.com, 0000-0002-0035-6782

*** Dr. Öğr. Üyesi, Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi, Çocuk Gelişimi Bölümü, ozmayaesma@gmail.com, 0000-0003-0932-4012

Abstract

Nutrition is essential for maintaining healthy bodily functions. Eating habits acquired from an early age directly affect an individual's lifelong dietary habits. In this context, gaining correct knowledge and habits regarding nutrition is of critical importance. It can be said that adolescence is one of these critical stages. Within the scope of this study, a validity and reliability study was conducted to test whether the “Nutrition Knowledge Level Scale for Adults” (YETBİD), which was developed for adults, could also be used with adolescent groups. Within the scope of the study, in which the simple random sampling method was used, the application was carried out in public high schools in the city center of Karaman in the 2023-2024 academic year. 425 high school students, whose consent was obtained from their parents and students themselves participated in the research. “Nutrition Information Level for Adults (YETBİD)” was applied to the participants. To analyze the data, with the SPSS 22 package program; Confirmatory factor analysis (CFA), standard error, z and p values, t-test, Cronbach's alpha internal consistency coefficient, Pearson correlation analysis, and one-way analysis of variance were used. Within the scope of the analysis of the data obtained from the study, it was concluded that YETBİD can be used for adolescents and will be included in the literature.

Keywords: Adolescents, Nutrition Knowledge Level, Scale, Scale Adaptation, Validity and Reliability.

Giriş

Beslenme insanın anne karnından başlayarak hayati fonksiyonlarını yerine getirebilmesi için gerekli olan bir süreci içermektedir. Bu süreç içerisinde yaşlara göre beslenme düzeyleri ve alışkanlıkları da değişiklik gösterebilmektedir. Küçük yaşlardan itibaren kazanılan beslenme alışkanlıkları, hayat boyu devam eden sürece doğrudan etki etmektedir. Her yaş grubunun beslenme ihtiyaçları kendi özelinde farklılıklar göstermektedir. Beslenme açısından kritik olarak değerlendirilebilecek olan dönemlerden biri ergenlik dönemidir. Ergenlik dönemi; 10-19 yaş grubunu içerisine alan bir süreçtir (Demir, 2005: 26). Aynı zamanda, kişilerin büyümesinin ve gelişiminin en hızlı yaşandığı dönemlerden biridir. Ergenlik döneminde kazanılan beslenme alışkanlıkları hayatın geri kalan sürecindeki beslenme alışkanlıklarını şekillendirecektir. Bu açıdan bakıldığı zaman hayatın diğer dönemlerine göre daha fazla desteklenmeye ihtiyaç duyulan özel bir süreçtir. Bu süreçte ergenlerin doğru yönlendirilmesi hayatlarının ilerleyen dönemleri için temel teşkil eden bir niteliktedir. Sağlıklı temellerin oluşturulmasında beslenmeye dair bilgi düzeyleri büyük önem taşımaktadır. Çünkü beslenme; büyüme ve gelişmeye doğrudan etki etmektedir.

Vücudun büyümesi, yenilenmesi ile sistemlerin çalışması için gerek duyulan besin öğelerinin yaş, cinsiyet ve fiziksel aktivite düzeyleri göz önünde bulundurularak yeterli ve tüm besin gruplarını içerek şekilde alınması “yeterli ve dengeli beslenme” olarak tanımlanmaktadır (Baysal, 2002: 6). Bireylerin en temel gereksinimlerinin başında yer alan beslenme; büyüme, gelişme için ayrıca sağlıklı ve üretken bir birey olarak var olabilmek için vücudun ihtiyaç duyduğu tüm besin öğelerinin vücuda alınmasını ve kullanılmasını içermektedir (Baysal, 2011: 4; Dölekoğlu ve Yurdakul, 2004: 63). Sağlıklı beslenme için; bireylerin fiziksel, bilişsel ve sosyal yönden iyilik haline katkı sağlayan yaşamın önemli tanımlayıcısıdır, denilebilir (Taylan Kartal, Arslan Burnaz, Yaşar, Sağlam ve Kıymaz, 2019: 281). Beslenme şeklinin sağlıklı olarak tanımlanabilmesi için yeterli ve dengeli beslenme bilgisine sahip olma gereklidir ki bunun için doğru şekilde aktarılmış beslenme eğitime ihtiyaç duyulmaktadır. Eğitim içeriğinde hangi besinlerin ne kadar tüketilmesi gerektiği, sağlıklı beslenme alışkanlıklarının önünden engel teşkil edenlerin neden olduğu ve besin kaynaklarının etkili ve verimli kullanılmasının bireylere öğretilmesine yer verilmelidir (Yardımcı ve Özçelik, 2015: 20). Çünkü sağlıklı beslenmeye dair hayat tarzı genel olarak ergenlik döneminde kazanılır veya bu süreçte yeniden şekillenir (Baysal, 2011: 5; Nişancı Kılınç ve Çağdaş, 2012: 179).

Çocukluk çağı ve ergenlik döneminde olan çocuklarda Türkiye özelinde düşünüldüğü zaman zafiyet, aşırı kilo alımı ve bunlarla bağlantılı problemler, avitaminozlar, kansızlık, guatr, metabolik sendromlar, diş çürükleri vb. beslenme sorunları ile sıklıkla karşılaşmaktadır (Demirezen ve Coşansu, 2005: 175). Çağımızda beslenme alışkanlıklarımızın değişmiş olması, bilgi düzeylerinin de istenilen seviyede olmadığını göstermektedir. Erken dönemlerden itibaren beslenme bilgi düzeylerinin artırılması sağlıklı beslenme alışkanlıklarının kazandırılmasında önemli rol oynamaktadır.

Beslenme bilgisi; beslenmeye dair süreçleri, diyet-sağlık, diyet-hastalık, besin kaynağı-diyet önerilerine dair kokulara ilişkin bilgileri içermektedir. Beslenme bilgisi toplumdan topluma ya da bireyden bireye değişkenlik gösterebilmektedir (Miller ve Cassady, 2015: 208). Beslenme bilgisine sahip olunması daha iyi beslenme ve daha iyi kilo kontrolünü sağlamada etkili olmaktadır (Batmaz, 2018: 3).

Toplum sağlığının korunması bireylerin beslenme durumu ve alışkanlıklarından etkilenmektedir. Çünkü beslenme alışkanlıklarının büyük bir çoğunluğu kronik hastalıkların gelişmesi ile ilişkilidir ve beslenme bilgisi alışkanlıklarını etkileme gücüne sahiptir. Bireylere verilen beslenme eğitimi; bebeklikten çocukluğa, çocukluktan ergenliğe ve yetişkinliğe kadar olan sağlıklı yaşam sürecinin temelini oluşturmaktadır (Şanlıer ve Güler, 2005: 32; Batmaz, 2015: 15).

Ergenlik dönemi; biyolojik değişimle başlayarak bedensel, bilişsel, sosyal-duygusal gelişmeyle sonlanan bir süreç olarak değerlendirilmektedir (Şanlıer ve Güler, 2005: 32). Bu açıdan ele alındığı zaman ergenlik dönemi; bireyi birey yapan tüm unsurları bir arada barındırmaktadır. Beslenme özelinde ele alındığı takdirde; beslenme alışkanlıklarının büyüme ve gelişmeye doğrudan etki edeceği söylenebilir. Özellikle günümüz beslenme alışkanlıklarının atıştırma (fast food) temelinde şekillendiği varsayıldığında yanlış beslenme alışkanlıklarının büyüme ve gelişme sürecinde olan ergenleri derinden etkilediği gözlenebilir. Buna bir de öğün atlama, TV karşısında yeme, enerji değeri yüksek besleyici değeri az olan yiyeceklerin tüketimi de eklendiği zaman gelişimden bağımsız, orantısız kilo alımları olabilmektedir. Bu ve benzeri problemlerin ya da potansiyel sorunların önüne geçilebilmesi ergenlik döneminde beslenmeye ilişkin bilgi sahibi olma ile ilişkilendirilebilir.

Alan yazına bakıldığı zaman; ergenlerin beslenme bilgi düzeylerini ölçmeye yönelik bir aracın olmadığı görülmektedir. Bu durumdan hareketle; ergen bireylerin beslenmeye ilişkin bilgilerinin ne düzeyde olduğu tespit edilmek istenmiştir. Benlik algısı ve yetişkinliğe dair alışkanlıkların kazanıldığı kritik bir dönem olan ergenlik döneminde beslenme ve beslenme alışkanlıklarına dair doğru bilgi ve alışkanlıkların kazanılması da kritik bir öneme sahiptir.

Yukarıda verilen bilgiler göz önünde bulundurulduğu zaman; “Ergenlerin beslenme bilgi düzeyleri nasıldır?” sorusuna cevap aranmış ve bu çalışma ile yetişkinler için geliştirilmiş olan YETBİD’in ergenler için uyarlanmasına ilişkin geçerlik ve güvenilirlik analizlerinin yapılarak literatüre kazandırılması amaçlanmıştır. Bu sayede ergenlerin beslenme bilgi düzeylerine yönelik farkındalıkları artmış ve sağlıklı beslenme konusunda yetersiz oldukları alanların tespit edilerek yönlendirilmeleri sağlanmış olacaktır.

1. Yöntem

Bu çalışma metodolojik türde bir araştırma olup Batmaz (2018) tarafından geliştirilen ve geçerlik güvenilirlik çalışması yapılan Yetişkinler İçin Beslenme Bilgi Düzeyi (YETBİD)’nin ergenler için uyarlanmasına yönelik olarak geçerlik ve güvenilirliğini belirlemek amacıyla yapılmıştır.

1.1. Örneklem

Çalışma kapsamında amaca uygun olarak örneklem çerçevesi oluşturulmuş ve çalışmayı kabul eden on iki lise numaralandırılmıştır. Bir bilgisayar programı kullanılarak rastgele dört lise seçilmiştir. Araştırma verileri bu dört liseden toplanmıştır.

Çalışmanın örnekleme, Karaman ilinde lise eğitimine devam eden 425 öğrenciden oluşmaktadır. Basit tesadüfi örneklem sonrası seçilen dört lise ile iletişime geçilerek veriler toplanmıştır.

Araştırma için dâhil edilebilme kriterleri mevcuttur. Bu kriterler; öğrencilerin bu dört lisede (anadolu lisesi, fen lisesi, sağlık meslek lisesi ve sosyal bilimler lisesi) eğitim öğretim görüyor olması, araştırma için gönüllü olmayı kabul etmeleri, araştırma konusunda yeteri kadar bilgilendirilmiş olmalarıdır.

Ölçek uyarlama çalışmalarında genel olarak sorulacak soru sayısının 10 kat ve daha fazlası olacak şekilde örneklem belirlenmesi önerilmektedir (Şencan, 2005: 792-794; Büyüköztürk, 2007: 168-169). Orijinal makalenin soru sayısının 20 olması nedeni ile çalışma grubunun 200’ün üzerinde olması yeterli görülmüştür. Fakat araştırmanın dış geçerliğini artırmak amacıyla ve çalışma 425 katılımcı ile gerçekleştirilmiştir.

1.2. Verilerin Toplanması

Bu araştırmanın verilerinin toplanabilmesi amacıyla gerekli olan Etik Kurul Raporu, Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Kurulundan 12.10.2024 tarihli ve 258 sayılı yazı kararıyla alınmıştır.

Araştırma öncesi etik kurul izinleri alındıktan sonra İl Millî Eğitim Müdürlüğünden çalışmanın yapılabilmesi için onay alınmıştır. Ardından tüm öğrenciler çalışmanın amacı hakkında ayrıntılı şekilde bilgilendirilmiş ve gönüllü olanların onamları alınmıştır. Araştırma için kullanılan formlar öğrenciler tarafından anonim olarak doldurulmuştur.

1.3. Veri Toplama Araçları

Bu çalışmada “Kişisel Bilgi Formu” ve “Yetişkinler İçin Beslenme Bilgi Düzeyi Türkçe Formu (YETBİD)” kullanılmıştır.

Kişisel Bilgi Formu

Çalışmaya katılan öğrencilerin cinsiyetini, yaşını, sınıf düzeyini, boyunu, kilosunu, daha önce sağlıklı beslenme ile ilgili eğitim/bilgilendirme alıp almadığını ve beslenme ile ilgili eğitim/bilgilendirme almak isteyip istemediğini içeren toplamda yedi sorudan oluşmaktadır. Kişisel bilgi formunda bulunan sorular literatür ışığında araştırmacılar tarafından oluşturulmuştur. Katılımcılara ait bilgiler Tablo 1’de verilmiştir.

1.4. Yetişkinler İçin Beslenme Bilgi Düzeyi

Batmaz’ın (2018) geliştirdiği ölçek, beslenmeye ilişkin bilgileri ölçen yirmi sorudan oluşmaktadır. Ölçeğin ait Cronbach’s Alpha iç güvenirlik katsayısı 0,72’dir. Ölçek güvenirliği aynı zamanda test tekrar test yöntemi ile de ölçülmüştür. Yapılan işlem “ölçek 104 katılımcının 50’si rastgele seçilerek 4 hafta sonra tekrar uygulanmıştır. İki grubun ortalama puanları arasında istatistiksel olarak fark çıksa $p=0,013$ ’tür. Bu değer $p=0,05$ ’e çok yakın bir değer olduğu için ortaya çıkan 2 puanlık fark kliniksel açıdan anlamlı bulunmamıştır” şeklindedir. Ölçek 5’li likert tipinde “Kesinlikle katılıyorum; Katılıyorum; Kararsızım; Katılmıyorum; Kesinlikle Katılmıyorum” şeklinde uygulanmıştır. YETBİD’in değerlendirme ölçütlerinden alınan puanlar “<45 = kötü, 45-55 =orta, 56-65 =iyi ve >65 =çok iyi olarak değerlendirilmiştir. Ölçekten alınan puanlar normal dağılıma uydukları için yüzdelik dilimlere ayrılmıştır. Temel beslenme bölümünden alınabilecek en yüksek puan 80’dir. Analiz sonuçlarına bakıldığında temel beslenme bölümünden alınan en yüksek puan 76, en düşük puan 35, ortanca puan 52, ortalama puan 53, standart sapma ise 8,1’dir”.

1.5. Uygulama

Ölçeğin ergenlere uyarlanması sürecinde aşağıdaki adımlar izlenmiştir. Öncelikle ergenlere uyarlanacak ölçek için yazar ile iletişim kurulmuş ve yazardan ihtiyaç duyulan izin alınmıştır. Sonrasında soruların ergenler için anlaşılabilirliğinin belirlenmesi için Çocuk Gelişimi Bölümünde görev yapan 2 öğretim üyesi ve Rehberlik ve Psikolojik Danışmanlık Bölümünde görev yapan 3 öğretim üyesi görüşüne başvurulmuştur. Uzman görüşü neticesinde tüm maddeler aynı kalmış; düzenlenen veya değiştirilen madde olmamıştır. 50 kişilik bir gruba ön test uygulanarak anlaşılmayan maddelerin olup olmadığı gözden geçirilmiştir. Anlaşılmayan madde olmadığı tespit edildikten sonra çalışmaya başlanmıştır. Ön test uygulanan grup araştırmaya dâhil edilmemiştir.

1.5.1. Demografik Bilgiler

Çalışmaya dâhil olan öğrencilere ilişkin tanımlayıcı özellikleri Tablo 1’de gösterilmiştir.

Tablo 1. Katılımcılar

		F	%
Cinsiyet	Kadın	291	68,5
	Erkek	134	31,5
Sınıf	9.sınıf	185	43,5

	10.sınıf	193	45,5
	11.sınıf	34	8,0
	12.sınıf	13	3,1
	Evet	129	30,4
Beslenme eğitimi alma durumu	Hayır	156	36,7
	Kısmen	140	32,9
	Evet	142	33,4
Beslenme eğitimi almak isteme	Hayır	283	66,6
Toplam		425	100

1.5.2. Verilerin Analizi

Verilerin analizi kapsamında YETBİD'in geçerlik ve güvenirlik sonuçları incelenmiştir. Geçerlik için doğrulayıcı faktör analizi ile ölçeğin yapı geçerliği incelenmiştir. Doğrulayıcı faktör analizi kapsamında CFI, TLI, RMSEA ve SRMR uyum indeksleri incelenmiştir. Bu değerlerden CFI ve TLI değerinin 0,90 ve üzerinde olması, RMSEA ve SRMR değerlerinin ise 0,08 ve daha düşük olması kabul edilebilir model uyumunu göstermektedir (Kline, 2011). Güvenirlik için Cronbach alfa iç tutarlık katsayısı incelenmiştir. Bununla birlikte yaş, boy, kilo ve beslenme sağlık ilişkisi değerlendirme puanları ile beslenme bilgi düzeyi arasındaki ilişkiyi incelemek için Pearson korelasyon analizi yapılmıştır. Aynı zamanda beslenme bilgi düzeylerini cinsiyete ve beslenme eğitimi almak isteme durumlarına göre karşılaştırmak için bağımsız örneklemelerde t testi, beslenme eğitimi alma durumuna göre karşılaştırma için tek yönlü varyans analizi yapılmıştır. Analizlerden önce beslenme bilgi puanlarının dağılımı için basıklık ve çarpıklık katsayıları incelenmiştir. Basıklık katsayısı 0,203, çarpıklık katsayısı 0,173 bulunmuştur. Bu katsayıları -1 ile +1 arasında olduğu için değişkenlerin normal dağılım gösterdiği görülmüştür (Hair, Black, Babin, Anderson ve Tatham, 2013). Analizler SPSS 22 paket programında yapılmış ve $\alpha=0,05$ olarak belirlenmiştir.

1.6. Bulgular

Çalışmadan elde edilen bulgular tablolar halinde sunulmuştur. Araştırmanın doğrulayıcı faktör analizine ilişkin bulguları Tablo 2'de sunulmuştur. Çalışma; ölçek geliştirme olmadığı, yetişkinlere yönelik hazırlanmış olan ölçeğin ergenlere uyarlanması olduğu için açılımlı faktör analizine yer verilmemiştir.

Tablo 2. Doğrulayıcı Faktör Analizi Uyum İndeksleri

	S-B χ^2	df	CFI	TLI	RMSEA	SRMR
20 madde	746,175	170	0,595	0,548	0,089	0,101
11 madde	83,871	44	0,938	0,922	0,046	0,065

Tablo 2'de yapılan doğrulayıcı faktör analizi sonrasında elde edilen uyum indeksleri yer almaktadır. Ölçeğin orijinal 20 madde ve tek faktörlü yapısının kabul edilebilir uyum değerlerini yansıtmadığı görülmüştür. Bu sebeple öncelikle madde faktör yükleri incelenmiştir. Faktör yükü negatif olan veya 0,30'dan küçük olan maddeler tek tek ölçekten çıkarılmıştır. Bu işlem sonucunda 9 madde çıkarılmış ve ölçekte 11 madde kalmıştır. 11 maddelik forma ait uyum indeksleri kabul edilebilir düzeydedir. İlgili değerler verilerin analizi bölümünde verilmiştir.

Her bir ölçek maddesine (20 madde) ilişkin geçerlik ve güvenirliği yordayan temel parametreler Tablo 3'te sunulmuştur.

Tablo 3. Maddelere Ait Ortalama, Standart Sapma, Basıklık, Çarpıklık Katsayıları ve Düzeltilmiş Madde Toplam Puan Korelasyonu

	Ortalama	SS	Çarpıklık	Basıklık	Düzeltilmiş madde toplam puan korelasyonu (20 madde)	Düzeltilmiş madde toplam puan korelasyonu (11 madde)
s1	1	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
s2	2	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00
s3	1,44	1,304	,628	-,715	,255	
s4	1,31	1,082	,440	-,748	,172	
s5	,98	1,008	,931	,389	,224	,313
s6	1,66	1,311	,274	-1,115	,338	
s7	1,31	,987	,566	,070	,304	,368
s8	1,90	1,000	,043	,000	,276	
s9	1,46	,849	,122	,187	,300	,349
s10	,90	1,069	1,320	1,268	,209	,288
s11	,52	,768	1,683	3,232	,273	,487
s12	,93	,956	,775	-,097	,309	,378
s13	1,74	1,033	,068	-,348	,311	
s14	,58	,776	1,424	2,139	,244	,422
s15	1,44	,945	,276	-,053	,333	,269
s16	2,97	1,160	-1,115	,447	,107	
s17	1,46	,968	,244	-,152	,317	,290
s18	1,53	,874	-,044	,207	,379	,373
s19	1,71	,924	-,165	,258	,306	
s20	1,98	1,297	,102	-1,043	,412	

Tablo 3'te maddelere ait ortalama, standart sapma, basıklık, çarpıklık katsayıları ve düzeltilmiş madde toplam puan korelasyonları vardır. Düzeltilmiş madde toplam puan korelasyonu ölçeğin başlangıçtaki 20 maddelik formunda 0,107 ile 0,412 arasında ile ölçeğin 11 maddelik formunda 0,269 ile 0,487 arasındadır.

Ölçeğin faktör yükleri, standart hata, z ve p değerleri Tablo 4'te sunulmuştur.

Tablo 4. Doğrulayıcı Faktör Analizi Sonucunda Elde Edilen Faktör Yükleri, Standart Hata, z ve p Değerleri

	Factor yükü	SH	Z	p
s2	0,485	0,048	8,292	,000
s5	0,377	0,061	6,271	,000
s7	0,454	0,057	7,878	,000
s9	0,396	0,050	6,709	,000
s10	0,355	0,068	5,567	,000
s11	0,581	0,056	7,962	,000
s12	0,474	0,050	9,091	,000
s14	0,501	0,054	7,180	,000
s17	0,352	0,060	5,688	,000
s18	0,405	0,048	7,330	,000

Tablo 4'e göre; madde faktör yükleri 0,302 ile 0,581 arasında, z değerleri ise 5,137 ile 9,091 arasındadır ve tüm maddelere ait z değerleri anlamlıdır. Tablo 3'e bakıldığında ölçeğin 11 maddelik formunun güvenilirliği için hesaplanan Cronbach alfa iç tutarlık katsayısı 0,706 olarak bulunmuştur.

Değişkenlere ait tanımlayıcı istatistikler ve korelasyon katsayıları Tablo 5'te sunulmuştur.

Tablo 5. Değişkenler Arası Tanımlayıcı İstatistikler ve Korelasyon Katsayıları

	Tanımlayıcı istatistikler				Korelasyon katsayıları			
	En az	En çok	Ort.	SS	1	2	3	4
Yaş	13,00	18,00	14,95	0,85	-			
Boy	100,00	206,00	164,80	9,43	,03	-		
Kilo	1,00	110,00	57,08	12,68	,13**	,52**	-	
Beslenme Sağlık İlişkisi	0,00	10,00	7,17	2,14	,05	,06	,05	-
Beslenme Bilgi	0,00	3,36	1,10	0,46	,09	,01	,08	,23**

** p<0,01 * p<0,05

Tablo 5'e göre; katılımcıların beslenme bilgi puanları ile yaş ($r=0,09$, $p>0,05$), boy ($r=0,01$, $p>0,05$) ve kilo ($r=0,08$, $p>0,05$) arasında anlamlı ilişki yokken beslenme-sağlık ilişkisi puanlamaları ile pozitif yönlü anlamlı ilişki görülmüştür ($r=0,23$, $p<0,01$).

Katılımcıların cinsiyet ve beslenme eğitimi alma durumuna göre beslenme bilgi düzeylerinin karşılaştırılması amacıyla yapılan analiz sonuçları Tablo 6'da sunulmuştur.

Tablo 6. Cinsiyet ve Beslenme Eğitimi Alma Durumuna Göre Beslenme Bilgi Düzeylerinin Karşılaştırılması

		n	Ort.	SS	t / f	p
Cinsiyet	Kadın	291	1,09	,46	-,68 ^a	,50
	Erkek	134	1,12	,47		
Eğitim alma isteme	Evet	142	1,08	,41	-,64 ^a	,53
	Hayır	283	1,11	,49		
Eğitim alma	Evet	129	1,07	,42	,53 ^b	,59

Hayır	156	1,09	,47
Kısmen	140	1,12	,49

a: bağımsız örneklemelerde t testi t değeri, b: tek yönlü varyans analizi F değeri

Tablo 6'ya göre; cinsiyete ($t=-0,68$, $p>0,05$), beslenme eğitimi almak isteme durumuna ($t=-0,64$, $p>0,05$) ve beslenme eğitimi alma durumuna ($F=0,53$, $p>0,05$) göre beslenme bilgi düzeyleri arasında anlamlı fark görülmemiştir.

Tartışma, Sonuç ve Öneriler

Bu çalışma ile yetişkinler için geliştirilmiş olan YETBİD'in ergenler için uyarlanmasına ilişkin geçerlik ve güvenilirlik analizlerinin yapılarak literatüre kazandırılması amaçlanmıştır. Çalışmada Batmaz (2018) tarafından geliştirilen YETBİD kullanılmıştır.

Literatür incelemesinde Sachdev, Freeland-Graves ve Babaei (2020) tarafından geliştirilen Düşük Gelirli Kadınlar İçin Dental Beslenme Bilgi Yeterlilik Ölçeğinin Geliştirilmesi ve Doğrulanması çalışması bu çalışma ile benzer niteliktedir. Çalışma sonuçlarına göre Dental Beslenme Bilgisi Yeterlilik Ölçeği, düşük gelirli kadınlarda diş sağlığına ilişkin beslenme bilgisini değerlendirmek için geçerli ve güvenilir bir araç olduğu tespit edilmiştir.

Aydın, Öz, Metintaş, Emiral ve Önsüz (2014) tarafından adölesanların beslenme bilgi düzeylerini ölçmek amacıyla yapmış oldukları çalışma sonucunda ölçeğin Cronbach's Alpha değeri 0,86, %25 alt ve %25 üst puan ortalamaları arasındaki fark anlamlı ($p<0,001$), test tekrar test puanları arasında ise pozitif korelasyon bulunmuştur ($r=0,71$, $p<0,001$). Adölesanların Beslenme Bilgi Düzey Ölçeği'nin geçerli ve güvenilir bir araştırma aracı olduğu bildirilmiştir. Whati, Senekal, Steyn, Nel, Lombard ve Norris (2005) tarafından Kentsel Güney Afrikalı Ergenler için güvenilir ve geçerli bir beslenme bilgisi anketinin geliştirilmesi çalışmasının Cronbach's Alpha değeri 0,77 bulunmuş olup, anket yapı, görünüm ve içerik geçerliliği ve iç tutarlılığı olan bir beslenme bilgisi anketi olarak literatüre kazandırılmıştır.

Whati, Senekal, Steyn, Lombard ve Nel (2009) tarafından kentte yaşayan ergenler için geliştirilen bir beslenme bilgi testini yorumlamak için norm referanslı bir performans derecelendirme ölçeği geliştirmek ve doğrulamak aynı zamanda diğer araştırmacıların beslenme bilgisini geliştirirken takip edecekleri bir prototip geliştirmek amacı ile geliştirilen ölçek bu çalışmaya benzer şekilde güvenilir ve geçerli sonuç vermiştir.

Özdoğan'ın (2013) çalışmasında bu çalışmaya benzer şekilde Cronbach Alpha iç tutarlık katsayısı ile test-tekrar test güvenilirlik yöntemleri kullanılmıştır. Cronbach Alpha değeri 0.72 olup ölçeğin geçerli ve güvenilir bir yapıya sahip olduğu tespit edilmiştir.

Zinn, Schofield ve Wall (2005) tarafından psikometrik olarak geçerli ve güvenilir bir sporcu beslenmesi bilgi anketinin geliştirilmesi amacıyla yapılan çalışma sonucunda tüm soruların yanıtlarının %81,2 oranında tekrarlanmasıyla iyi bir test-tekrar test uyumu gösterdiği, gruplar arasındaki yapı geçerliliği yüksek olduğu ($p = 0,0001$), anketin sporcu beslenmesi bilgisini belirlemeye yönelik araştırma ve uygulamalarda kullanılmaya uygun, geçerli ve güvenilir olduğu tespit edilmiştir. Bu çalışmada da ergenler için yapılan ölçek uyarlamasının geçerli ve güvenilir olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Matsumoto, Tanaka ve Ikemoto (2017) tarafından gerçekleştirilen Japon Yetişkinler İçin Genel Beslenme Bilgisi Anketinin Geçerliliği ve Güvenilirliği adlı çalışma sonuçlarına göre bu çalışma ile benzer şekilde Japon yetişkinlerin beslenme bilgi düzeyini değerlendirmek için etkili bir araç olduğu tespit edilmiştir.

Bu çalışmadan elde edilen değerlerde madde faktör yükleri 0,302 ile 0,581 arasında, z değerleri ise 5,137 ile 9,091 arasındadır ve tüm maddelere ait z değerleri anlamlı bulunmuştur. Ölçeğin 11 maddelik formunun güvenilirliği için hesaplanan Cronbach alfa iç tutarlık katsayısı 0,706 olarak bulunmuştur. Verilerden hareketle ölçeğin ergenlerde kullanımı için geçerli ve güvenilir olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Görüldüğü üzere ulusal ve uluslararası alan yazında benzer çalışmalar

bulunmakla birlikte yetişkinler için geliştirilmiş beslenme bilgi düzeyi çalışmasının ergenlere uyarlandığı çalışmaya literatürde rastlanmamıştır. Bu açıdan çalışma özgün bir çalışmadır.

Alan yazına bakıldığı zaman; yapılan çalışmaların çoğunluğunun yetişkinler için geliştirilen ölçekleri içermesi bu çalışmanın alan yazına önemli katkı sunacağını öngörmektedir. Ergenler için yapılan çalışmaların azlığı bu çalışma verilerinin kıyaslanmasını zorlaştırmaktadır. Bu nedenle çalışmanın kendi içinde özgün olduğu varsayılmaktadır.

Alan yazında yetişkinlerin beslenme bilgi düzeylerine yönelik çalışmaların varlığına karşın ergenlere yönelik çalışmaların azlığı dikkat çekmektedir. Bu durumdan hareketle bu alana ağırlık verilmesinin gerekliliği olduğu düşünülmektedir. Bu gerekçe ile bu çalışma kapsamında alandaki ergenlerin bilgi düzeylerine yönelik çalışmalara destek olacak nitelikte bir çalışma yapılmıştır. Sonuç olarak YETBİD'in 11 madde ve tek faktörlü formunun ergenler için geçerli ve güvenilir olduğu görülmüştür. Ölçekten alınan puanların yaşa, boya, kiloya, cinsiyete, beslenme eğitimi alma veya almak isteme durumlarına göre değişmediği görülmüştür. Ergenlik dönemi başlangıcından itibaren bireylerin beslenme bilgi düzeylerinin tespit edilmesi ve çıkan sonuçlar neticesinde yönlendirmelerin yapılması gelecekte ortaya çıkması muhtemel sağlık sorunlarının önüne geçilmesi ve sağlıklı nesillerin yetişmesine olanak sağlayacaktır.

Beslenme bilgisi; kişi, aile ve toplumların beslenmeye dair mevcut hallerine ve alışkanlıklarına yön veren en önemli faktörlerden bir tanesidir. Beslenme bilgisine dair temellerin atıldığı süreçte yapılan doğru yönlendirmeler bireylerin tüm hayatlarına etki etmektedir. Beslenmeye dair alışkanlıkların kazanıldığı ergenlik sürecinde gerekli yönlendirmelerin yapılması büyük önem arz etmektedir. Çünkü bu süreç hayatlarının geri kalan zamanlarına doğrudan etki eder niteliktedir. Bireylerin beslenme bilgi düzeyleri yalnızca kendi beslenmeleri üzerinde etkili olmakla kalmayıp çevrelerinde olan bireylerin de beslenme şekillerini etkileyebilmektedir. Hatta bugünün ergenleri olan bireylerin ebeveyn olmaları ile birlikte yeni yetişen nesil de beslenme alışkanlıklarını bu doğrultuda oluşturacaklardır. Bu açıdan bakıldığı zaman beslenme bilgi düzeyi göz ardı edilemeyecek kadar önemlidir denilebilir. Bu verilerden hareketle; bu alanda çalışma yapacak olan araştırmacıların daha geniş örneklem grubu ile çalışabilecekleri büyük şehirlerde ve tüm ortaöğretim kademelerini kapsayan bir çalışma ile çıkan sonuçlar neticesinde ergenlerin beslenme bilgi düzeylerini geliştirici eğitimler planlamaları önerilmektedir.

Çalışmanın yalnızca Karaman ilinde gerçekleştirilmiş olması, öğrencilerin ders saatinde ölçek sorularına cevap vermeleri ve cevapların doğruluğu konusunda yalnızca verilen cevaplara güvenilmesi bu çalışmanın sınırlılıklarıdır.

Kaynakça

- Aydın, R., Öz, F., Metintaş, S., Emiral, G. Ö. ve Önsüz, M. F. (2014). Adölesan beslenme bilgi düzeyi (Abbid) ölçeği geliştirilmesi ve geçerlilik-güvenirlik çalışması. Halk Sağlığı Kongresi.
- Batmaz, H. (2018). Yetişkinler için beslenme bilgi düzeyi ölçeği geliştirilmesi ve geçerlik-güvenirlik çalışması. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Marmara Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü Beslenme ve Diyetetik Ana Bilim Dalı, İstanbul.
- Baysal A. (2011). Beslenme. Ankara: Hatiboğlu Basım ve Yayımlar.
- Büyüköztürk Ş. (2007). Sosyal bilimler için veri el kitabı, istatistik, araştırma deseni, SPSS uygulamaları ve yorum. Ankara: Pegem A Yayıncılık.
- Demir, G.C. (2005). Okul çağı çocukları ve adölesan beslenmesi. Türkiye Klinikleri J Pediatr, 1, 25-30.
- Demirezen, E. ve Coşansu, G. (2005). Adölesan çağı öğrencilerde beslenme alışkanlıklarının değerlendirilmesi. Sürekli Tıp Eğitim Dergisi, 14(8), 174-178.
- Dölekoğlu, C.Ö. ve Yurdakul, O. (2004). Adana ilinde hane halkının beslenme düzeyleri ve etkili faktörlerin logit analizi ile belirlenmesi. Akdeniz İ.İ.B.F. Dergisi, 8, 62-86.
- Hair, J. F., Black, W. C., Babin, B. J., Anderson, R. E., ve Tatham, R. L. (2013). Multivariate Data Analysis. Pearson Education Limited.
- Kline, R.B. (2011). Principles and practice of structural equation modeling. Guilford Publications.
- Matsumoto, M., Tanaka, R. ve Ikemoto S. (2017). Validity and reliability of a general nutrition knowledge questionnaire for japanese adults. J Nutr Sci Vitaminol, 63(5), 298-305. <https://doi.org/10.3177/jnsv.63.298>.
- Miller, L.M.S. ve Cassady, D.L. (2015). The effects of nutrition knowledge on food label use. A review of the literature. Appetite, 92, 207-216. <https://doi.org/10.1016/j.appet.2015.05.029>.
- Nişançı Kılınç, F. ve Çağdaş, D. (2012). Sağlık meslek lisesi öğrencilerinin beslenme alışkanlıklarının, beslenme bilgi düzeylerinin ve vücut bileşenlerinin değerlendirilmesi. Türk Pediatri Arşivi, 47(3), 181-188. <https://doi.org/10.4274/tpa.842>
- Özdoğan Y. (2013). Adölesanların yeme davranışı ve beslenme bilgilerini saptamaya yönelik ölçek geliştirme çalışması. (Yayımlanmamış doktora tezi). Ankara Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Ankara.
- Sachdev, P.K., Freeland-Graves, J. ve Babaei, M. (2020). Development and validation of the dental nutrition knowledge competency scale for low-income women. Public Health Nutr. 23(4): 691-700. <https://doi.org/10.1017/S1368980019002714>.
- Şanlıer, N. ve Güler, A. (2005). İlköğretimin ikinci kademesinde eğitim gören öğrencilere verilen beslenme eğitiminin öğrencilerin beslenme bilgi düzeyi ve alışkanlıklarına etkisi. Beslenme ve Diyet Dergisi, 32(2), 31-38. <https://beslenmevediyetdergisi.org/index.php/bdd/article/view/411/345>
- Şencan H. (2005). Sosyal ve davranışsal ölçümlerde geçerlilik ve güvenirlik. Ankara: Seçkin Matbaası.
- Tayhan Kartal, F., Arslan Burnaz, N., Yaşar, B., Sağlam, S. ve Kıymaz, M. (2019). Adölesanların beslenme bilgi düzeylerinin beslenme ve egzersiz alışkanlıkları üzerine etkisinin incelenmesi. CBÜ Beden Eğitimi ve Spor Bilimleri Dergisi, 14(2), 280-295. <https://doi.org/10.33459/cbubesbd.590620>.
- Whati, L., Senekal, M., Steyn, N. P., Lombard, C. ve Nel, J. (2009). Development of a performance-rating scale for a nutrition knowledge test developed for adolescents. Public Health Nutr. 12(10): 1839-45. <https://doi.org/10.1017/S1368980008004679>.

- Whati, L.H., Senekal, M., Steyn, N.P., Nel, J.H., Lombard, C. ve Norris, S. (2005). Development of a reliable and valid nutritional knowledge questionnaire for urban South African adolescents. *Nutrition*, 21(1), 76-85. <https://doi.org/10.1016/j.nut.2004.09.011>.
- Yardımcı, H. ve Özçelik, A. Ö. (2015). Üniversite öğrencilerinin öğün düzenleri ve beslenme eğitiminin beslenme bilgisine etkisi. *Beslenme ve Diyet Dergisi*, 43(1), 19-26.
- Zinn, C., Schofield, G. ve Wall, C. (2005). Development of a psychometrically valid and reliable sports nutrition knowledge questionnaire. *J Sci Med Sport*, 8(3): 346-51. [https://doi.org/10.1016/s1440-2440\(05\)80045-3](https://doi.org/10.1016/s1440-2440(05)80045-3). PMID: 16248475.

Beyan ve Açıklamalar

Etik Beyan: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur (Özlem Yılmaz Demirel, Beyza Erkoç ve Esmâ Özmaya). Çalışmanın Etik Kurul Onayı Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Bilimsel Araştırma ve Yayın Etik Kurulu 12.10.2023 tarih ve KARAR15-2023/258 sayısı ile alınmıştır.

Yazar Katkısı: Kavram/fikir Özlem Yılmaz Demirel/Beyza Erkoç/Esmâ Özmaya (Tüm yazarlar eşit oranda katkı sağlamıştır); veri toplama/işleme Özlem Yılmaz Demirel/Beyza Erkoç/Esmâ Özmaya (Tüm yazarlar eşit oranda katkı sağlamıştır); analiz Özlem Yılmaz Demirel/Beyza Erkoç/Esmâ Özmaya (Tüm yazarlar eşit oranda katkı sağlamıştır); yazım Özlem Yılmaz Demirel/Beyza Erkoç/Esmâ Özmaya (Tüm yazarlar eşit oranda katkı sağlamıştır) ve eleştirel inceleme ve düzenleme Özlem Yılmaz Demirel/Beyza Erkoç/Esmâ Özmaya (Tüm yazarlar eşit oranda katkı sağlamıştır) tarafından yapılmıştır. Yazarlar makalenin yayınlanan versiyonunu okumuş ve kabul etmiştir.

Finansman: Bu çalışma herhangi bir fon desteği almamıştır.

Çıkar Çatışması: Yazarlar herhangi bir çıkar çatışması beyan etmemektedir.

İntihal: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

Lisans: CC BY-NC 4.0





Nisan/April 2025, Cilt/Volume: 15, Sayı/Issue: 1, ss. 89-98

Başvuru/Submitted: 25.02.2025

Kabul/Accepted: 06.04.2025

Yayın/Published: 29.04.2025

DOI: 10.17828/yalovasosbil.1647090

Araştırma Makalesi/Research Article

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/yalovasosbil>

Bir Orta Tunç Çağı Skarabe Mührü

Ali Özcan*

Öz

Seyitömer Höyük, Kütahya şehir merkezinin yaklaşık 25 km. kuzeydoğusunda bir kömür havzasının üzerinde bulunmaktadır. Seyitömer Höyük'te 1989-2021 yılları arasında aralıklarla kurtarma kazıları gerçekleştirilmiştir. Bu çalışmada Seyitömer Höyük 2010 yılı kazı çalışmalarında ele geçmiş böcek biçimli (skarabe) damga mühür konu edilmiştir. Üstten bakıldığında gübre böceğini andıran mühürler bilimsel literatürde skarabe olarak adlandırılmaktadır. Düzleştirilmiş alt kısım mührün baskı yüzeyidir. Skarabe olarak bilinen mühürlerin en erken örneklerinin antik Mısır'da üretildiği bilinmektedir. Bu tip mühürler Mısır dışında Suriye sahillerinden İspanya'ya kadar uzanan sahada üretilmiştir. Seyitömer Höyük skarabe mührü, Orta Tunç Çağı'na tarihlendirilen IVC tabakasında ele geçmiştir. Mührün baskısı C spiral / *363 (MAGNUS) piktogram(?)'dır. Fayanstan üretilmiş Seyitömer Höyük skarabe mührüne benzer formda ve sembole sahip mühürler Lübnan, Ürdün, İsrail'de mezar hediyesi olarak ele geçmiştir. Orta Tunç Çağı'nın erken dönemlerinde Anadolu'da fayans üretilmesi ihtimalinin güçlü olmadığı düşünülmektedir. Seyitömer Höyük eserinin benzerlerinin Suriye'nin güneyinde ele geçmiş olması, mührün Anadolu'ya ithal edildiğini düşündürmektedir. Mısır ve Suriye'ye özgü mührün, Orta Tunç Çağı'nın erken safhasında Seyitömer Höyük'te ele geçmesi ticaret yollarının bu bölgeye kadar uzandığını haber vermektedir.

Anahtar Kelimeler: Seyitömer Höyük, Skarabe Mühür, Kütahya, Orta Tunç Çağı, Suriye.

A Middle Bronze Age Scarab Seal

Abstract

Seyitömer Mound is located on a coal basin about 25 km. northeast of Kütahya city center. Rescue excavations were carried out at Seyitömer Mound at intervals between 1989 and 2021. This study focuses on an insect-shaped (scarab) stamp seal recovered during the 2010 excavations at Seyitömer Mound. Seals resembling a dung beetle when viewed from above are called scarabs in the scientific literature. The flattened lower part is the printing surface of the seal. It is known that the earliest examples of the seals known as scarabs were produced in ancient Egypt. Apart from Egypt, this type of seals were produced in the area extending from the Syrian coast to Spain. The Seyitömer Mound

* Doç. Dr., Yalova Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, alioz.can@hotmail.com, 0000-0003-3531-7035.

scarab seal was recovered from Level IVC dating to the Middle Bronze Age. The imprint of the seal is C spiral / *363 (MAGNUS) pictogram(?). Seals with a form and symbol similar to the Seyitömer Mound scarab seal made of faience were found as grave goods in Lebanon, Jordan and Israel. It is not considered likely that faience was produced in Anatolia in the early Middle Bronze Age. The fact that similar artifacts from Seyitömer mound were found in southern Syria suggests that the seal was imported to Anatolia. The fact that the Egyptian and Syrian seals were found at Seyitömer Mound in the early Middle Bronze Age indicates that trade routes extended to this region.

Keywords: Seyitömer Mound, Scarab Seal, Kütahya, Middle Bronze Age, Syria.

Giriş

Anadolu’da yaklaşık olarak MÖ 1974-1720 (Erol, 2022: 324; Günbattı, 2017: 37) arasındaki zaman dilimi Asur Ticaret Kolonileri Dönemi olarak adlandırılmaktadır. Asur Ticaret Kolonileri Dönemi Orta Tunç Çağı içinde yer alan zaman dilimini ifade etmektedir. Anadolu’da tarihi devirler Kültepe (Kayseri)’de Asur Ticaret Kolonileri Dönemi’nin başına tarihlenen çivi yazılı tabletlerin ele geçirilmesiyle başlar. Çivi yazılı tabletler Akadcanın lehçesi/diyalekti olan eski Asur dilinde, kolayca öğrenilmek ve tüccarlar tarafından kullanılmak üzere, basitleştirilmiş bir yazı sistemiyle yazılmışlardır.

Anadolu’da kullanılan bir diğer yazı çeşidi hiyeroglif yazısıdır. Anadolu hiyeroglifleri Geç Tunç (Hitit Krallığı) ve Demir (Geç Hitit) çağlarında kullanılmıştır. Hitit Krallığı’nda yaklaşık olarak MÖ 17. yüzyılın ortalarına tarihlenen kuruluş döneminden itibaren çivi yazısı kullanılmıştır. Anadolu hiyeroglifleri ise MÖ 14. yüzyıldan itibaren bir yazı çeşidi olarak sıklıkla kullanılmaya başlanmıştır (Hawkins, 2003: 137). MÖ 13. yüzyıla tarihlenen Hitit kaya anıtları, mühürler, metal eserler üzerine hiyeroglif yazısı uygulanmıştır (Yiğit, 2016; Herbordt, 2005; Kıymet, 2021). Hiyeroglif yazısı, Demir Çağı’nda Geç Hitit Krallıklarında yaygın şekilde yazı biçimi olarak kullanılmıştır (Hawkins, 2000). Hitit Krallığı ve Geç Hitit Dönemlerinde kullanılan hiyeroglif yazısının kökeni günümüzde karanlıktır.

Hitit Dönemi’ne tarihlenen çok sayıda hiyeroglifli kaya anıtı Anadolu’nun güneyinde bulunmaktadır. MÖ 13. yüzyıla tarihlene kaya anıtları yazının Anadolu’nun güneyi ile ilişkili olduğuna işaret etmektedir. Hitit Krallığı Döneminde kullanılan yazı, çok sayıda bilimsel yayında Luwi hiyeroglifleri olarak adlandırılmıştır. Yakın dönemde ise Anadolu hiyeroglifleri tanımı yerleşmiştir. Hiyeroglif semboller ile yazılan dil Luwicedir.

Anadolu’da “yazı” olarak tanımlanan hiyerogliflerin geçmişi MÖ 1650 tarihinden başlatılmaktadır (Hawkins, 2003: 96). Bununla birlikte Anadolu’da MÖ 1650 tarihinden daha eski dönemlere tarihlenen hiyeroglif benzeri semboller mevcuttur. M. Weeden tarafından MÖ 17-16. yüzyıla tarihlenen 77 mühür L.369/VITA, L.370/BONUS2, L.326/SCRIBA olarak 3 grupta sınıflandırılmıştır (Weeden, 2018: 52). MÖ 1650’den daha eski dönemlere tarihlenen mühür, kil bulla ve kaplar üzerinde bulunan hiyeroglif benzeri sembollerin sayısı da her geçen gün artmaktadır. Bu semboller günümüz bilimsel verilerine göre “yazı” olarak tanımlanmamaktadır. Bir obje ve imgeyi temsili çizim ile anlatan semboller çalışmamızda piktogram olarak adlandırılmıştır. Devam eden arkeolojik çalışmalar ile birlikte Orta Tunç Çağı’na tarihlenen piktogramların sayısı artmaktadır. Anadolu’da Erken Tunç Çağı’na tarihlenen toprak kaplar üzerinde sembollerin bulunduğunu belirtmek gerekir. Söz konusu işaretlerin özel mülkiyeti belirttiği veya kapların kontrolü sırasında oluşturulmuş işaretler oldukları iddia edilmiştir (Hacar ve Yener, 2020: 28 vd.). Bu şekilde MÖ 13. yüzyıla tarihlenen hiyeroglif işaretleri “logogram”, Orta Tunç Çağı’na tarihlenen semboller “piktogram” ve Erken Tunç Çağı’na tarihlendirilen bazı semboller “özel mülkiyet bildiren işaretler” olarak adlandırılmaktadır. Orta Tunç Çağı’na tarihlenen piktogramların hiyerogliflerle ilişkisine dair az sayıda bilimsel yayın yapılmıştır (Hawkins, 2011: 96, 97; Waal, 2012: Waal, 2017, 111-129; Weeden, 2018: 51-74; Poetto, 2019: 17-25).

Çalışmamızda Anadolu’da ele geçmiş skarabe (böcek biçimli) mühürler ve kökenleri hakkında bilgi verilmiştir. Seyitömer Höyük kurtarma kazılarında 2010 yılı çalışmalarında Orta Tunç Çağı tabakasında ele geçmiş piktogramlı skarabe mührü yer verilmiştir. Ayrıca Anadolu’da Orta Tunç Çağı’na tarihlendirilen piktogramlı mühürlerin kökeni hakkında değerlendirme yapılmıştır.

1. Skarabe Mühürler

Gübre böceği biçimli mühürler, bilimsel literatürde skarabe olarak adlandırılmaktadır. Skarabe mühürlerin üst kısımları gübre böceği biçimli, alt kısımları ise özel olarak şekillendirilmiş baskı yüzeyinden oluşmaktadır. Skarabe böceğinin baş, kanat ve bacak detayları pek çok mühürde ince işçilikle belirtilmiştir. Uzunlukları çoğunlukla 1-3 cm arasındadır. Skarabe biçimli eserlerin en eski örneklerinin antik Mısır'da ortaya çıktığı bilinmektedir. Skarabe biçimli mühürler, antik Mısır'da MÖ 2500 tarihinden sonra görülmeye başlamaktadır. MÖ 2200'den sonra skarabe böceği şekilli pek çok eser üretilmiştir (Ward, 1994: 186, 187). Muska, mühür ve ziynet eşyaları (yüzük, bilezik, kolye, boncuk), skarabe şekilli olarak üretilen eserlerden bazılarıdır.

Skarabe biçimli mühürler sırlı steatit, yarı değerli taşlar, fayans, ahşap cam ve camısı malzemelerden üretilmiştir (Ilin-Tomich, 2023: 11). Suriye'den İspanya'ya uzanan coğrafi sahada üretilen antik dünyanın uluslararası popüler objeleri olmuşlardır. Skarabe biçimli mühürler ise antik devirlerde çokça üretilen eserlerdendir. Bu tip mühürler, Mısır dışında Akdeniz çevresindeki ülkelerde çokça üretilmiştir (Liszka, 2015: 6). Mısır ve Filistin'de Orta Tunç Çağı boyunca skarabe damga mühür olarak üretilmiştir (Ward, 1994: 191). Skarabe mühürler, mezarlara hediye olarak bırakılan objelerdir (Giveon, 1985: 22-109).

Skarabe mühürlerde gübre böceğinin önemli parçaları tasvir edilmiştir (Bk. Figür IV; Ilin-Tomich, 2023: 15).

Mısır tanrısı Khepri skarabe ile temsil edilmektedir. Mısır kültüründe skarabe, doğumun, yaşamın, özellikle sonsuz ikinci yaşamın ve güneş tanrısının sembolü olarak bilinmektedir (Ward, 1994: 188; Liszka, 2015: 6). Skarabe sembolü, Mısır hiyerogliflerinde logogram olarak da kullanılmıştır (Newberry, 1933: 53-54).

2. Seyitömer Höyük Skarabe Mührü

Seyitömer Höyük, Kütahya şehir merkezinin yaklaşık 25 km. kuzeybatısında bir kömür havzasının üzerinde bulunmaktadır. Höyükte kurtarma kazıları 1989 yılından Eskişehir Müzesi Müdürlüğü; 1990-1995 yılları arasında Afyon Müzesi Müdürlüğü; 2006-2014 yılları arasında Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü öğretim üyesi Prof. Dr. A. Nejat Bilgen'in bilimsel başkanlığında; 2019-2021 yılları arasında Kütahya Müzesi Müdürlüğü tarafından gerçekleştirilmiştir. Günümüzde höyükte herhangi bir arkeolojik çalışma yürütülmemektedir. Arkeolojik çalışmaların neticesinde Seyitömer Höyük, Eski Tunç Çağı'nın II. evresinden başlayarak Roma Dönemi'ne uzanan zaman dilimi arasında yerleşim gördüğü anlaşılmıştır.

Seyitömer Höyük 2010 yılı kazı çalışmaları sırasında bir adet skarabe mühür ele geçmiştir (Kazı Etüd No: 2323; Figür I-V). Mühür, kazı envanter kayıtların göre K/13 plan karesinin güneyinde 4 numaralı mekan içinde bulunmuştur. (Figür V, Bilgen, 2011: 477-480, Res. 321) Mührün bulunduğu Seyitömer Höyük IVC tabakası, Orta Tunç Çağı'nın erken evresine, MÖ 20-19. yüzyıla tarihlendirilmektedir (Bilgen, 2015: 8; Bilgen, N. ve Z. Bilgen, 2015: 61 vd.).

Skarabe mühür, fayanstan üretilmiştir. Camgöbeği renkte ve sağlamdır. Mührün tepe kısmı dışbükey şekillidir. Üstte, orta kısımdan kazıma çizgi ile ikiye ayrılmış olup bir bölümünde (protonum) üçgenimsi iki sığ oyuk (plate), diğer bölümde ortadan ikiye bir çizgi ile ayrılmış ve çizginin her iki yanında dışa açılan birer çizgi ile kanatlar (elytron, Bk. Figür I, V) belirtilmiştir. Suture kısmına paralel iki yiv bulunmaktadır (Bk. Figür I, V). Gövdesi ise elips formudur. Taban kısmındaki baskı yüzeyi düzdür. Mührün ortasında ip geçirilmek için açılmış yatay dairesel delik mevcuttur. Bu şekilde boyunda asılarak kullanıldığı anlaşılmaktadır. Uzunluğu 1,3 cm, genişliği 0,9 cm, yüksekliği 0,8 cm'dir. Mührün alt baskı yüzeyinde bir adet kabartma, volüt bezeme vardır. Baskı alanı çevresi, kabartma bir çizgi şeklinde sızdırmaz kenar ile çevrelenmiştir. Sızdırmaz kenar, A. Ilin-Tomich'in baskı yüzeyi tipolojisine göre düz sınırlı ve 3a olarak sınıflandırılmaktadır (Ilin-Tomich, 2023: 24, 3a). Mührün baş kısmı, plate tek yiv ile gösterilmiş (Bk. Figür I, V) tip olarak benzerleri A3 olarak sınıflandırılmıştır (Ilin-Tomich, 2023: 26-27). Yan yüzeyi dikkate alınarak arkaya uzanan tek yiv ile önde bulunan üst üste üç yiv ile e5 olarak sınıflandırılabilir (Ilin-Tomich, 2023: 28-29).

Fayanstan üretilmiş Seyitömer skarabe mührü Orta Tunç Çağı'na denk gelen IVC (MÖ 20-19. yüzyıl) tabakasında ele geçmiştir. Höyüğün Erken Tunç Çağı tabakalarında da fayans eserler açığa çıkarılmıştır. Seyitömer Höyük'te IVB tabakası (MÖ 2350-2150)'nda fayanstan üretilmiş hayvan

figürlü boncuklar ele geçmiştir (Ünan, 2024: 17-19). Ayrıca fayanstan üretilmiş 10 adet silindir mühür saray kompleksi içinde değerlendirilen ana oda içinde (IVB tabakası) bulunmuştur (Okatan, 2019: 14). Anadolu'da Eski Tunç Çağı'nda fayans üretim atölyesinin bulunduğu dair veri mevcut değildir (Dardeniz ve Öztan, 2020: 837-886; Ünan, 2024: 20). Orta Tunç Çağı'na tarihlenen fayans üretim atölyesinin varlığı ihtimal olarak kabul edilmektedir (Dardeniz ve Öztan 2020: 838 vd.). Erken Tunç Çağı ve Orta Tunç Çağı başlarında Anadolu'da fayans üretildiğine dair kesin verilerin bulunmaması fayanstan üretilmiş Seyitömer Skarabe mührünün ithal olduğunu düşündürmektedir.

Mührün baskı yüzeyinde yer alan volüt sembole benzeyen *363 (MAGNUS) piktogramı(?) “büyük” anlamına gelmektedir.

Seyitömer Höyük skarabe mührünün baskı yüzeyindeki sembolün benzerlerini taşıyan mühürler arkeolojik çalışmalar neticesinde çok sayıda ele geçmiştir. Her iki uçta C spiral sembol bulunan bir adet mühür, Tell Fadous-Kfarabida (Lübnan)'da Orta Tunç Çağı'nın erken evrelerine tarihlenen tabakada 736 numaralı mezarda ele geçmiştir. C spiral semboller arasında ortada üç ayrı sembol mevcuttur. (Ahrens, 2020: 441, F.33). Dschabal al-Hawayah (Ürdün)'da Orta Tunç Çağı'nın sonuna (MÖ 1640-1500) tarihlenen skarabe mührün baskı yüzeyinde benzer C spiral sembol bulunmaktadır. Mührün baskı yüzeyinde C spiral toprak kabı andıran sembol ile birlikte uygulanmıştır (Eggler ve Keel, 2006: 152: 153, No. 4). Rishon, le-Zion (İsrail)'de Orta Tunç Çağı'na tarihlenen mezar buluntusu olarak ele geçen skarabe mührün elips biçimli baskı yüzeyinin her iki kısmında C spiral sembol bulunmaktadır (Ben-Tor, 2018: 573, 574, Scarab 40). Petab Tiqvah (İsrail) Müzesi'nden çıkarılmış steatit skarbe mührün (MÖ 1950-1650) baskı yüzeyinde içi içe geçmiş çok sayıda C spiral tasviri bulunmaktadır. Mührün baskı yüzeyi C spiral figürlerden oluşmaktadır (Giveon, 1988: 42-44, No. 34). Tall al-Husn (Ürdün) skarabe mührünün baskı yüzeyinde iki adet C spiral tasvirli 62 numaralı mezar buluntusu MÖ 1640-1550 arasına tarihlenen tabakada ele geçmiştir (Eggler ve Keel 2006: 220, 221, No. 47). Pella (Ürdün)'da Orta Tunç Çağı mezar buluntusu skarabe mühür üzerinde iki C spiral bezeme bulunmaktadır (Richards, 1992: 114, 115). Wadi Abu an-Naml (Filistin) kökenli olduğu ifade edilen baskı yüzeyinde, merkezde 6 adet C spiral sembol ile etrafı çok sayıda spiral semboller bulunan mühür Orta Tunç Çağı'na tarihlendirilmektedir (Eggler ve Keel, 2006: 479, No. 1). Tell el-Ajjul (Filistin)'de Hiksos Dönemi (MÖ 17-16. yüzyıl)'ne tarihlenen baskı yüzeyinin her iki ucunda C spiral ve ortada spiral bezemeli iki adet mühür; baskı yüzeyinde iç içe geçmiş çok sayıda C spiral sembol bulunan bir adet skarabe mühür ele geçmiştir (Giveon, 1985: 90, 91, No. 83, 85, 88). Lidar Höyük (Şanlıurfa)'te Orta Tunç Çağı'na tarihlenen 126 numaralı mezar buluntusu olarak bırakılmış, baskı yüzeyinin her iki kısmında C spiral semboller bulunan skarabe mühür ele geçmiştir. İki adet C spiralin ortasında spiral sembol bulunmaktadır (Kaschau, 1999: 266, Lev. IX, 126-4). Yukarıda verilen mühürler sadece C spiralin uygulandığı ve C spiralin önüne başka sembollerin uygulanması ile oluşmuş iki farklı tipte üretildikleri dikkati çekmektedir. Bu tasvir biçimi *363 (MAGNUS) kullanımına benzemekte ve Geç Tunç Çağı'nda C spiralin sembolik anlamı konusunda fikir vermektedir. Seyitömer Höyük skarabe mührünün benzerleri Suriye'nin güneyinde Ürdün, Lübnan, İsrail ve Filistin'de Orta Tunç Çağı mezarlarında ele geçmiştir. Anadolu'da Lidar Höyük dışında baskı yüzeyinde benzer sembol taşıyan eser ele geçmemiştir.

Anadolu'da Orta Tunç Çağı'na tarihlenen az sayıda skarabe mühür ele geçmiştir. Seyitömer Höyük eserine baskı yüzeyinde piktogramların bulunması yönüyle benzeyen Skarabe fayans mühür, Eskişehir'deki Çavlum mezarlığında 51 numaralı mezarda ele geçmiştir (Bilgen, 2005: 162, Kat. No. 408; Env.No.01/68; Lev. XLVIII/2a-d). Çavlum'da ele geçen mühür MÖ 18. yüzyılın ortalarına tarihlenmiştir (Bilgen, 2005: 39). Mührün baskı yüzeyinde üstte yer alan piktogram Ω (OMEGA) tanrı Ninhursag olarak okunmuştur (Bilgen, 2005: 37, 38). Altta yer alan sembol ise *360 (DEUS) tanrı(?) logogramına benzemektedir.

Çavlum mührü, Mısır stilinde skarabe mühür olarak üretilmiş olsa da baskı yüzeyinde bulunan Ω sembolü Mezopotamya kökenli tanrıça Ninhursag'ı (Boehmer ve Güterbock, 1987: 41, Abb. 27u) ifade eden semboller yer almaktadır. Mısır dışında üretilen skarabe mühürlerin baskı yüzeylerinde, üretildikleri coğrafi bölgeye özgü motifler yer almaktadır.

Çavlum skarabe mührüne benzer piktogramlı mühür baskıları Karahöyük (Konya), Gordion, Alişar, Acemhöyük, Kale Nisar, Kaniş Ib, Tell Fara, Tell Jerishe ve Tell Asmar'da ele geçmiştir (Boehmer ve Güterbock, 1987: 41; Keel, 1994: 208).

Anadolu'da Orta Tunç Çağı'nda ele geçen skarabe mühürler üzerinde yer alan piktogram olarak tanımlayabileceğimi sembollerden Ω (omega) tanrı Ninhursag ve Mezopotamya ile ilişkilidir. Bununla birlikte Suriye'de çok sayıda merkezde Ω sembolü mühür ele geçmiştir (Keel vd., 1989: 47-49). *363 (MAGNUS) ile ilişkilendirebileceğimiz C spiral semboller ise Suriye coğrafyası ile ilişkilidir.

MÖ ikinci bin yıla tarihlenen Suriye'de ele geçen silindir mühürlerin pek çoğunda yer alan sahnelerde Mezopotamya ve Mısır kökenli motifler bir arada bulunmaktadır (Meek, 1943: 24). Orta ve Geç Tunç Çağı, Suriye silindir mühürleri üzerinde ANKH sıklıkla tasvir edilen semboller arasındadır. Söz konusu sembollerin Mısır stilinde yapıldıkları belirtilmiştir (Teissier, 1996: 158). Anadolu'da görülen ANKH sembolünün Suriye üzerinden Anadolu'ya aktarıldığı düşünülmektedir (Özkan, 2007: 92, 93).

Değerlendirme ve Sonuç

Skarabe mührün benzerleri Suriye'nin güneyinde Ürdün, Lübnan, Filistin ve İsrail'de mezar buluntusu olarak ele geçmiştir. Seyitömer Höyük mührü ise bir yapının tabanında ele geçmiştir. Mührün buluntu yerine bakılarak günlük kullanım için üretildiği düşünülebilir. Mührün mezar buluntusu olarak ele geçmemiş olması daha ziyade ticaret ile ilişkili olduğunu düşüncesini akla getirmektedir.

Skarabe biçimli mühürler antik Mısır medeniyetine özgü eserlerdir. Akdeniz'i çevreleyen ülkelerde de çok sayıda üretilmiş popüler objelerdir. Skarabe biçimli mühürlerin Mısır dışında tüm Yakındoğu ülkelerinde üretilmiş oluşundan hareketle, Kütahya'da ele geçen mührün nerede üretildiği konusunda fikir beyan etmek güçtür. Seyitömer skarabe mührünün malzemesi fayanstır. Anadolu'da ele geçen Erken ve Orta Tunç Çağı'na tarihlenen fayans örneklerinin üretim merkezlerinin Anadolu dışında olduğuna dair görüşler mevcuttur. Orta Tunç Çağı'nın erken safhalarında Anadolu'da fayans üretim merkezinin bulunması günümüzde ihtimal olarak kabul edilmektedir. Seyitömer skarabe mührünün Orta Tunç Çağı'nın erken evresine ait oluşu Anadolu dışında üretilmiş olması ihtimalini kuvvetlendirmektedir.

Seyitömer Höyük'te ele geçen Erken Tunç Çağı'nın III. evresine tarihlenen silindir mühürler ve Orta Tunç Çağı'na tarihlenen silindir mühür (Okatan, 2019: 15-22, Lev. VI-VIII; Bilgen vd., 2021: 306-308) ile bu çağlarda Mezopotamya, Anadolu arasındaki ticaretin varlığını ortaya koymaktadır. Öte yandan Seyitömer Höyük'ün Mezopotamya ile ticari ilişkileri vurgulanmıştır (Bilgen vd., 2021; Özcan, 2022: 265; Özcan-Bilgen 2024: 6).

Mührün baskı yüzeyinde yer alan C spiral / *363 (MAGNUS) sembolünün benzerlerinin Suriye'de ele geçmesi, mührün Anadolu'ya Suriye'den ithal olması ihtimalini akla getirmektedir. Seyitömer Höyük skarabe mührünün, Anadolu'ya Suriye'den tacirler tarafından getirilmiş olması ihtimali kuvvetlidir. Suriye'de çok sayıda mühür üzerinde görülen ANKH sembolünün Anadolu'da MÖ 13. yüzyıl logogramlarından *369 (VITA) ile benzerliği vurgulanmıştır. Benzer şekilde Seyitömer Höyük mührü baskı yüzeyinde yer alan C spiral sembol MÖ 13. yüzyıl logogramı *363 (MAGNUS)'e benzerdir. Mezopotamya tanrıçası Ninhursag'ın sembolize ettiği kabul edilen mühürler Suriye ve Anadolu'da ele geçmiştir. Orta Tunç Çağı skarabe mühürleri üzerinde Ω (OMEGA) ve *360 (DEUS) logogramlarına benzer sembollerin ele geçmesi Anadolu'da MÖ 13. yüzyıldaki bazı sembollerin kaynağının Mısır ve Suriye kökenli olabileceğini düşündürmektedir.

Höyük'te ele geçen fayans hayvan biçimli boncuklar ve fayans skarabe mührü Seyitömer Höyük'ün Suriye ve güneyi ile de ticari ilişkilere sahip olduğuna dair veri sağlamaktadır.

Seyitömer Höyük buluntularına bakılarak Erken Tunç Çağı'nın III. evresi ve Orta Tunç Çağı'nda Anadolu, Mezopotamya ve Suriye arasında ticaret yoluyla etkileşimin mevcut olduğunu anlaşılmaktadır.

Kaynakça

- Ahrens, A. (2020). *Aegyptiaca in der nördlichen levante eine studie zur kontextualisierung und rezeption ägyptischer und ägyptisierender objekte in der bronzezeit*. Leuven: Peeters.
- Ben-Tor, D. (2018). Scarabs. Yosi Levy ve Raz Kletter (Ed.), *The Middle Bronze Age II Cemeteries Volume I/2: Finds and Conclusions içinde* (557-620 ss.). Münster: Zaphon.
- Bilgen, A. Nejat (2005). *Çavlum Eskişehir/Alpu Ovası'nda bir orta tunç çağı mezarlığı*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.
- Bilgen, A. N. (2011). *Seyitömer höyük kazısı ön raporu (2006-2010)*. Kütahya: Dumlupınar Üniversitesi TKİ.
- Bilgen, A. N. (2015). Giriş. A. Nejat Bilgen (Ed.), *Seyitömer Höyük I içinde* (7-8 ss.). İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Bilgen, A. N., Coşkun, G., Bilgen, Z., Kuru, A., Yüzbaşıoğlu, N., Özcan, F. Ç., Çırakoğlu, S. ve Silek, S. (2012). *Seyitömer höyük 2010 kazısı. 33. kazı sonuçları toplantısı (Malatya 23-28 Mayıs 2011). 1. Cilt*, Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, 233-255.
- Bilgen, A. N. ve Bilgen, Z. (2015). Orta tunç çağı yerleşimi (IV. Tabaka). A. Nejat Bilgen (Ed.), *Seyitömer Höyük I içinde* (61-118 ss.), İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Bilgen, A. N., Bilgen, Z., Okatan, M. H., Usta, R. B. ve Uygun, B. (2021). New evidence of the cultural relationship between inner north-west Anatolia and northern Syria-Mesopotamia during the early and middle bronze ages: Exceptional finds from Seyitömer Höyük. Fikri Kulakoğlu, Guido Kryzat, Cécile Michel (Ed.), *Cultural Exchanges and Current Research at Kültepe and its Surroundings Kültepe, 1-4 August, 2019 içinde* (293-323 ss.). Turnhout: Brepols.
- Dardeniz, G. ve Öztan, A. (2020). *Acemhöyük fayans ve frit eserleri üzerine arkeolojik ve arkeometrik değerlendirmeler*. Belleten 84(301), 837-886.
- Eggler, J. ve O. Keel (2006). *Corpus der siegel-amulette aus jordanien vom neolithikum bis zur perserzeit*, Academic Press Fribourg Vandenhoeck & Ruprecht Göttingen.
- Erol, H. (2022). Eski Asur devrinde Anadolu'da kalay ticareti. XVIII. Türk Tarih Kongresi (Ankara 1-5 Ekim 2018), IV. Cilt. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 323-340.
- Giveon, R. (1985). *Egyptian scarabs from western asia from the collections of the British Museum*. Freiburg: Universitätsverlag Freiburg Schweiz Vandenhoeck & Ruprecht Göttingen.
- Giveon, R. (1988). *Scarabs from recent excavations in Israel*. Freiburg: Universitätsverlag Freiburg Schweiz Vandenhoeck & Ruprecht Göttingen.
- Günbattı, C. (2017). *Kültepe-Kaniş. Anadolu'da ilk yazılı belgeler*. Kayseri: Kayseri Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları.
- Hacar, A. ve Yener, K. A. (2020). Anatolian pot marks in the 3rd millennium bc: Signage, early state formation, and organization of production. *Adalya* 23, 25-58.
- Hawkins, J. D. (2000). *Corpus of hieroglyphic luwian inscriptions, Volume. I: Inscriptions of the Iron Ages*. Berlin: Walter de Gruyter.
- Hawkins, J. D. (2003). *Scripts and texts*. H.C. Melchert (Ed.), *The Luwians içinde* (128-169 ss.). Leiden: Brill.
- Hawkins, J. D. (2011). Anadolu'daki ilk hiyeroglif işaretler(?). F. Kulakoğlu, S. Kangal (Ed.), *Anadolu'nun Önsözü. Kültepe-Kaniş Karumu Asurlular İstanbul'da içinde* (96-97 ss.). İstanbul: Kayseri Büyükşehir Belediyesi.
- Herbordt S. (2005). *Die Prinzen-und beamtensiegel der hethitischen grossreichszeit auf tonbullen aus dem Nişantepe-Archiv in Hattusa-mit kommentaren zu den siegelinschriften und hieroglyphen von J. David Hawkins*, Mainz: Verlag Philipp von Zabern Mainz am Rhein.

- Il'in-Tomich, A. (2023). Egyptian name scarabs from the 12th to the 15th dynasty geography and chronology of production. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- Keel, O., Keel-Leu, H. ve Schroer, S. (1989). Studien zu den Stempelsiegeln aus Palästina/Israel. Band II. Freiburg: Universitätsverlag Freiburg Schweiz Vandenhoeck & Ruprecht Göttingen.
- Keel, O. (1994). Studien zu den Stempelsiegeln aus Palästina/Israel. Band IV, Freiburg: Universitätsverlag Freiburg Schweiz Vandenhoeck & Ruprecht Göttingen.
- Kıymet, K. (2021). Anadolu'da M.Ö. 2. binde üretilen çivi yazılı ve hiyeroglifli madeni eserler. Oannes 3(1), 189-233.
- Liszka, K. (2015). Scarab amulets in the Egyptian collection of the Princeton University Art Museum. Record of the Art Museum, Princeton University 74, 4-19.
- Meek, T. J. (1943). Four Syrian cylinder seals. Bulletin of the American School of Oriental Research 90, 24-27.
- Okatan, M. H. (2019). Seyitömer höyük erken tunç çağı III silindir mühürleri. (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi). Kütahya Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kütahya.
- Özcan, A. (2022). Çekiç başlı bir orta tunç çağı mührü. E. Türe (Ed.), 14. Uluslararası Bilimsel Araştırmalar Kongresi Sosyal ve Eğitim Bilimleri (21-22 Ağustos 2022), Asos Yayınları, 263-268.
- Özcan, A. ve Bilgen, A. N. (2024). Hiyeroglifli (?) bir orta tunç çağı mührü. Tarihin Peşinde 31, 1-10.
- Özkan, S. (2007). Ülkemizde bulunmuş eski Mısır eserlerine göre Anadolu-Mısır ilişkileri, Tarih İncelemeleri XXII(1), 77-116.
- Poetto, M. (2019). A hieroglyphic graffito on a pitcher from Kültepe. S. de Martino, M. Marazzi, C. Mora (Ed.). News from the lands of the Hittites. Scientific Journal for Anatolian Research içinde (17-25 ss.), Milano: Suor Orsola University Press.
- Richards, F. V. (1992). Scarab seals from a middle to late bronze age tomb at Pella in Jordan. Freiburg: Universitätsverlag Freiburg Schweiz Vandenhoeck & Ruprecht Göttingen.
- Ünan, N. (2024). Seyitömer Höyük'te ele geçirilen bir grup hayvan figürlü boncuk üzerine değerlendirme. Lycus 10, 15-24.
- Waal, W. (2012). Writing in Anatolia: The origins of the Anatolian hieroglyphs and the introductions of the cuneiform script. Altorientalische Forschungen 39, 287-315.
- Waal, W. (2017). How to read the signs: The use of symbol, marking and pictographs in Bronze Age Anatolia, A. M. Jasink, J. Weingarten, S. Ferrara, (Ed.). Non-scribal Communication Media in the Bronze Age Aegean and Surrounding Areas. The Semantics of A-Literate and Proto-Literate Media (Seals, Potmarks, Mason's Marks, Sealimpressed Pottery, Ideograms and Logograms, and Related Systems) içinde (111-129 ss.), Firenze: Firenze University Press.
- Ward, W. A. (1994). Beetles in Stone: The Egyptian scarab. The Biblical Archaeologist 57(4), 186-202.
- Weeden, M. (2018). Hieroglyphic writing on old hittite seals and sealings? Towards a material basis for further research. S. Ferrara, M. Valério (Ed.). Paths into Script Formation in the Ancient Mediterranean Paths into Script Formation in the Ancient Mediterranean içinde (51-74 ss.), Roma: Edizioni Quasar.

Beyan ve Açıklamalar

Teşekkür: Skarabe mührün kazı envanter kaydı ve fotoğraflarını paylaşan Prof. Dr. A. Nejat Bilgen'e içten teşekkürlerimi sunarım.

Etik Beyan: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur (Ali Özcan). Araştırma ikincil verilere sahip bir çalışma olduğu için etik beyana gerek yoktur.

Yazar Katkısı: Kavram/fikir, veri toplama/işleme, analiz, yazım ve eleştirel inceleme ve düzenleme Ali Özcan (katkı oranı %100) tarafından yapılmıştır. Yazar makalenin yayınlanan versiyonunu okumuş ve kabul etmiştir.

Finansman: Bu çalışma herhangi bir fon desteği almamıştır.

Çıkar Çatışması: Yazar herhangi bir çıkar çatışması beyan etmemektedir.

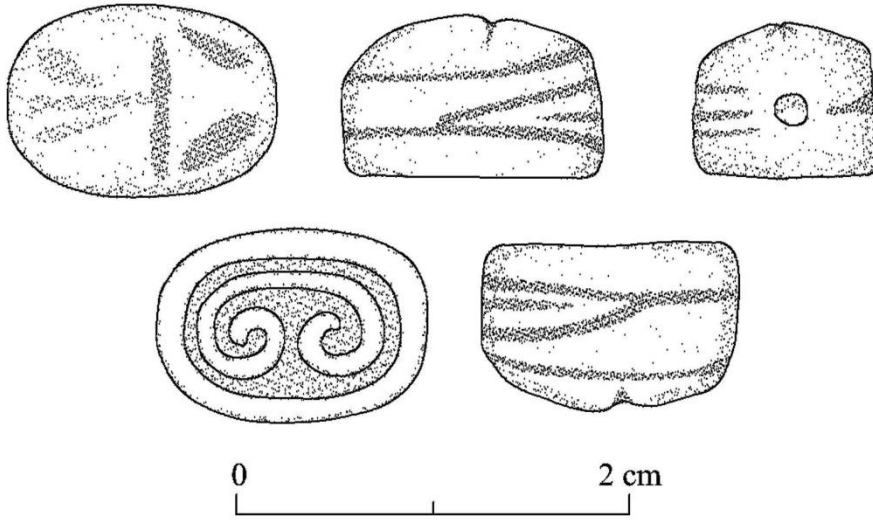
İntihal: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

Lisans: CC BY-NC 4.0





Figür I. Skarabe Mührü.



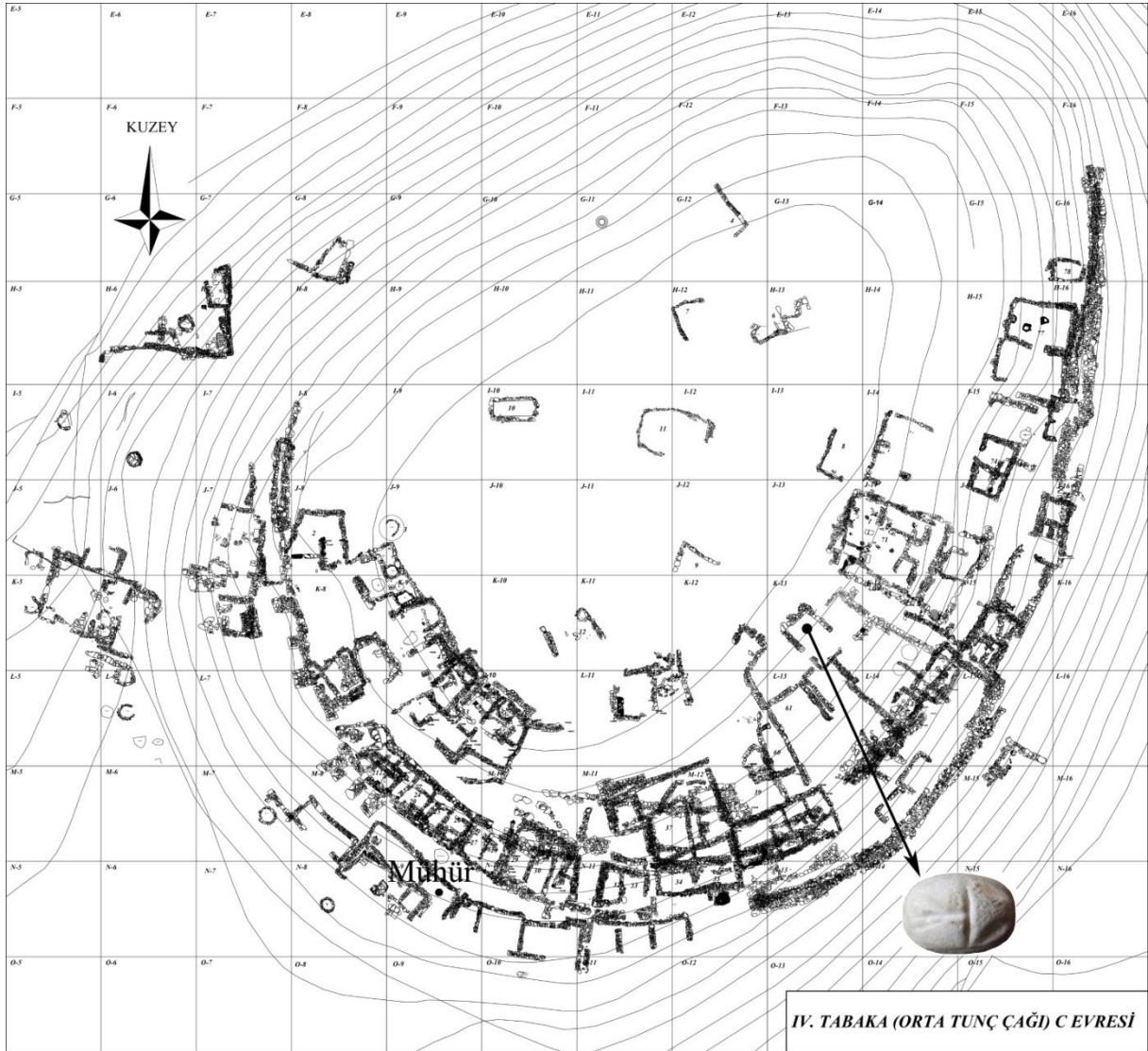
Figür II. Skarabe Mührün Çizimi.



Figür III. Sakarabe Mührü ve Baskısı (Bilgen vd. 2012: 251, Res. 3)



Figür IV. Skarabe Mührü Kısımları. 1. Plaka, 2. Klypeus, 3. Baş, 4. Boynuz, 5. Pronotum, 6. Sütür, 7. Elitron, 8. Ön bacak, 9. Orta bacak, 10. Arka bacak (İlin-Tomich, 2023: 15)



Figür V. Seyitömer Höyük IVC Tabakası (Bilgen, A.N. ve Z. Bilgen, 2015: 63, Fig. 71)



Nisan/April 2025, Cilt/Volume: 15, Sayı/Issue: 1, 99-120.

Başvuru/Submitted: 27.02.2025

Kabul/Accepted: 26.04.2025

Yayın/Published: 29.04.2025

DOI: 10.17828/yalovasosbil.1647627

Araştırma Makalesi/Research Article

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/yalovasosbil>

Ahmet Mithat's Translation Preferences and Social Anxiety

Sevim Zehra Kaya*

Abstract

This study will examine Ahmet Mithat Efendi's translation strategy in the context of "social anxiety." Social anxiety can be defined as an attempt to alleviate the anxiety caused by the rapid social transformations of the period through literature. Although Ahmet Mithat's translation strategy has been studied in the related literature, a detailed evaluation from the perspective of social anxiety is lacking. Analyzing how the author shaped this strategy will provide a new perspective to existing research and clarify his motivations in the translation process. The study employs a descriptive method to analyze Ahmet Mithat's literary translations and prefaces. In particular, the source cultures of the stories especially in his Letaif-i Rivayat collection, which are considered within the framework of "assumed translation," will be examined. Additionally, the influence of social anxiety on the author's translation preferences will be explained. This article argues that social anxiety was the key factor in Ahmet Mithat's translation choices, particularly in his engagement with Western culture. Understanding this influence will allow for a deeper comprehension of the motivations behind his strategy. In conclusion, this study offers a new theoretical framework by analyzing Ahmet Mithat's translation strategy through the lens of social anxiety.

Keywords: Translation Studies, Translation Strategy, Emotional Communities, Social Anxiety, Ahmet Mithat Efendi.

Ahmet Mithat'ın Çeviri Tercihleri ve Sosyal Kaygı

Öz

Bu çalışmada, Ahmet Mithat Efendi'nin tercüme stratejisi "toplumsal kaygı" bağlamında ele alınacaktır. Toplumsal kaygı, dönemin hızlı sosyal dönüşümlerinin yarattığı endişeyi edebiyat aracılığıyla hafifletme çabası olarak tanımlanabilir. Literatürde Ahmet Mithat'ın tercüme stratejisi incelenmiş olsa da, toplumsal kaygı ekseninde detaylı bir değerlendirme eksiktir. Yazarın bu stratejiyi nasıl şekillendirdiğini incelemek, mevcut araştırmalara yeni bir perspektif kazandıracaktır. Ayrıca, tercüme sürecindeki motivasyonlarını daha net ortaya koyacaktır. Çalışmada betimleme yöntemi kullanılarak, Ahmet Mithat'ın edebî çevirileri ve önsözleri analiz edilecektir. Özellikle, Letâif-i Rivâyât hikâye

* Dr., szehrakaya1@gmail.com, 0000-0001-6597-8104

külliyyatında yer alan ve “varsayılan çeviri”¹ kapsamında değerlendirilen metinlerin kaynak kültürleri incelenecektir. Bununla birlikte, toplumsal kaygının yazarın tercüme tercihlerini nasıl yönlendirdiği açıklanacaktır. Bu makale, Ahmet Mithat'ın Batı kültüründen faydalanarak yaptığı çevirilerde toplumsal kaygının belirleyici bir unsur olduğu iddiasını öne sürmektedir. Böylece, yazarın stratejisinin ardındaki motivasyonları daha iyi anlamak mümkün olacaktır. Sonuç olarak, bu çalışma Ahmet Mithat'ın tercüme stratejisini toplumsal kaygı bağlamında ele alarak literatüre yeni bir teorik çerçeve sunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Çeviribilim, Tercüme Stratejisi, Duygu Cemaatleri, Toplumsal Kaygı, Ahmet Mithat Efendi.

Introduction

Ahmet Mithat Efendi, a prominent figure in late Ottoman Turkish literature, is recognized not only for his literary works but also for his approach to translation. He is considered one of the first novelists of modern Turkish literature, a pioneering educator, and a prolific writer – often described as a “writing machine” due to his extensive literary output. It is often stated that the motivation behind these three fundamental features, which are accepted in the canonical history of Turkish literature, is the desire to teach and educate. In this context, the works of Ahmet Mithat that are considered translations among his narratives will be examined through the conceptual framework of social anxiety.

Ahmet Mithat's text selection strategy will be analyzed through the lens of André Lefevere's translation theory, Gideon Toury's “descriptive”² method, and Critical Discourse Analysis, drawing on the Frankfurt School's intellectual tradition, particularly Habermas's theories. This study defines anxiety as the attempt to mitigate the distress caused by rapid social transformations of the period. In this context, Ahmet Mithat's translation preferences are a multilayered issue that should be examined not only as an individual stance but also as a collective social matter.³

Although some studies discuss Ahmet Mithat's translation strategies, a comprehensive analysis from the perspective of social anxiety remains absent. This study aims to provide a new perspective to existing research and to clarify how Ahmet Mithat shaped his translation strategies. Therefore, the focus of the article consists not only of a purely literary journey in Ahmet Mithat's works but also of a social inquiry and critique. In this context, the main claim of the study is that the translations chosen by Ahmet Mithat from the Western socio-cultural background are guided by social anxiety.

¹ Kavram, Gideon Toury'ye aittir ve kendisi, çeviribilimde tarihsel araştırmalar için yöntemsel bir çerçeve sunan İsraili bir çeviribilimcidir. “Translatin Studies and Beyond” adlı çalışmasında çeviribilimde betimleyici çalışmaların doğasını ve yöntemsel çerçevesini ortaya koyar. Yaklaşımı, Itamar Even-Zohar'ın geliştirdiği çoğul-dizge kuramından ve sistemsel bir bakıştan beslenir. Toury'ye göre çeviriler, çeviri süreçlerinin aksine gözlemlenebilir olgulardır ve bu nedenle çeviri araştırmaları gözlemlenebilenden başlamalıdır (Demircioğlu, 2016: 59-60). Temelde çeviriyi de bir yeni metin ya da en yalın anlamda bir yeniden yazım olarak gören Toury için hangi metnin çeviri hangisinin çeviri olmadığı meselesi bir temel tartışma noktasıdır. Dolayısıyla çeviri olarak kabul edilen her metin için “varsayılan çeviri” ifadesini kullanarak bir kaynak metnin varlığının ancak varsayılabileceğinin altını çizer. Dolayısıyla Toury, çevirilerin birer yeni yaratım olduğunu ve- çoğul-dizge yaklaşımından esinlenerek- çevirinin zaman ve mekân boyutlarında geçişken, değişken ve canlı niteliklere sahip olduğunu vurgulamış olur.

² Toury attempts to outline the pre-process and process norms that shape translations within a given culture, thereby explaining and interpreting the decisions involved in translation. In Toury's “descriptive” approach, every form of translation phenomenon and behavior observed before and during the translation process is examined to understand the type and degree of the relationship established with the source text on the one hand, and its relationship with the social-cultural norms from which the translation emerges on the other. To implement this method, the researcher is directed towards “extratextual sources.” However, there appears to be no methodological suggestion regarding the examination of discourses located outside or alongside the translation texts. For this reason, translation scholars tend to utilize a method called “Critical Discourse Analysis” in the investigation of translation discourses related to linguistic, textual, cultural, and social structures. This method views language as an analytical tool that helps understand discourses formed within the framework of dominant ideology, power relations, and various social phenomena in society. In this method, which focuses on all kinds of written or spoken texts, discourse has been evaluated as a specific form of individual and social uses of language. Written and spoken texts have been seen as products and processes that have emerged and been interpreted according to a specific perspective within a certain social context (Demircioğlu, 2016: 156-158).

³ With the framework established by descriptive methods and critical discourse analysis, the nature of the relationship that Ahmet Mithat develops with the source/original language and culture through the contents he addresses and subjects to a rewriting process via translation will be revealed. Moreover, the descriptive interpretation regarding the reality of which culture the author chose the contents for translation will lead to inferences about the nature of the emotional relationship the author has with the socio-cultural source of the original contents.

The methodology of the study is descriptive, and within this framework, the texts of Ahmet Mithat Efendi, which are accepted as literary translations, will be analyzed. In this context, some of the texts from the story collection "Letâif-i Rivâyât" are addressed within the assumed translation concept. These stories are titled "Gönül,"⁴ "Nasip,"⁵ "Cinli Han,"⁶ "Bir Tövbekâr,"⁷ "Çifte İntikam,"⁸ "Kısmetinde Olanın Kaşığına Çıkar,"⁹ "Diplomalı Kız,"¹⁰ "İki Hud'akâr,"¹¹ and "Ana-Kız."¹² Examining these texts in relation to their source culture is crucial to understanding the author's social anxiety and its manifestations. Ahmet Mithat Efendi explicitly or implicitly acknowledges in the prefaces, explanatory notes, and rewriting practices of these stories that their themes are drawn from European sources. Therefore, these stories fall under the category of assumed translation.

This study aims to examine the social impact of translations while highlighting Ahmet Mithat's sensitivity to the cultural transformations of his era. The author's engagement with social issues through literature reflects the fact that he is not only a translator but also a social actor. In this context, it is known that Ahmet Mithat is a writer who drives discussions with his ideas about writing practices and what kind of translation approach would be appropriate for his time.

The "Decadence"¹³ and "Classics"¹⁴ debates in Turkish literary history were extensive and involved multiple participants over a prolonged period. In his article that initiated the Classics debate, Mithat Efendi argued that the main issue that should serve the needs of the period regarding translations was the necessity of choosing the right works from European classics to be translated. Ahmet Mithat, who showed great sensitivity in presenting works that would serve as examples for society as a whole and especially for the younger generation, stated that by selecting the right works from European literary pieces, young people would learn that their education would not consist merely of "the disgraceful

⁴ Ahmet Mithat Efendi, 2001: 88-105.

⁵ Ahmet Mithat Efendi, 2001: 259-282.

⁶ Ahmet Mithat Efendi, 2001: 338-383. The distinction between which of Ahmet Mithat's literary works are original and which are translations remains an unresolved issue in academic research, leading to ongoing debates in the field. Accordingly, numerous studies have attempted to compile lists of the author's translated works; however, these lists often vary significantly in content. Among the scholarly works considered authoritative, Işın Bengi's article titled "A Pioneer in Translation Studies: Ahmet Mithat Efendi" (A Pioneer in Translation Studies: Ahmet Mithat Efendi. In Esen, N. (2006). Hello O Writer! Critical Writings on Ahmet Mithat) (pp. 338-346). İstanbul: Boğaziçi University Publishing) is particularly noteworthy. In our study, the criteria used to identify the author's translated works are based on the framework established by Bengi. In her article, Bengi evaluates Ahmet Mithat's approach to translation through the lens of contemporary translation theorist Hans J. Vermeer's Skopos theory, and she first examines the author as a translator. She then compiles all works previously referred to as translations in various studies and identifies 32 such texts. By analyzing the cover pages and prefaces of these texts, Bengi categorizes the translation strategies employed by the author. One such criterion is Ahmet Mithat's explicit acknowledgment in some prefaces that the subject matter of a work was derived from a foreign source. For instance, in his story titled "Cinli Han (Caravanserai Haunted by Demons)", the author likewise notes that the narrative is based on a foreign source and is presented to his readers as such. Based on these criteria, "Cinli Han" is also considered a translated work in our study. (Ahmet Mithat Efendi, 2001: 338.

⁷ Ahmet Mithat Efendi, 2001: 413-437.

⁸ Ahmet Mithat Efendi, 2001: 497-520.

⁹ Ahmet Mithat Efendi, 2001: 563-593.

¹⁰ Ahmet Mithat Efendi, 2001: 593-663.

¹¹ Ahmet Mithat Efendi, 2001: 703-733.

¹² Ahmet Mithat Efendi, 2001: 823-851.

¹³ "The discussion of classics among Ottoman intellectuals and writers, which began in August 1897 and lasted for about four months in the newspapers and magazines of the time, also constitutes an important starting point for understanding the concept of translation in late 19th-century Turkish literature. The topic of translating classics from European literature into Ottoman Turkish was brought to the agenda following the famous 'Decadent' debate of 1897. This issue was raised by Ahmet Mithat, whom we can consider an extremely important literary and cultural planner in terms of the history of translation at the end of the 19th century. Notable figures who participated in the discussion, which was debated in important newspapers and journals such as Tercümân-ı Hakîqat, Malûmât, and İkdâm, included Ahmet Cevdet, Cenap Şehabettin, Necip Asım, İsmail Avni, Hüseyin Daniş, Ahmet Rasim, Hüseyin Sabri, and the famous author of Galatât-ı Tercüme, Kemal Paşazade Saîd Bey (Lastik Saîd)." Demircioğlu, 2003: 15.

¹⁴ The discussion of classics began with Ahmet Mithat's article titled "Müsâbaka-i Kalemîyye İkrâm-ı Aklâm," published in Tercümân-ı Hakikât on September 5, 1897. "However, by the time the discussion occurred in 1897, it is accepted that Ahmet Mithat had thoughts forming the basis of the classical debate that dated back as much to his translation works. For example, in the preface of Sid'in Hulâsası, which he prepared as the first attempt to translate the classics, Ahmet Mithat provides hints of the views that would contribute to the discussion of classics. Within this understanding, Ahmet Mithat expressed his concentrated views in "İkrâm-ı Aklâm" and thus opened the doors to a discussion that he firmly believed would prepare very important advancements for our linguistic and literary progress, which would last approximately three months." Kaplan, 1993: 166-167.

writings of Émile Zola or the depravity of Paul Bourget, but that there are also authentic literary works that could genuinely serve the discipline of mankind.”¹⁵

From the author's perspective, translation strategy is fundamentally about selecting the appropriate text for translation. The focus of the article is positioned precisely at this point. What is the reason for Mithat Efendi to select the texts he would translate and convey to his target readers from among the texts in *Letâif-i Rivâyât*, appropriate for the size of the article, within the European socio-cultural framework? Could this selection process, within the context of Ahmet Mithat's era, be linked to the broader phenomenon of the “anxiety of influence”¹⁶, which often shapes author's writing practices? Can it be verified that Ahmet Mithat's selection process was influenced by social anxiety, a shared emotion among many intellectuals of his era?

This study introduces a new theoretical framework by examining Ahmet Mithat Efendi's translation strategy through the lens of social anxiety. The article examines Mithat Efendi's translation approach within the framework of “social anxiety”, considering his pioneering contributions to literature and education. The contents of the works in Ahmet Mithat's story collection and their relationship with the social context of the period hold significant importance in literary studies. Thus, translations function not merely as linguistic transfers but as instrument for shaping social consciousness. With this understanding, Ahmet Mithat Efendi appears to have become a force that triggers a process of cultural change. The author's need for this change, as well as the common emotion that guides the way the source culture is transferred to the target language and culture, form the main axis of the article.

1. “What is Meant by Social Anxiety?”

The primary aim of focusing on the notion of social anxiety as a guiding factor in Ahmet Mithat's translation strategy in this article is to offer a new perspective that differs from the commonly cited motivations in the existing literature concerning his narratives. While we acknowledge that, like many other Tanzimat intellectuals, Ahmet Mithat may have been driven by widely accepted goals such as enlightening the public, promoting social utility, embracing Western knowledge, and contributing to the salvation of a collapsing nation and community, our objective is to draw attention to a shared emotion impetus underlying these aims. In this regard, the article emphasizes the need to identify the collective that may have directed both Ahmet Mithat and other Tanzimat writers toward such objectives. Consequently, the concept of social anxiety constitutes the central axis of the article's analytical framework.

Social anxiety is an anxiety that has a common effect on the members of a social structure, regardless of whether individuals are aware of it or not. It is important to note that the available resources on this subject are limited. However, in analytical studies regarding the state of the individual and society in the face of modernity, various similar observations have been made regarding the existence of anxiety and related concepts. Among the key theorists of modernization and anxiety, Zygmunt Bauman argues that anxiety is an inherent and perpetual condition of modern society. According to him, anxiety is a normal and constant condition of modern society. Bauman argues that modern life keeps individuals in a state of continuous anxiety.¹⁷

Anxiety is a widespread feeling of unease triggered by an impending threat. This state may stem from specific experiences or reflect uncertainty about the future. In short, anxiety is an emotional response given in the face of uncertainty. It should also be noted that anxiety particularly affects social structures due to its outcomes. States and various organizations are influenced by anxiety, even if individuals do not psychologically feel it. This indicates a common anxiety. Social anxiety, though not explained by every individual, permeates the entire social structure, influencing collective perceptions and cultural production. In this study, a common emotion regarding the late Ottoman intellectuals, which includes the author and his translation preferences discussed in the context of anxiety, is addressed. In

¹⁵ Kaplan, 1993: 168.

¹⁶ Gürbilek expresses the issue as a concern of masculinization while constructing a theoretical basis for new Turkish literature. Gürbilek, 2004: 10. She also specifies the reasons why the concern about feminization is a cause for anxiety as follows; “In a society where civilization is changing, the spiritual symbol of the community threatened by modernity is always addressed through women, as the private sphere is seen as a natural extension of it, meaning modernity-related concerns have always been discussed in relation to women.” Gürbilek, 2004: 29.

¹⁷ Bauman, 2006: 40-41.

the literary works of Ottoman intellectuals, including Ahmet Mithat, a collective awareness of social issues manifests as social anxiety. Therefore, anxiety can be identified in most themes within the texts of the intellectuals, as it is both a shared emotion and related to social issues. Consequently, the authors of the period share a sense of emotional community in this regard.

Emotional communities are groups bound by shared emotional norms, emphasizing certain feelings while marginalizing others. Multiple emotional communities coexist within a society. However, as societal conditions shift, these communities evolve – some emotions gain prominence, while others diminish. Individuals belonging to an emotional community come together based on common interests, values, and goals. These groups can be social communities or textual communities formed by ideological beliefs, teachings, and shared assumptions.¹⁸

In the 19th century Ottoman world, military defeats, socio-economic regressions, and the gaps that emerged within the social structure brought together writers united around the ideal of salvation. These writers, despite their ideological differences, shared common concerns about modernity, Westernization, and the evolving socio-cultural landscape. Some shaped their discourses by adopting Westernism, some Islamism, and others nationalism. However, all united in the sense that the West posed an inevitable and significant threat (*seyl-i hurûşân*)¹⁹ and felt the necessity to build a new socio-cultural mentality in this direction. It is observed that an emotional approach takes precedence over a cold-blooded analysis in their discourses.

Social contagion theory suggests that emotions, like anxiety, fear, and panic, spread through societies much like biological contagions. This emotional transmission can impair rational decision-making and amplify collective anxiety. Similar to anxiety, feelings of fear and panic can spread throughout society and weaken individuals' reasoning abilities, facilitating the dominance of the source of anxiety over society.²⁰ When considered in this context, the set of events that cause social anxiety can influence consciousness, values, and judgments, turning them into tools that guide individuals' behaviors.

In this article, when considering the theory of contagion alongside social anxiety, it can be said that the anxiety felt by Ahmet Mithat reflects a genuine emotion for the writers of the Tanzimat period as well. Similarly, it can be thought that the opposite is also possible. In this context, social anxiety bears a common emotional characteristic for intellectuals who are faced with the transitioning from a communal structure to a framework driven by socio-cultural changes, manifests as tangible phenomenon in literary works.

Territorial losses, political instability, and economic decline, coupled with the erosion of socio-cultural and traditional values, generated deep concerns among both the ruling elite and intellectuals, significantly influencing cultural production. As a result of this social anxiety, intellectual debates fueled reform proposals, guided the Westernization process, and aimed to preserve the existing order.

In this context, it has been accepted that this anxiety-relieving mechanism²¹ has weakened and lost its effectiveness due to the changes in perception caused by the destruction experienced within the cultural worldview. This situation has led to an even deeper sense of anxiety. The greatest effect of anxiety is that it focuses the mind solely on negative scenarios, thus hindering a broad perspective and

¹⁸ Rosenwein: 2007: 2.

¹⁹ Meaning a raging flood, is a term used by many writers of the era to explain Europe's disproportionate rise. The term indicates that the flood is unstoppable and does not allow for a backward glance. It has become a common image that materializes the feelings toward Western modernity. For footnote information on who used the term and how, see, Kara, 1994: 15–17.

²⁰ Çakır, 2011: 65–66.

²¹ Kesebir and Pyszczynski, 2011: 3. The meaning, purpose, and structure of life, provided by cultural worldviews, have great value as they convey to individuals a sense of worth and self-esteem. These tools, such as literary works, enable society to attain a strong position in the face of anxiety, thus creating a secure sense of "self-esteem" Koç and Kafa, 2019: 131. Even when not facing a threat, the need for protection, appreciation, and security provided by parents becomes insufficient after an individual's cognitive functions develop. A person feels safer and free from anxiety by connecting to the cultural worldview as a more permanent and superior source of value and protection. Thus, the construction of a cultural worldview is a fundamental dynamic that provides self-esteem and acts as a buffer against social anxiety during times of crisis. Considering specifically the Ottoman society, the new Turkish literature is also a newly constructed structure that serves as an important part of the cultural worldview for these reasons. The subject of the article can be interpreted in the context of Mithat Efendi's translation preferences, as the author turns to Western socio-cultural sources and seeks a new perception of self and a foundation for a cultural worldview.

reducing awareness. In addition, anxiety disrupts spontaneous movement, creativity, and the ability to develop original, in-depth solutions. As a result, the solutions developed are incomplete and insufficient because they are created within a framework of perception dominated by anxiety, far from a cool-headed evaluation.

Classical Ottoman social structure perceived itself as eternal, both temporally and spatially, grounded in concepts like the "eternal state" and "world order." This perception represented a common understanding for administrators, scholars, and the public. However, European modernization imposed intellectual, cultural, and economic transformations on both its own society and those within its sphere of influence. This process was also inevitable for Ottoman social structure. Although it progressed gradually, the socio-cultural structure and individuals of the Ottomans had to directly confront the pressure of the West's sudden and sharp transformations seeking to conform surrounding social structures to its own reality in the 19th century. This encounter has necessitated facing a consciousness of finitude for the Ottoman social structure and realizing this truth.

This emerging reality generated a profound sense of "ontological insecurity" -a paralyzing state where individuals struggled to diminish real threats from perceived dangers, leading to existential uncertainty which to ignore, meaning they struggle to navigate the world. Ontological insecurity became a defining factor in shaping the "modern self," playing a crucial role in late Ottoman social identity.²²

The need to create new channels for conveying a new self-narrative or cultural worldview has arisen from the need to repair a shaken sense of self. The expression of "new Turkish literature" reflects this need for renewal, implicitly indicating a weakening of trust in the old understanding. During periods of heightened social anxiety -such as the Ottoman Empire's struggle for existence and intellectual pursuit of liberation -cultural buffer theory offers a framework for understanding the activation of anxiety-reducing mechanisms.

According to this approach, individuals need mechanisms to alleviate anxiety in the face of uncertainty, danger, or the threat of death. Because the cultural worldview and the tools that convey it are a structure constructed by humans, they are inherently fragile and sensitive. Therefore, the uncertainty and loss of self arising from the feeling of being trapped between infinity and finitude have triggered a common emotion, namely social anxiety. This concept should be regarded not only as an expression of anxieties related to the transformation of a shared emotion or social structure but also as a state of feeling arising from the uncertainties brought about by the innovations that the phenomenon of society generates.

2. From "Anxiety of Influence" to Social Anxiety

To analyze the traces of social anxiety in a literary translation, the most relevant and effective theoretical framework is "anxiety of influence".²³ Although Bloom's approach has been understood and

²² Zarakol, 2012: 58.

²³ Nurdan Gürbilek's study is one of the studies that evaluate the first texts of modern Turkish literature in the context of the anxiety of influence. The fact that she discussed the issue in terms of masculinity-femininity opposition shows that she evaluated Western texts as unified by attributing gender to them and treated them as if they were living organisms. So she examines modern Turkish literature, particularly Turkish novels, through the lens of Harold Bloom's notion of anxiety of influence, interpreting this new literary formation as shaped by concerns of feminization, or fears of effeminacy. According to the critic, this situation is linked to the fear of losing "virility," or masculine identity, frequently emphasized by Cemil Meriç. The anxiety regarding the loss of masculinity often brings along fears of distancing from adulthood, leaving maturation to another, and being trapped in childhood. Gürbilek, 2004: 10. One of the issues Gürbilek questions in this context is the portrayal of female characters in early novels as more sensitive, susceptible to external influences, snobbish, and individuals acting intensely influenced by what they read. In attempting to understand this situation, she expresses that, in societies undergoing civilizational changes, women are seen as the spiritual symbol of communities threatened by modernity; therefore, the private sphere is accepted as a natural extension, identified with the inner self, positioned against the outside, and thus represents a field where anxieties regarding modernization are articulated. Gürbilek, 2004: 29. By evaluating anxiety of influence alongside fears of losing the power, authority, and dominance associated with masculinity due to concerns of feminization, Gürbilek's approach is an undeniable reading of Modern Turkish Literature. In terms of this article, it also creates an inspiring ground to bring closer the conceptualizations of anxiety of influence and social anxiety. Indeed, Gürbilek explains that "thinking of the novelist as a masculine figure (influencing but not influenced) and the reader as a feminine one (always influenced) does not solve the problem of influence but alleviates the anxiety it generates. Because the problem exists there, the author's mind is occupied with it; yet, it is also distant, having been transported into the distance, to a safe zone, the realm of the powerless gender that is highly open to influence, thanks to gender separation." Gürbilek, 2004: 33-34. In this analysis, she demonstrates how the

compressed within the individual worlds of its authors, we can argue in the framework of this article that Ahmet Mithat and many of Tanzimat authors have confronted the anxiety of influence that Bloom intended, if we consider all the texts produced in the West and all the new discourses emerging in the postmodern era as a unified text. Furthermore, regardless of how an authors' individual histories manifest, they cannot be addressed independently of social reality and the aspect of social reality that constructs them. In this context, it would not be incorrect to claim that Ahmet Mithat's preference for translation texts, which predominantly chose content from Europe, reflects the influence of a Western literary corpus that can be viewed as a whole and the new intellectual world behind it. It is considered that other studies which examine the anxiety of influence approach within the context of modern Turkish literature similarly conceptualize the West as a unified text.

Bloom's theory builds on Freud's concept of "angst vor etwas"²⁴ (fear of something), reframing it within the context of literary tradition and the struggle for artistic originality. Bloom's theory argues that Shakespeare's unparalleled position in the Western canon creates a psychological struggle for later writers, who experience "anxiety of influence" as they attempt to define themselves in relation to his legacy. For the writer who faces this situation, an anxiety of influence will emerge for him. According to this theory, which generates discourse primarily through the evaluation of poetry, poetry arises as a direct result of an influencing process. Accordingly, the writer also exists in the influence of a powerful writer who came before him, drawing from Freud—meaning an individual comes to self-existence as a result of a confrontation process with his father—. Consequently, the author and the literary text reflect this concern in the effort to overcome this effect or anxiety of influence.

The anxiety of influence, especially when it is interpreted as a compulsory adaptation to Westernization in social structures like the late Ottoman Empire that experienced the process of modernization, serves as a theoretical foundation for evaluating the shared emotional world that also affected Ahmet Mithat's translation choices within the framework of social anxiety. A study that assesses the issue while analyzing early period novels emphasizes the close connection between the individual and the collective. According to this approach, third-world texts, such as those from late Ottoman literature, possess allegorical structures. Although they may have been influenced by Western representations, they should be read as national allegories. Individual experiences reflect collective experiences, and the fate of individual heroes symbolizes the general struggle of social structure.²⁵ Therefore, Ahmet Mithat's translations and rewritings of texts selected from the Western socio-cultural environment, reflect both his individual reality and the emotional world of the social structure that experienced the same process of Westernization with him.

In this regard, the anxiety of influence is important as an effective theory, marking a common ground of the emotional world of late Ottoman literary culture. It supports the notion that this emotional community, which includes figures like Ahmet Mithat, is shaped by anxiety stemming from considering the Western socio-cultural realm as the main source culture while also feeling stigmatized as the "sick man" in the face of its authority. The ontological insecurity that arises from the feeling that the old cultural worldview, shaped by a strong sense of self or other, has lost its function, prompts Ahmet Mithat to try to fill the perceived authority gap either with a paternalistic or teacher role. The source of the new socio-cultural mindset is inevitably the Western culture. For this reason, the author sees it as compulsory to turn to this source in order to translate its texts. Through this means, he aims to maintain socio-cultural existence by enlightening the public and also using his own translation strategy to construct a new cultural worldview that includes new literary texts.

3. Transition from Community to Society and Social Anxiety

Along with the explanations above, the compelling results of the compulsory transition from community to society can also be considered as phenomena that trigger social anxiety. The changes experienced in the socio-cultural structure of the late Ottoman period are not solely due to the transformation from a small principality to a multinational empire; the necessity to adapt to the rapidly changing conditions of the modern world has also been a decisive factor in this transformation. The

products of modern Turkish literature reflect a common emotion of the author and their social structure, serving to alleviate the possible discomfort this emotion produces.

²⁴ Bloom, 2014: 26. For a detailed reading on the Anxiety of Influence approach, Bloom, 2020.

²⁵ Gürbilek, 2004: 171.

Ottoman poets and divan scribes of the 14th century do not use the same language as their counterparts in the 16th and 17th centuries. Similarly, the military organization and warfare technology of the 14th century differ from those of the 16th century. Comparable changes can also be observed in land management and the financial system. However, one of the most important points is that there have been significant transformations in the way individuals belonging to different classes of Ottoman society think and perceive the world, and their lifestyles. Ottoman modernization encompasses not only the transformation of institutions but also that of individuals and the state, which is the fundamental structure organizing society.²⁶

The transformations identified by historical and sociological studies have led to a point where the late Ottoman social structure has also become a ground for an old-new conflict. Understanding the reason for this situation by focusing on the differentiation occurring at the level of mentality appears to be beneficial from a scholarly perspective. Wherever the question-answer process based on the tradition of “nutkiyet” has undergone change, there has been a conflict between the traditional (old) and the modern (new). In this context, the intense experience of this conflict in the modern period is directly related to its occurrence in a relatively recent historical past, its widespread nature, and the profound transformations taking place in the question-answer process that forms the basis of nutkiyet.²⁷ Within this framework, the situation experienced during the Ottoman Westernization era demonstrates the anxiety of the transition from community to society. Community refers to groups that possess a shared value system, constructed through the questions and answers developed by human thought and language abilities. Society, on the other hand, represents a social state where the rational prevails over the emotional, the common value structure is torn, and the members of the community exist with very small units and low-level values. While community builds its worldview on a specific perspective, the world of reality and the world of values do not conflict with each other; rather, they complement each other. In the structure of society, however, the fundamental condition is the disconnection and fragmentation between the world of reality and the world of values.²⁸

Well, what kind of reality does this new society represent and in which aspects can it be a source of anxiety? First of all, the concept of society is a term belonging to a specific social structure, more precisely, to the bourgeois public. The bourgeois society emerged at the end of the European Middle Ages and has undergone its own unique historical processes. Therefore, it is not possible to consider it as a general model and also evaluate it within the same framework as similar structures in different historical contexts.²⁹

However, we speak of types of modernization, forms of Westernization, nations, public spaces, and the concept of society. Therefore, we cannot deny the existence of these concepts and their role in shaping our lives. However, we cannot say that this structure has formed completely problem-free or that it functions spontaneously without creating any deficiencies or inconsistencies. Because the Ottoman individual, while transitioning from a communal structure to a social order, has had to incorporate themselves into an external reality instead of experiencing this transformation through

²⁶ Ortaylı, 2001: 14.

²⁷ Fazlıoğlu, 2023: 170. The concept of nutkiyet indicated in the study refers to the intellectual and linguistic ability that enables people to both ask questions and generate answers. Within this capability, throughout all times, when the questions arising from the humanity—comprising its dual nature of animality (humanity) or nutkiyet—change, a dichotomy of old and new has emerged and will continue to emerge. For further reading, see Fazlıoğlu, 2023: 163-171. In contrast, regarding the topic we are addressing, the negative attitude towards tradition during the Westernization period in which Mithat Efendi engaged in writing activities can also be interpreted in connection with the explanation above, as it was preferred over the newly added European socio-cultural, scientific, and economic structure, and even the claim that tradition was ineffective. Those living within a social structure that has attained a common acceptance do not feel the need to define it as a tradition. This is because the system operates as it should be. However, encountering a new system may lead those within the social structure to find themselves in a different narrative regarding their position in relation to that structure. The common answers to the shared questions can create a new common emotion. For many discourses and practices during the Ottoman Westernization process, this situation can be felt as part of a change summarized by the transition from community to society, characterized by the lack of a strong sense of self in the face of the new system. Consequently, this created a need to the feeling of deprivation that emerges with the transition, with a new socio-cultural world that alleviates anxiety. Ahmet Mithat's preferences in selecting the texts he will translate are also part of this common emotion.

²⁸ Fazlıoğlu, 2023: 170.

²⁹ Habermas, 1997: 10. Quoted in Dellaloğlu, 2020: 225.

natural historical processes. This situation has led to various gaps and issues of compatibility in both historical and intellectual terms.

The awareness of the disconnection created by the difference between community and society can be concretized with Mithat Efendi's text titled "Ana-Kız," which he translated through "bast" and "temhîd" furthermore created a new narrative through "ifrağ". The character Jerman Valide, who struggles to live with her grandchild in poverty and a state of dependency, one day finds a small amount of money she had long forgotten in a corner and thanks God, and in the writer's expression, this situation is expressed as,

"For this reason, she thanks Almighty God. (Cenab-ı Hak)". Then the author continues as; "How? Did you not find that remark about 'Cenab-ı Hakk' surprising? Living within the bounds of the noble ethics of Islam and the good customs of the Ottomans, you may not find it surprising at all to see this blessed word, which has always been your constant refrain, among these lines. However, you may consider that this fact is taking place in Paris. In Paris!... Is there still a form of education or remembrance of the divine, such that the name of God is considered necessary to be uttered in the language of servitude with feelings of gratitude? The spiritual progress of Paris has taken such a direction that even those who have completely abandoned the idea of divinity have also forsaken the use of the word 'Adiyo' at the farewell of civilization worship. This word is the complete counterpart of the latter part of our polite expression 'Allahaismarladık' with its omission. They have started to use 'oruvar,' and if we were to translate it with our Islamic terminology, we would have to say 'Inshallah, we will meet again.' However, if it is necessary to translate it in accordance with their unfortunate manners, then it is also necessary to omit the first part of this."³⁰

Ahmet Mithat refers to the content he translated³¹ from another language in the introductory section titled "Expression" of his story called "Ana-Kız". He states that he draws fifth of his content from a "specially selected article" from a European newspaper. He acknowledges, "My readers are aware that I received many ideas in the form of stories and novels from European newspapers and later how I published and adapted them myself."³² The act of publishing and adapting them into novel form is a general translation strategy known by the author's target audience. Additionally, his remarks on the greeting customs of Parisians are among the important points examined in this article.

The author attempts to explain the inability to provide equivalent terms in Ottoman Turkish for the European greeting customs when applying a literal translation approach, by pointing out the gaps between the two languages and cultures. These gaps arise because certain parts of the original greeting words are no longer used by Parisians. These parts are primarily based on beliefs. Mithat Efendi illustrates how these elements would have been addressed if considered with their full Ottoman Turkish equivalents, particularly highlighting similar aspects within the Turkish-Islamic cultural sphere, such as the words "inşallah" and "Allah." Ultimately, he shares with his readers that he has filled these gaps with content from his own cultural sphere, translating through "bast" and "temhîd" furthermore created a new narrative through "ifrağ".

Throughout *Letâif-i Rivâyât*, similar expressions have been included in almost all of the stories, and in the last story, "Ana-Kız," the subject appears to be explained. The expression "Cenâb-ı Hakk" is

³⁰ Ahmet Mithat Efendi, 2001: 825. The original quotation in Ottoman Turkish is as follows; "Bundan dolayı Cenab-ı Hakk'a teşekkürler ediyor." ... Nasıl? Şu 'Cenab-ı Hakk'a!' lâkırdsına istigrab etmediniz mi? Ahlâk-ı âliye-i İslâmiye ve adât-ı hasene-i Osmaniye mukteziyatı dahilinde yaşadığınız cihetle her daim vird-i zebanınız olan bu kelime-i mübarekeyi şu satırlar arasında görünce hiç de istigrap etmeyebilirsiniz. Lâkin düşünebilirsiniz ki bu vak'a Paris'te gûzar eyliyor. Paris'te !... Orada terbiye-i diniye, tahatturat-ı uluhiye kalmış mı ki böyle ihtisat-ı müteşekkiraneye ile nam-ı Huda ber-averde-i lisan-ı ubudiyet edilmeye lüzum görülsün? Paris'in terakkiyat-ı makûse-i maneviyesi o kadar meydan almıştır ki fikr-i uluhiyetle bilküllüye terk-i ülfet eden hazele-i medeniyet - perestan veda makamında 'Adiyo' kelimesinin istimalini de terk etmişlerdir. Zira bu kelime bizim 'Allahaismarladık' kelime-i nezaketimizin kısm-ı ahirinin hafızıyla mukabil tammıdır. Onlar 'oruvar' kullanmaya başlamışlardır ki biz tabirat-ı İslâmiyemiz ile tercüme edecek olsak 'İnşallah yine görüşürüz' demekliğimiz lazım gelirse de onların adab-ı menhuselerine tevfikân tercüme cylemek lazım gelir ise bunun da kısm-ı evvelini hafz etmek lâzım gelir."

³¹ The author explains the practice of translation by using the term "iktibas." İktibas is defined in the Kubbealtı Dictionary as "transferring a word or phrase to one's own speech or writing, either verbatim or in meaning." Ayverdi, 2005. Based on his own expression, we can clearly outline the issue as follows: Mithat Efendi utilized the content of a specific paragraph written in a European newspaper to compose one-third of his story "Ana-Kız," either verbatim or by taking just its meaning. This is a method that the author frequently reiterates, as indicated in the quotation above. Additionally, the quote is among the statements that clearly express the fact that the sources of the texts chosen by the author for translation are European.

³² Ahmet Mithat Efendi, 2001: 593.

also among the most frequently repeated in this context and, while its use may not seem out of place within the Turkish-Islamic cultural repertoire, it is one of the expressions that may be interesting to the reader in the narrative focusing on the adventures of a Christian character living in Paris. The resulting gap has been addressed by the anxiety-relieving mechanisms of the author, filled with the specific contents of their cultural sphere. Thus, the anxiety arising from the imbalanced hierarchy created by the encounter between the original and target languages has been attempted to be alleviated.

This gap essentially points to the situation of the social structure in which Ahmet Mithat lived, caught between the community and society. Neither the community nor the society terms can be attributed solely to a specific historical period. Living as a community encompasses a common social structure before modernity and spans different geographies. In contrast, the author attempts to alleviate the anxiety arising from the necessity of transitioning to a new social structure, shrouded in many unknowns, with expressions belonging to the community. The necessity of integrating into a new social structure appears to generate social anxiety. Through the way he fills this gap, Mithat Efendi reflects his anxiety of losing himself due to admiration for the West while simultaneously insisting on being "himself"³³ through indebtedness. The phenomenon of gaps created between translations and the tendency to fill them with content from his own culture supports the fact that the author prefers the Western socio-cultural system as the fundamental source culture. And also indicates Mithat Efendi's anxiety about constructing a new literary mechanism that addresses these concerns.

For this reason, in his content preferences, Ahmet Mithat emerges as a writer who has endeavored to alleviate the feeling that the anxiety-relieving mechanisms associated with the cultural repertoire of the historically perceived Arabic, Persian, and Turkish cultures have become ineffective due to the transition from community to society, which marks a change encompassing a long axis of time and space and bearing socio-cultural gaps. In this context, Mithat Efendi has tried to establish himself as an authority, with social anxiety guiding his translation preferences as well, similar to most of his discourses and practices, aimed at addressing the absence of this anxiety-relieving socio-cultural mechanism.

4. The Source of Translated Texts in Ahmet Mithat, the Mission of Education, and Social Anxiety

Firstly, let me emphasize this point; as understood from Ahmet Mithat Efendi's statements emphasizing the necessity of being extremely careful in translation preferences, "we see that two aspects stand out in his writings on the subject of translation. One is the selection of literary contents to be translated, and the other is how the translation should be done."³⁴ In fact, he codes the subject as a national issue and considers translations of works he deems unhelpful to be equivalent to the misuse of service. With this statement, the author seems to strive to fulfill the role of authority he has assumed by deeming the established and functioning authorities of the previous era as ineffective. For he establishes a direct relationship between the practice of writing and patriotism. Thus, by engaging in writing, specifically choosing correct translation texts, he aims to save the homeland and educate his audience in this regard.

In a comprehensive study on Ahmet Mithat, the author's original style is discussed, noting that he employed the strategy of "writing through translation." According to the study, Ahmet Mithat "described Ottoman translation practice as a series of texts that cannot be reduced to clichéd descriptions such as "harfiyyen" (literally) or "mealen" (in a summary manner) and that contain various nuances."³⁵ Ahmet Mithat characterized the works he chose to translate as "a text that he renewed (i.e., changed) according to the context of his time (in terms of both language and content), presenting a clear and interesting example of the act of 'updating,' which is one of the main purposes observed in what is now called 'retranslation.'"³⁶

The author's characteristic also highlights the different position among the first period literary products and writers, which are considered within the context of the history of new Turkish literature and specifically Tanzimat literature. It is argued that in most modern translation studies, a common and

³³ Gürbilek, 2004: 32.

³⁴ Gökçek, 2012: 199-200.

³⁵ Paker, 2014: 46.

³⁶ Paker, 2014: 46.

absolute translation strategy continued throughout the 19th century and even extended into the Republican era. However, the reality that various strategies based on the Arab-Persian and Turkish traditions of transcription, citation, imitation, recreation, interpretation, commentary, transformation, and summary (nakil, iktibas, taklid, tanzir, tefsir, şerh, tahvil, hülâsa) were also used as fundamental strategies in Ottoman culture has not been taken into account. Additionally, in literature history books—the first being Abdülhalim Memduh's *Tarih-i Edebiyat-ı Osmaniye* (The History of Ottoman Literature)—translations from Europe until the Republican era are examined predominantly in the context of their contributions to the Ottoman modernization. In contrast, this study argues that the effort towards Westernization or modernization, which is concretely reflected in the body of texts forming the Ottoman cultural environment in the context of literary polysystem³⁷, should not be considered the primary motivation but rather a result. And also claims that the common emotion leading to this result is the social anxiety felt by people of the era, especially the intellectuals.

In translations considered as contributions to the Westernization movement, Mithat Efendi is known as a figure who established the institutionalization³⁸ of acceptable translation during a time when translation activities were the subject of a critical discussion framed by acceptability and adequacy. According to findings from the first study³⁹ that addressed translations from European literature through the lens of a translation theory during the Tanzimat period, and comparisons with works by another academic from the same school, it can be observed that Ahmet Mithat employed a distinctly differentiated translation strategy, presenting his style to the new literary environment as a revolutionary⁴⁰. In this way, Mithat Efendi appears to have facilitated a paradigm⁴¹ shift not only in terms of translation style but also for the Ottoman society to which he belonged. As a result, Ahmet Mithat has become one of the significant authors that opened a new conceptual world in terms of the Ottoman social structure of his time. Indeed, “a paradigm primarily guides a community, not a topic. If community members are dissatisfied with their practices and initiate a change, this act entails the dissolution of the existing structure followed by its reconstruction—resulting in a radical transformation of the application.”⁴² From this perspective, Mithat Efendi has created hybrid⁴³ texts that serve the need for developing a new paradigm by engaging with his readers in content primarily motivated by educational intent.

We know that Ahmet Mithat's efforts in education were also shared by his contemporaries and the intellectuals of his time. “The first literary translation from the West is Münif Paşa's *Muhaverat-ı Hikemiyye* (Philosophical Dialogues, 1859)⁴⁴, translated from French.” Münif Paşa's work holds significance beyond being the first translation due to the subjects he addresses in the preface. For “Münif

³⁷ Israeli literary theory and comparative literature professor Itamar Even-Zohar's work is inspired by Czechoslovak structuralists and Russian Formalists, utilizing the concept of “system” as proposed by Yuri Tynianov and Roman Jakobson. In this new approach, the author examines the concept of the system from the perspective of the Russian Formalists Tynianov and Jakobson, aiming to understand translated literature within a system through a synchronous and diachronic view. The term “polysystem” denotes a dynamic, functional, dense, and complex cultural structure with intersecting and partially overlapping components. In this new approach, Even-Zohar emphasizes that viewing linguistic phenomena only in a synchronistic form, as accepted by Saussurean structuralism, impedes the understanding of how language operates across different periods, suggesting that the processes of change can only be understood by also incorporating a diachronic dimension. Therefore, Even-Zohar's system encompasses both synchronic and diachronic aspects and cannot be considered independently of historical contexts. Both synchrony and diachrony hold historical dimensions. Even-Zohar, 1987. For a more detailed reading, see website <https://www.tau.ac.il/~itamarez/works/papers/translation/index.html>. To summarize, Even-Zohar defines the polysystem as “the system of various systems that are interrelated, operate as a single structured whole while utilizing different options simultaneously, and intersect and partially overlap.” Even-Zohar, 1970: 11, cited by Yürek, 2002: 20. In light of this approach, the majority of academic translation studies in Turkey, particularly those after 1980, generally accept the evaluation that many Ottoman translation activities during the Westernization period operated within a polysystem.

³⁸ Paker, 1987: 38.

³⁹ The aforementioned pioneering study belongs to Saliha Paker. Paker, 1987, cited in: Demircioğlu, 2016: 103.

⁴⁰ Bengi-Öner, 1999: 67-77.

⁴¹ Işın Bengi-Öner defines the paradigm, as reported by T. S. Kuhn, as “the entire set of beliefs, values, and techniques shared by members of a particular community” Kuhn, 1982: 165, quoted in Bengi-Öner, 1999: 67. Therefore, Ahmet Mithat Efendi has contributed to the transformation of the imaginative world that constitutes the existing literary system with his new translation strategy. The subject I discuss within the framework of this article is the answer to the question of what the reason for this transformation is and which factor in the common emotional world is driving this change.

⁴² Kuhn, 1982 cited by Bengi-Öner, 1999: 67.

⁴³ Parla, 2007: 89.

⁴⁴ Okay, 2005: 87.

Paşa's preface is, in a way, a preface to the literature of the Tanzimat period."⁴⁵ One of the key points emphasized by Münif Paşa is the selectivity demonstrated by the Tanzimat intellectuals. Above all, they choose what is useful and beautiful. They have adopted a didactic and pragmatic attitude. "According to them, the aesthetic value of a literary work is measured by the benefit that the information it provides brings. Teaching while entertaining, entertaining while teaching. The second point that Münif Paşa draws attention to is introducing literary genres and styles from Western literature that are unknown to us."⁴⁶ We can also include the effort to convey the values of Western culture, which may not be accepted by the societal norms of the time.

It is an obvious reality that the author's desire to teach is repeatedly expressed through a participatory and authoritative authorial presence in his texts. Ahmet Mithat presents this desire as an absolute necessity and employs various methods in this endeavor. Using different literary genres as a means of dialogue⁴⁷ with the reader, incorporating multiple literary forms in a hybrid manner into his texts, and presenting contemporary and popular European literary works to the local public by utilizing different translation methods are among the author's writing strategies. The translation activities appear to have been carried out in a special form and with conscious choices as one of the important methods.

In contrast, the selections made from Western sources are clearly beneficial for the writer's readers, as his preference leans towards this new socio-cultural mentality. Conversely, if we approach the issue through the lens of what texts would not benefit the readers, which sources do those texts belong to? There is no reason to claim that the texts that could be selected from the common Arab-Persian-Turkish cultural repertoire, from which the author hails, would seem useless for the readers who are practically at the level of elementary school students for Mithat Efendi. Therefore, while Ahmet Mithat chooses the texts he will translate, he is also making a choice towards a new civilizational conception. From this perspective, it can be said that a new writing atmosphere emerged, in which the functionality of the accumulated knowledge of Islamic civilization in general and the socio-cultural world of the Ottomans in particular is not trusted, which became the reality for Mithat Efendi. How has this writing practice, in which the old is deemed unreliable and the new is considered beneficial and thus reliable, been directed by a shared emotional world? The claim of my study is that this is a social anxiety, as explained in the conceptual explanations above.

Storytelling is a fundamental educational method for Mithat Efendi. This can be inferred from the literary genres preferred by him, as well as from the explanatory texts he wrote as prefaces to his literary works. In one of them he explains the subject as follows: "... nations have filled their libraries with books containing tales and legends rather than other kinds of books, and this tendency and decline, originating from humanity, has been such that since ancient times, wisdom has been depicted within tales and legends."⁴⁸ Therefore, it can be stated that he sees the story as the most successful means of conveying wisdom.

To serve this purpose, Ahmet Mithat wrote stories inspired by contemporary and often popular literary works from Europe, and he did not hesitate to indicate the sources of his writings. In doing so, he offered explanations regarding his writing methodology. The author even refrained from appropriating in the novels he took up for the purpose of translation. This is clearly understood from his words: "... I always make numerous corrections to the novels I obtain from Europe even 'through translation' and afterwards I recommend these works to the moral fabric of the Ottoman people."⁴⁹ Therefore, while Mithat Efendi demonstrates the necessity of rewriting through appropriation and hospitality, he also expresses his purpose. He has defined prioritizing the morals of society and presenting content that serves this morality, filtered through European culture, as his fundamental starting points. The author relates this to the fact that what comes from Europe is often inferior and that the bad outweighs the good. Consequently, the author, who is particularly meticulous in his quotations,

⁴⁵ Okay, 2005: 88.

⁴⁶ Okay, 2005: 88.

⁴⁷ Kaya, 2024: 64. The connection established between the issue of self-awareness revealed through the conversations of Don Quixote and Sancho Panza, as mentioned in the relevant PhD thesis, and Bakhtin's concept of dialogue has been inspired.

⁴⁸ Ahmet Mithat Efendi, 2013: 17. The original Ottoman Turkish version of the quotation is as follows: "... milletler kütüphanelerini kütüb-i saire'den ziyade hikayat ve menakıbı mutazammın kitaplarla doldurmuşlar ve yine benibeşerde olan şu meyilden ve inhimakten nâşidir ki ezmine-i kadîmeden beri hikemiyatı hikayat ve menakıb içinde tasvir edegelmüşlerdir."

⁴⁹ Ahmet Mithat Efendi, 2023: 10.

indicates a tendency to take an idea from the work he quotes and create a brand-new piece. For example, in the preface of “İki Hud’akar,” the twenty-first book of *Letaif-i Rivayat* written in 1894, Ahmet Mithat expresses that he chose this content because he read it in a French newspaper and it aligned with his views that Europe’s spiritual progress is not something to be appreciated.⁵⁰ Thus, it is clear that the author’s discourse is largely clear, and he uses appropriate textual equipment to serve this discourse as much as possible.

This observation can be confirmed by almost all of the author’s works. The author has consciously adopted the attitude of a first teacher, providing basic explanations and shaping literary and intellectual texts with advice on new topics that he believes society will be unprepared for. For example, in his work titled “Kıssadan Hisse (Moral of the Story),”⁵¹ Ahmet Mithat concretely demonstrates this internalization by anticipating a gradual reading competence in terms of language simplicity in the arrangement of the stories. Therefore, in the earlier stories, the language is much simpler, whereas in the later tales, the use of Arabic and Persian words increases. “First, children will be accustomed to reading with simple and short stories, and then they will be guided to get used to longer and more difficult texts.”⁵²

Continuing from the text “Kıssadan Hisse,” the author has placed a moral after each fable, excluding two. Additionally, most of the fables are narrated from Fénelon and Aesop. Therefore, there is also a kind of translation activity involved here. As expressed in the preface, Ahmet Mithat believes it is important to convey the thoughts of Aesop, whom he perceives as a philosophical figure. Moreover, the stories included in the author’s selection of fables point to the spiritual values that the people, facing necessary socio-cultural changes due to pressure from Europe, may need in their daily lives. Nevertheless, Ahmet Mithat does not leave his work to chance but adds a moral at the end of each fable that he believes the reader should discern. At the end of the book, perhaps as an exercise for his readers, he presents the responsibility of deriving morals from the last two fables, which are local and anonymous, to the reader. All of this demonstrates that Ahmet Mithat continues to produce in a consistent manner that aligns with his synthesizing, target-oriented translation strategy aimed at social benefit.

The author’s efforts have been accompanied by an interest in theater plays and practices. Ahmet Mithat has expressed his interest in theater on many occasions. After finishing his daily tasks, he goes to the Ottoman Theater. He values theater highly due to its use of both auditory and visual means of expression. Although he thinks that the pleasure a reader derives from the act of reading is limited, he sees theater as a matter of progress in civilization. Particularly in countries with low literacy rates—which the author considers to include the Ottoman Empire, labeling it as one of the countries that have not progressed in civilization and seemingly embracing this stigma—he believes that elements related to progress and civilization can be conveyed to the public through theater. Therefore, theater is one of the important tools that will serve Mithat Efendi’s role as an educator. However, the author, who believes that theater can also have harmful aspects, is convinced of the necessity for a theater that is moral, rectifying of morals, increases love for the state, nation, and family, and showcases human values.⁵³

5. Searching for Social Anxiety in Ahmet Mithat’s Translation Preferences

The aforementioned approaches provide a framework that facilitates understanding how Mithat Efendi writes as a representative of an emotional community, in light of the roles of translated text content and the intertextual movements woven together. Based on this, the subject will be elaborated with concrete examples from the author’s translated stories in the *Letâif-i Rivâyât* collection.

When we think about philosophy in its initial meanings and counterparts, anxiety indicates an emotion that guides Ahmet Mithat in determining the texts he will translate as social anxiety. Simply put, in Mithat Efendi, translation serves the purpose of capturing the contemporary. The reason for this is the lack of philosophical and intellectual readiness regarding the reality of the new socio-cultural world among Ahmet Mithat and most of the Tanzimat writers. The author’s literary translation preferences make this evident. Therefore, Mithat Efendi has made selections from European popular

⁵⁰ Ahmet Mithat Efendi, 2023: 11.

⁵¹ Ahmet Mithat Efendi, 2017.

⁵² Ahmet Mithat Efendi, 2013: 16.

⁵³ Enginün, 1990: 1-3.

culture in a way that he believes will meet the basic life needs of the social structure he is in. At this point, the direction of social anxiety is clear, as the author presents content in a form that is more accessible and easily digestible for a larger audience and broader masses. As a fatherly figure and authoritative educator, Mithat Efendi felt an urgent responsibility to equip the public with essential knowledge about the new socio-cultural reality, European thought, and modern worldviews. In this context, for example, among the literary styles dominant in the European literary public of the time, realism has been more influential on Ahmet Mithat's writing practices, because if the new reality can be conveyed in a realistic way within the literary field, it can have a rapid impact.

Realism's known pioneer in this era of Europe, Emile Zola, is referenced by the author through his stories, indicating how much people need the realities of the West by alluding to Zola.⁵⁴ However, while doing this, the author portrays a rather generalist attitude towards Western civilization in the content selected from popular realist texts in Europe. This can also be considered a sign of societal anxiety. In response to orientalist narratives and the prevailing discourse of the era, Mithat Efendi constructed a counter-image of the West. Through his Occidentalism⁵⁵ lens, he selectively positioned Western texts to serve his ideological stance. Rather than focusing on how the West presents its own reality, Mithat Efendi's concern lies in how these representations align with his own cultural and emotional framework. This study thus examines the role of social anxiety in his selection of texts and their adapted content.

The generalized approach in Ahmet Mithat's translation texts examined in this article, which reflects a negative depiction of the West, appears as a manifestation of a writer's stance eager to quickly make decisions and persuade the reader with urgent solutions in order to achieve total liberation. Although the writer presents positive characters imagined from within a negative tableau—such as Jermen Valide and Luiz in the story “Ana-Kız”—he openly or implicitly points out multiple times that they can only be of a naiveté that could emerge from his own imagination⁵⁶ and that they are individuals not found among similar characters in Europe, specifically Paris.

Mithat Efendi frequently presents European civilization as a model in his literary and intellectual works. He argues that the West has advanced beyond what the East could conceive, emphasizing the need for engagement with Western knowledge and culture. These expressions reflect a reductionist perspective, implying that Western progress is absolute while positioning the East as historically inferior or secondary.

As Mithat Efendi states, “The services that the Eastern nations have rendered to the civilization of the world are not limited to a spiritual contribution; they also relate to material aspects. However, given that the material progress of Europe is at a level that the Eastern nations have never even dreamed of, we Easterners find ourselves in need of and obliged to follow Europe for material advancement.”⁵⁷

The situation of being “in need” and “in obligation,” seen in translation text preferences, indicates the author's social anxiety in the practice of filling the void created by abandoning the civilization circle to the Western civilization. For an individual and social awareness of being integrated into an authority and a new strong socio-cultural system operates as an anxiety-relieving mechanism. The new conception

⁵⁴ Ahmet Mithat Efendi, 2023: 703. In the “Introduction” of his story titled “İki Hud’akâr,” while referring to Zola, he uses a critical language, complaining that Zola and similar writers have chosen the most negative scenes of reality as subjects for their novels by claiming, “we are writing naturalistic novels.” In this sense, he expresses that he has “written this lovely story by opposing everyone” in the aforementioned story that is particularly discussed in the introduction. Conversely, in his stories, including “İki Hud’akâr,” Ahmet Mithat depicts Europe as a place of great immorality, intense poverty, and imbalances. This situation is actually one of the concrete points indicating the author's social anxiety. In the story titled “Diplomalı Kız (Graduated Girl),” Mithat Efendi points to Emile Zola's narratives to convince his readers that there is no longer hope for humanity in Paris, a city that has become a place where even miracles cannot be expected. Ahmet Mithat Efendi, 2001: 621.

⁵⁵ Occidentalism, which is easier to understand when considered alongside the opposing concept of Orientalism, indicates the situation in which the East completely becomes a subject of research for the West. This concept involves the effort to produce knowledge about the West by moving away from the position of the object. Therefore, he would have alienated the one who alienates him. For a detailed study on the definition of the concept, its counterparts in the literature, academic studies related to the concept, and traces of the occidentalist attitude in some of Ahmet Mithat Efendi's novels, Koçyiğit, 2021.

⁵⁶ Ahmet Mithat Efendi, 2001: 825.

⁵⁷ Ahmet Mithat Efendi, 1307: 288. The original Ottoman Turkish version of the quote; “Milel-i şarkiyenin medeniyet-i umumiye-i âleme ettiği hizmet yalnız bir hizmet-i mâneviyeden ibâret olmayıp maddiyâta da taallûku bulunduğu müberhendir. Ancak bugünkü günde Avrupa'nın terakkîyât-ı maddiyesi milel-i şarkiyenin hiçbir zaman hayalinden bile geçmemiş olduğu derece-i kemâlde bulunduğundan biz Şarklılar terakkîyât-ı maddiye için Avrupa'yı tetebbua muhtaç ve mecburuz.”

of being deprived of these triggers anxiety if this situation finds a correspondence in the emotional world, whether real or not. It may direct the interlocutor towards wholesale, urgent, and quick in-text solutions. The circumstances that determine Ahmet Mithat's translation choices exemplify this. The author converses with his reader from within the community of feelings brought about by the thought that the complex new situation set forth by the new social reality and the habits of the old altered are not useful for the current reality. This new situation primarily requires the construction of a new cultural ground and the assumption of a new position. For one to feel secure and to be free from anxiety, this new cultural construction is necessary.

A significant part of Ahmet Mithat's translation strategy is based on the phenomenon of selecting products from the source language, which he has contributed to as a literary genre—either a novel or a story—through translation. In this sense, the acceptability and adequacy characteristics of the author's translations are directly related to the necessity he felt to fill the gaps in authority and socio-cultural structures himself, acting as the father and teacher of his audience. As a writer who perceives and feels in a struggle for existence, Ahmet Mithat believed it was his duty to produce works that his audience would accept, drawing strength from new knowledge and socio-cultural experiences. To accomplish this, he developed an educational methodology, which he implemented across his works. According to his teaching philosophy, European civilization served as the primary source of both knowledge and moral lessons – both positive and negative.

As Mithat Efendi explains: “For our material and spiritual advancements, the deductions and examples we follow are all aspects of European civilized life... We must learn its virtues so that we can adopt and imitate them. We must learn its vices so that rejection and avoidance are possible. According to a high authority, it is necessary to learn disbelief in terms of the essence of true faith, so that true avoidance of that filth can be possible.”⁵⁸ According to a high authority, it is necessary to learn disbelief in terms of the essence of true faith, so that true avoidance of that fifth can be possible. As clearly indicated in the above quotation, the author sees European civilization as the sole source of education and teaching. This educational approach notably excludes the socio – cultural heritage of Arab, Persian, and Turkish traditions – despite their historical significance and continued presence in contemporary Ottoman society. As a teacher, the author also values translations for the transmission he will conduct to his audience. Therefore, Mithat Efendi chooses content for his translations from the European socio-cultural universe.

Mithat Efendi's translation strategy emerged as a response to the perceived authority gap in Ottoman social structure. Faced with political instability, military defeats, and the rapid expansion of Western influence, he sought to assert himself as a cultural authority. His efforts to alleviate the anxiety of “fatherlessness”⁵⁹ reflect a broader attempt to establish a new, stable intellectual foundation amid socio-cultural upheaval. This aligns with André Lefevere's approach to translation history, which made significant contributions to the development of the field of translation studies as an independent discipline in the 1970s. Lefevere addressed the meanings of the concepts of translation history and translation as “rewriting,” “patronage,” and “manipulation” in a manner that is adapted to the definition and function of translation.

In the work titled “Translation, History, Culture,” co-authored with Susan Bassnett, and generally in Lefevere's approach, the relationship between history and translation, the transformative power of one culture over another, and issues of ideology/power such as whether translation brings innovations or suppresses them are examined in terms of concepts like rewriting, alteration⁶⁰, and patronage⁶¹. Lefevere highlights the profound cultural influence of translation: “Whatever their intentions, all rewritings reflect a certain ideology and poetics, thus manipulating literature to function in a specific way within a particular society.”⁶² Lefevere asserts that translation plays a crucial role in cultural

⁵⁸ Ahmet Mithat Efendi, 2003: 5-6. The original Ottoman Turkish version of the quote: “Zira kendi terakkiyât-ı maddiyye ve maneviyyemiz emrinde istidlâl, imtisal eylediğimiz şeyler hep Avrupa ahvâl-i maişet-i medeniyyesidir. ... Hüsniyyâtını öğrenmeliyiz ki ahz ve taklit edebilelim. Kubhiyatını öğrenmeliyiz ki ret ve tevakki mümkün olsun. Bir güstâr-ı âliye göre imanın kemal-i hakikati noktânazarınca taallüm-i küfr dahi lâzım imiş. Ta ki o şirkten bihakkın tevakki mümkün olsun.”

⁵⁹ Parla, 2022.

⁶⁰ Demircioğlu, 2016: 20-23.

⁶¹ Lefevere, 1992: 8.

⁶² Lefevere, 1992: 8.

enrichment and continuity. "These dynamic grants literary rewriters significant cultural power. Lefevere suggests that extensive research into translation's ideological influence could deepen our understanding of its role in shaping knowledge and education."⁶³ According to the thinker, the rewriting nature of translations also guarantees the permanence of literary works. From this perspective, we can say that source cultures become an authoritarian power that secures the existence of the target cultures into which the translation is made.

The aforementioned concepts and the dominance of the cultural influence area in the context of this definition also provide a ground for comparing Ahmet Mithat's translation strategy with the tradition of "nazire". Indeed, when considering the nazire tradition within the scope of the Ottoman cultural repertoire, its field of influence has not developed towards a foreign culture. It has served the natural cultural nourishment of an intertwined and interactive triple structure. However, since the texts that Mithat Efendi chose for translation and the examples of rewriting he presented consider the West as a source, according to Lefevere's emphasis, regardless of his intentions, he has opened his own cultural atmosphere to the cultural influence and guidance of the West, making his socio-cultural existence dependent on it. We know that Ahmet Mithat made conscious choices when selecting his translations, contrary to the claims of some studies, as confirmed by leading Turkish academics in translation studies⁶⁴. This shows that Ahmet Mithat's preference for the West as a new socio-cultural vision is a conscious choice. The fact that he engaged in some synthesis efforts in the content of the European cultural texts he included in *Letâif-i Rivâyât* for translation does not contradict his claim of centering Western civilization as his primary reference point.

The studies addressing the issue of the cultural-dependent relationality of metatextual and extratextual practices accompanying the genre of nazire began in the late 1980s. With these studies, especially the first translations from the West to Turkish in the genres of novel, poetry, and philosophy in the late 1850s began to be regarded as indicators of the increasing interest in European culture and literature. This observation is significant in terms of the articles area of interest, as especially Paker's works⁶⁵ analyze the translations made during the Tanzimat period and afterward by separating them from the discourse of Turkish national literary historiography.⁶⁶ The article tends to view the translation practices of this period within the frameworks of polysystem and cultural repertoire conceptualizations, seeing them as parts of the common socio-cultural tradition of Arab-Persian-Turkish. It specifically addresses Ahmet Mithat and his translations, emphasizing the author's importance as one of the key figures in Ottoman translation history at the end of the 19th century. Additionally, it evaluates the author's translation practices in light of the concepts of "acceptability" and "adequacy."⁶⁷ This original academic framing allows for posing questions about the similarities and differences between Mithat Efendi's translation strategy and the nazire tradition as a dominant literary genre within the Arab-Persian-Turkish cultural repertoire; it also addresses the reasons for the emerging differences and their influence on directing the author toward Western literary products.

In this context, it can be claimed that Ahmet Mithat continued the tradition of nazire but chose examples from the West for rewriting, reflecting the traces of his social anxiety in his translated works. In the short or long prefaces of many translated stories, it is clearly conveyed or can be inferred that Ahmet Mithat selected the translated stories in *Letaif-i Rivayat* from European content. He either took the entire original text and transformed it into a new story by changing the subject, setting, and characters, or took a part of it and created a new and original story with additions. This is, in fact, a

⁶³ Lefevere, 1992: 10.

⁶⁴ Işıl Bengi-Öner is the first person to pay attention to the originality in the translations of Mithat Efendi among the mentioned academics. In her related study, Bengi-Öner evaluated Ahmet Mithat's translation strategies in light of Hans J. Vermeer's Skopos Theory. Thus, she aimed to prove that Mithat Efendi could be regarded as a translator. The premises of Skopos are as follows: "Every discourse requires a departure from its point of origin. Every action has a purpose. Among many options, an action is selected by the person continuing the action according to their own justifications. The person who selects the action and identifies its reasons determines the method to achieve the purpose in the most optimal way. Translation is an action; it is an action directed by purpose. ... When we look at Mithat's approach to translation in light of Vermeer's Skopos theory, we see that Mithat was aware that he had departed from the point of origin when he began the translation, that he clearly defined his purpose, that he determined his action, and that he identified his method in accordance with his action and purpose." Vermeer, 1996: 11-15. Cited by Bengi-Öner, 2006: 345

⁶⁵ Demircioğlu, 2016: 121-126.

⁶⁶ Demircioğlu, 2016: 103-120.

⁶⁷ Demircioğlu, 2016: 104.

complete nazire method in terms of technique. The difference lies in the author's preferences shaped by his emotional world. How do we understand this?

In the Ottoman tradition, the concept of translation is expressed through nazire, tafsir, bayan, and nakl in the context of intercultural overlap.⁶⁸ It is important to emphasize that this translational approach functions to make foreign elements unique, transforming and assimilating them; moreover, it represents a broader cultural strategy rather than being limited to text translations. "The discussions of this translation style/nazire in the field of texts are also seen in the domain of images. Considering that nazire is, in fact, a means through which the artist develops their own style, and that it is mirrored in the West with the term 'imitatio,' we can understand how translations and nazire have become unique works of art through small additions made by the artist. Serpil Bağcı⁶⁹ highlights similar adaptation process in Islamic art, particularly in miniature painting. She demonstrates how the miniatures in Şerif's Şehname-I Türki were "Ottomanized" in their Turkish translation, with visual elements reshaped to align with local artistic conventions."⁷⁰

When compared to the Turkish-Islamic tradition of nazire, the social anxiety manifesting in Ahmet Mithat's attitude can become clearer. Within the nazire tradition, literary texts function within a shared cultural sphere, even when written in different languages. Because these works emerge from a common intellectual and artistic tradition, no significant linguistic or cultural gaps arise between the source and target texts. The differences in a new literary product created by adding certain intellectual and literary innovations become contents that contribute to the shared cultural repertoire. An original text is produced as the author blends and shapes individual ideas and literary skills without ignoring the shared social reality. Since there is no loss of cultural ground that would cause anxiety and no array of socio-cultural gaps that need to be filled, the new product, which is a kind of translation, is shaped by the harmonious whole of the original text, the target text, languages, and cultures.

This study considers the nazire tradition significant because literary works produced within this framework – particularly in the context of Islamic and Turkish – Islamic literature – can be viewed as a form of assumed translation. This perspective suggests that examining the conceptual and linguistic similarities across Arabic, Persian, and Turkish literary traditions can provide insights into the evolving nature of translation in Turkish literature – where boundaries between adaptation, citation, and original composition have remained fluid for centuries. Therefore, according to this perspective, nazire compositions are regarded as products formed as a result of the act of translation, within the framework of the current research proficiency achieved in translation studies. Moreover, this approach views the 'actions' expressed in the discourse of the poets in literary products written as nazire as the concrete indicators of translation in both the poet's and, in a sense, society's language.⁷¹ In addition, evaluating

⁶⁸ Demircioğlu, 2009: 161, footnote 4, refers to the issue by stating, "Saliha Paker expresses that, with the hypothetical concept established in reference to Anthony Pym's concept of 'interculture,' Ottoman translators and poets have been active in the overlapping areas of Arabic, Persian, and Turkish for centuries. According to Paker, this overlapping area appears to have developed as an independent system as a result of a hybridization that became distinct in the Ottoman language and cultural structure from the 16th century; therefore, it should be considered separately from the concept of 'common Islamic culture.'" Saliha, 2002: 120-143. Additionally, Demircioğlu specifically explains how the concept of "imitation" should be treated. The conceptualization used by Cemal Demircioğlu is described in his mentioned article as follows: "I am using the concept of imitatio (imitation) here not as the author's imitation of reality, corresponding to the concepts of mimesis or representation, but in the sense of the transference relationship between a work and another work that serves as its model. Therefore, imitatio refers, in a way, to the meaning similar to Cicero's (106-43 BC) 'exprimerem imitando,' which defines 'deriving by analogy' or 'creating one work by imitating another,' or the term 'imitation' that signifies 'indifference to the source text' in John Dryden's (1631-1700) classification of translation in the British tradition. (For Cicero and Dryden, see also Robinson, 1997. This transition, which actually began during the Tanzimat, provides clues about Ottoman translation theory that has yet to be written by researchers, suggesting that 'imitation' has been one of the significant concepts of this theory from at least the Late Anatolian Turkish period until the end of the 19th century." Demircioğlu, 2016: 172, footnote 26. With the conceptual and historical ties, he established, Demircioğlu refers to both the rooted structure and the unique functionality of Ottoman translation strategies.

⁶⁹ Bağcı, 2000: 162-176.

⁷⁰ Koç, 2006: 354.

⁷¹ This approach requires re-conceptualizing the notion of translation within a specific culture and period by situating past translation practices within a certain context and comparative perspective. Demircioğlu, 2016: 161. Utilizing a reverse reading of this approach, evaluating the tradition of imitation as a translation act implicitly acknowledges that the literary works emerging from this tradition contain both the individual psychological aspects of the poets who wrote them and the socio-cultural attributes related to the social structure they belong to. In this framework, it can be inferred that Ahmet Mithat shares the idea that translation carries the characteristics of both individuals and social structures, and that this understanding,

nazire as a form of translation makes it possible to identify "the actions and culture-specific forms of expression and phrases, mapping both the discourses of the poet-translators related to translation and the culture-specific perceptions at a macro level."⁷² In this direction, nazire texts will allow for interpretations related to their authors and the socio-cultural structures from which they originate.

After the Tanzimat, in the new construction process of the period, the authority is comprised of European writers and their writings. Although Ahmet Mithat denies this fact by using negative words about some aspects of the West in his writings, he accepts the European authors, their real and imagined worlds, in short, the West, by engaging with them. The hierarchical structure established between the socio-cultural world of the original text's author and that of the imitation writer, seen in the early periods of the Turkish-Islamic imitation method as well as in the classical periods, seems to have shaped Ahmet Mithat's translation preferences. Although the hierarchy formed within the Islamic civilization encompassed various cultural differences before the 19th century, it essentially nourished a common cultural repertoire. The form of imitation used in Ahmet Mithat's translation strategy implicitly places a new and foreign cultural structure above within the hierarchical order. Although the author may criticize certain aspects of both the text and external elements, his preference for the source culture affirms the authority of the West.

Conclusion

In this study, Ahmet Mithat Efendi's translation strategy has been examined in the context of societal concerns, which are also reflected in the literary works of many intellectuals of the period, with a multifaceted perspective on the relationship between literature and translation. The main claim of the study is that the texts selected by Ahmet Mithat from the Western socio-cultural universe serve not only as a means of cultural transfer or education but also as a manifestation of the societal concerns created by the Ottoman Westernization process and as an attempt to address them. Therefore, translation processes have been evaluated as an important tool for understanding the social dynamics of the period.

One of the main concepts of the study, social anxiety, has been defined as an emotional state that creates a common effect on the members of a community, regardless of whether individuals are aware of it or not. The transformations occurring between individuals and society during modernization processes, especially during the Ottoman's Westernization process, have been evaluated as the fundamental elements determining anxiety. In this context, Ahmet Mithat, while presenting the cultural accumulation of the West to Ottoman society through translation, has been influenced by this anxiety and has tried to alleviate it.

Ahmet Mithat Efendi's translation strategies have been examined through three basic elements; the first and most fundamental strategy is Ahmet Mithat's selection of translation contents from the West. While making selections from here and adapting certain aspects of Western literature to Ottoman society, he placed moral values at the forefront and chose texts suitable for the expectations of Ottoman society. Additionally, the translated texts were not simply conveyed word-for-word. The author subjected the contents he addressed to a rewriting process in his translations. The texts also serve an educational and instructive function. Here, the author's aim was to prepare Ottoman society for the

consciously or unconsciously, influences his translation activities, as reflected in various elements of his literary products. For example, in the first part of his story "Bir Tövbekâr," Ahmet Mithat addresses the strength of the bond between the individual and the social structure in which they exist and develop concerning moral issues. "Some would note that all these incidents of lovers are not prevented by morality and public etiquette, but rather they are stopped by the morality and private manners; however, if everyone were to adjust their personal morals and private manners accordingly, it is undoubtedly true that morality and public etiquette would easily arise. Otherwise, if everyone wishes to exempt themselves from the rules of public etiquette while desiring others to correct their situations, the improvement of public morality cannot be achieved under any circumstances." The original Ottoman Turkish version of the quote; "Bazıları netayic-i facia ve bazıları netayic-i mudhike intac eyleyen bunca vukuat-ı âşikaneyi ahlâk ve adab-ı umumiye îka etmeyip belki ahlâk ve etvar-ı hususiye tarafından îka olunduklarına dikkat edilecek olsa da herkes kendi ahlâk ve etvar-ı hususiyelerini ona göre tashis eylese ahlâk ve adab-ı umumiyenin dahi pek kolaylıkla husule geleceğine hiç şüphe edilemez idi. Yoksa herkes kendisini adab-ı umumiye kanunu ahkâmından hariç ve müstesna tutup da başkalarının tashis-i ahval etmelerini arzu eyleyecek olursa ahlâk-ı umumiyenin ıslahı hiçbir vechle mümkün olamaz." Ahmet Mithat Efendi, 2001: 413. From this quotation, the conclusion relevant to our topic is that the author regards the individual and the social as intertwined, interrelated structures in motion.

⁷² Demircioğlu, 2016: 161.

modernizing practices of the West. For this purpose, Ahmet Mithat presented his translations in a form that Ottoman society could comprehend, both linguistically and conceptually.

To explain Ahmet Mithat's translation strategy, the study utilized Andrée Lefevere's approach to translation history, Gideon Toury's descriptive translation studies, and critical discourse analysis. These approaches demonstrate that translation processes are not merely linguistic transfers; rather, translation is shaped within an ideological, cultural, and socio-political context. In the study, the translated texts in Ahmet Mithat's story anthology *Letâif-i Rivayat* were analyzed, and the functions of the texts selected by the author in the context of social concerns were evaluated.

The transition from the community structure to the societal structure in the process of Westernization of Ottoman society has deeply affected the identity and sense of belonging of individuals and institutions. Ahmet Mithat's translation practice aimed to balance the anxieties experienced by Ottoman society during this transformation. The study reveals that Ahmet Mithat engaged in the construction of a new cultural worldview through translation as a mechanism to alleviate these anxieties.

It has been shown that the translation processes served as a kind of mediator for the Ottoman reader, who was not directly exposed to Western culture. Ahmet Mithat's selections functioned to introduce not only the technical advancements of the West but also its social and cultural aspects to the Ottoman public. However, the notion that the West should not be entirely imitated and that the Ottomans should pursue modernization while preserving their own cultural values is frequently emphasized in Ahmet Mithat's works.

The study also shows that Ahmet Mithat's translation choices are addressed in the context of the anxiety of influence. Within the framework of Bloom's theory of anxiety of influence, it has been evaluated how the concerns felt by Ottoman writers during their encounters with the West guided their literary productions. In Ahmet Mithat's selections from Western literature, it has been observed that admiration for Western culture and a critical distance towards it are intertwined.

When considered in the context of Occidentalism, Ahmet Mithat's attitude towards the West has been evaluated as a search for balance, accepting the superiority of the West while arguing that Ottoman society needed to preserve its own identity. At this point, although the idea has been reflected that a selectivity towards Western culture should be developed through the themes of translations, and that Ottoman society should shape its own Westernization process by learning from the West rather than directly imitating it, it has been pointed out that the author's choice of the Western socio-cultural universe as a primary source is connected to social concerns.

This study evaluates Ahmet Mithat Efendi's translation practice in the context of the shared social concern during the Westernization process of the Ottoman social structure. The findings indicate that Ahmet Mithat's translations are not merely a process of cultural transfer, but also involve a form of social engineering effort. It can be said that Ahmet Mithat's translation strategy served as a kind of buffer mechanism in the relationship between the modern Ottoman intellectual and the West. While the technological and scientific advancements of the West were conveyed to Ottoman society, a more selective attitude was adopted regarding Western social and moral norms. This situation demonstrates that translation is not only a literary activity but also a part of the process of creating social consciousness.

In conclusion, Ahmet Mithat's translation strategy can be regarded as an effort to find a solution to the identity, culture, and belonging issues faced by Ottoman society during the process of Westernization. The contribution of this study to the literature is to emphasize the fact that translation has a social function and to reinterpret Ahmet Mithat's translation process in this context. Thus, it becomes clearer that translation was not only a linguistic practice but also served as a tool for social and cultural transformation during the process of Ottoman modernization.

References

- Ahmet Mithat Efendi. (1307). Avrupa'da bir cevelân (the outing in Europe). İstanbul.
- Ahmet Mithat Efendi. (2001). Gönül (Heart). F. Gökçek ve S. Çağın, (Ed.), In Letâif-i Rivâyât (pp. 88-105). İstanbul: Çağrı Publishing.
- Ahmet Mithat Efendi. (2001). Nasip (Good luck). F. Gökçek ve S. Çağın, (Ed.), In Letâif-i Rivâyât (pp. 259-282). İstanbul: Çağrı Publishing.
- Ahmet Mithat Efendi. (2001). Cinli han (Caravanserai haunted by demons). F. Gökçek ve S. Çağın, (Ed.), In Letâif-i Rivâyât (pp. 338-383). İstanbul: Çağrı Publishing.
- Ahmet Mithat Efendi (2001). Bir tövbekâr (A penitent). F. Gökçek ve S. Çağın, (Ed.), In Letâif-i Rivâyât (pp. 413-437). İstanbul: Çağrı Publishing.
- Ahmet Mithat Efendi. (2001). Çifte intikam (Double vengeance). F. Gökçek ve S. Çağın, (Ed.), In Letâif-i Rivâyât (pp. 497-520). İstanbul: Çağrı Publishing.
- Ahmet Mithat Efendi. (2001). Kısmetinde olanın kaşığında çıkar (What is meant for you will come to you). F. Gökçek ve S. Çağın, (Ed.), In Letâif-i Rivâyât (pp. 563-593). İstanbul: Çağrı Publishing.
- Ahmet Mithat Efendi (2001). Diplomalı kız (Graduated girl). F. Gökçek ve S. Çağın, (Ed.), In Letâif-i Rivâyât (pp. 593-663). İstanbul: Çağrı Publishing.
- Ahmet Mithat Efendi. (2001). İki hud'akâr (Two rogues). F. Gökçek ve S. Çağın, (Ed.), In Letâif-i Rivâyât (pp. 703-733). İstanbul: Çağrı Publishing.
- Ahmet Mithat Efendi. (2001). Ana-kız (Mother-daughter). F. Gökçek ve S. Çağın, (Ed.), In Letâif-i Rivâyât (pp. 823-851). İstanbul: Çağrı Publishing.
- Ahmet Mithat Efendi. (2003). Mesâil-i muğlâka (Uncertain examples), All His Texts Novels XVI: Old Letters, Altın Âşıklar (Golden Lovers), Mesâil-i Muğlâka (Uncertain Examples), Jön Türk (Young Turks). Çoruk, A. Ş., M. F. Andı, and K. Yetiş, (Ed.). Ankara: Türk Dil Kurumu Publishing.
- Ahmet Mithat Efendi. (2013). İfade-i mahsusa (Special expression). In Durub-ı Emsal-i Osmaniye: Şinasi Hikemiyâtının Ahkamı (Ottoman Proverbs: The Provisions of Şinasi's Philosophical Topics) – Tasvir (Description). İ. Enginün, (Ed.). İstanbul: Dergâh Publishing.
- Ahmet Mithat Efendi. (2017). Kıssadan hisse (Moral of the story). S. Çağın, (Ed.). İstanbul: Dergâh Publishing.
- Ayverdi, İ. (2005). Kubbealtı Dictionary. Erişim adresi: <https://lugatim.com/s/%C4%B0KT%C4%B0BAS>
- Bağcı, Serpil. (2000). From translated work to translated image: The illustrated Şehnâme-i Türkî copies. Muqarnas, XVII, 162-176.
- Bengi-Öner, I. (1999). Bir söz ustası ve bir devrimci: Ahmed Mithat Efendi Çeviri Bir Süreçtir... Ya Çeviribilim (A Master of Words and a Revolutionary: Ahmed Mithat Efendi", Translation is a Process... So Translation Studies), İstanbul: Sel Publishing.
- Bengi-Öner, I. (2006). Çeviribilimde bir hâce-i evvel: Ahmet Mithat Efendi. In N. Esen (Ed.), Merhaba Ey Muharrir! Ahmet Mithat Üzerine Eleştirel Yazılar. (A Pioneer in Translation Studies: Ahmet Mithat Efendi, Hello O Writer! Critical Writings on Ahmet Mithat) (pp. 338-346). İstanbul: Boğaziçi University Publishing.
- Bloom, H. (2014). The western canon. (Trans. Ç. Pala Mull). İstanbul: İthaki Publishing.
- Bloom, H. (2020). The anxiety of influence: A theory of poetry. (Trans. F. B. Aydar). İstanbul: Metis Publishing.
- Çakır, B. (2011). Belirsizlik ve korkunun yeni düzen oluşmasına katkısı (The Contribution of Uncertainty and Fear to the Formation of a New Order). İstanbul Journal of Sociological Studies 36. Erişim adresi: <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/100938>

- Çeviktaş, O. (2023). John William Draper'in History of the Conflict Between Religion and Science adlı eserinin Osmanlı Türkçesine çevirisi üzerine betimleyici bir çalışma (A descriptive study on the Ottoman Turkish translation of John William Draper's History of the Conflict between Religion and Science). (Unpublished doctoral thesis). Yıldız Technical University, Institute of Social Sciences, Department of Western Languages and Literatures, Intercultural Translation Doctoral Program, İstanbul.
- Dellaloğlu, B. (2020). Poetik ve politik (Poetic and Politic). İstanbul: Timaş Publishing.
- Demircioğlu, C. (2003). 19. yüzyıl sonu Türk edebiyatında 'terceme' kavramı (the concept of 'translation' in late 19th century Turkish literature). TUBA 27(II), 13-31.
- Demircioğlu, C. (2009). Osmanlı çeviri tarihi araştırmaları açısından 'terceme' ve 'çeviri' kavramlarını yeniden düşünmek, TUBA/JTS 33(I), 159-177.
- Demircioğlu, C. (2016). Çeviribilimde tarih ve tarih yazımı (History and historiography in translation studies). İstanbul: Boğaziçi University Press.
- Enginün, İ. (1990). Ahmet Mithat Efendi's plays, İstanbul: Marmara University Publishing
- Even-Zohar, I. (1970). The function of the literary polysystem in the history of literature, paper presented at the Literature Symposium held at Tel Aviv University on February 2.
- Even-Zohar, I. (1987). The position of translated literature within the literary polysystem. Porter Institute: Tel Aviv University.
- Gökçek, F. (2012). Ahmet Mithat Efendi'nin çevirileri ve çeviri anlayışı (Ahmet Mithat Efendi's translations and translation approach). In Küllerinden doğan anka (Phoenix rising from its own ashes). (pp. 196-206). İstanbul: Dergâh Publishing.
- Gürbilek, N. (2004). Kör ayna, kayıp şark (The blind mirror and the lost east). İstanbul: İletişim Publishing.
- Habermas, J. (1997). Kamuallığın yapısal dönüşümü (The structural transformation of publicity). (Trans. T. Bora, and M. Sancar). İstanbul: İletişim Publishing.
- Fazlıoğlu, İ. (2023). Sözün eşiğinde (At the threshold of the word). İstanbul: Ketebe Publishing.
- Jackson, P. and Everts, J. (2010). Anxiety as social practice. Environment and Planning A: Economy and Space, 42(11). 2791-2806. <https://doi.org/10.1068/a4385>
- Kaplan, R. (1993). Klasikler tartışması (başlangıç dönemi) (Classics Debate (Early Period)). Turcology Journal. 11(1), 161-208.
- Kaya, Ö. (2024). Ahmet Mithat'ın romanlarında sınırlar ve sınıraşımları (Boundaries and transgressions in ahmet mithat's novels). (Unpublished PhD thesis). Boğaziçi University, İstanbul.
- Kara, İ. (1994). İslamcılarının siyasî görüşleri (The political views of islamists). İstanbul: İz Publishing.
- Pyszczyński, T. and Kesebir, P. (2011). Anxiety buffer disruption theory: A terror management account of posttraumatic stress disorder. Anxiety, Stress & Coping: An International Journal, 24(1), 3-26. <https://doi.org/10.1080/10615806.2010.517524>
- Koç, H. (2006). Osmanlı'da tercüme kavramı ve tanzimat dönemindeki edebî tercümelere dair çalışmalar (The concept of translation in the ottoman empire and studies on literary translations during the tanzimat period). Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi (Turkey Studies Literature Journal) 4(8), 351-382.
- Koçyiğit, D. (2021). Öteki aynasında kendini izlemek Ahmed Midhat Efendi ve Gaspıralı İsmail Bey'in romanlarında oksidentalizm (Watching yourself in the other mirror: occidentalism in the novels of Ahmed Midhat Efendi and Gaspıralı İsmail Bey). İstanbul: Ketebe Publishing.
- Kuhn, S. T. (1982). Bilimsel devrimlerin yapısı (The structure of scientific revolutions). (Trans. N. Kuyuş). İstanbul: Alan Publishing.

- Lefevre, A. (Ed.). (1992). *translation/history/culture: a sourcebook*. London: Routledge.
- Okay, O. (2005). *Batılılaşma devri Türk edebiyatı (Westernization period Turkish literature)*. İstanbul: Dergâh Publishing.
- Ortaylı, İ. (2001). *İmparatorluğun en uzun yüzyılı (The longest century of the empire)*. İstanbul: İletişim Publishing.
- Paker, S. (1987). *Tanzimat döneminde Avrupa edebiyatından çeviriler: Çoğul dizge açısından bir değerlendirme (Translations from European literature during the tanzimat period: an evaluation from a literary polysystem perspective)*. (Trans. A. Tükel). İstanbul: Metis Translation.
- Paker, S. (2014). *Terceme, te'lif ve özgünlük meselesi (Translation, copyright and originality)*. Aynur, H., Çakır, M., Koncu, H., Kuru, S. S., Özyıldırım, A. E. (Ed.). In *Metnin halleri: Osmanlı'da telif, tercüme ve şerh (Text forms: authoring, translation, and commentary in the Ottoman Empire)*. (pp. 36-71). İstanbul: Klasik Publishing.
- Parla, J. (2007). *Don Kişot'tan bugüne roman (From Don Quixote to today's novel)*. İstanbul: İletişim Publishing.
- Parla, J. (2022). *Babalar ve oğullar, tanzimat romanının epistemolojik temelleri (fathers and sons, the epistemological foundations of the tanzimat novel)*. İstanbul: İletişim Publishing.
- Rosenwein, B. (2007). *Emotional communities in the early middle ages*. Ithaca&London: Cornell University Press.
- Yürek, P. G. (2002). *The evaluation of translation activities in Turkey in the 1940s according to polysystem theory*. (Unpublished master's thesis). Yıldız Technical University Institute of Social Sciences, İstanbul.
- Vermeer, Hans J. (1996). *A skopos theory of translation (some arguments for and against)*, Heidelberg: TEXTconTEXT, Verlag.
- Zarakol, A. (2012). *"Ulusal kimlik ve leke" yenilgiden sonra doğu batı ile yaşamayı nasıl öğrendi? (National identity and stigma how did east learn to live with west after defeat?)*. İstanbul: Koç University Press.

Beyan ve Açıklamalar

Etik Beyan: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur (Sevim Zehra Kaya). Araştırma ikincil verilere sahip bir çalışma olduğu için etik beyana gerek yoktur.

Yazar Katkısı: Kavram/fikir, veri toplama/işleme, analiz, yazım ve eleştirel inceleme ve düzenleme Sevim Zehra Kaya (katkı oranı %100) tarafından yapılmıştır. Yazar makalenin yayınlanan versiyonunu okumuş ve kabul etmiştir.

Finansman: Bu çalışmada herhangi bir fon desteği alınmamıştır.

Çıkar Çatışması: Yazar herhangi bir çıkar çatışması beyan etmemektedir.

İntihal: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

Lisans: CC BY-NC 4.0





Nisan/April 2025, Cilt/Volume: 15, Sayı/Issue: 1, 121-140.

Başvuru/Submitted: 12.03.2025

Kabul/Accepted: 23.04.2025

Yayın/Published: 29.04.2025

DOI: 10.17828/yalovasosbil.1656054

Araştırma Makalesi/Research Article

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/yalovasosbil>

Viral Reklamlar ve Dijital Emek Sömürüsü: Kapitalist Dijital Ekonomiye Eleştirel Bir Bakış*

Yıldız Kol** - Ahmet Eskicumalı***

Öz

Bu çalışma, dijital emek sömürüsünü viral reklamlar bağlamında ekonomi politik bir perspektifle ele almakta ve dijital kapitalizmin temel sömürü mekanizmalarını baskı, el koyma ve yabancılaşma ekseninde eleştirel bir tartışma yaklaşımıyla incelemektedir. Christian Fuchs'un dijital emek kuramına dayanan araştırma, viral reklamların kullanıcıları farkında olmadan dijital kapitalist sisteme nasıl entegre ettiğini ve onların ücretsiz emeklerini metalaştırarak ekonomik değer üretimine nasıl dahil ettiğini tartışmaktadır. Literatüre dayalı bu çalışmada, kapitalist dijital ekonomi içerisinde kullanıcı emeğinin metalaştırılma ve sömürülme süreçleri irdelenmektedir. Zira dijital platformlar, “ücretsiz” hizmet sunma vaadiyle kullanıcıları üretken birer emek kaynağına dönüştürmekte ve viral reklam stratejileri aracılığıyla bu sömürüyü derinleştirmektedir. Kullanıcılar, “duygusal manipülasyon, hipergerçeklik ve gönüllü katılım illüzyonu” gibi stratejilerle “üretüketici” (prosumer) konumuna indirgenmekte; dikkat, zaman ve duyguları metalaştırılarak ekonomik değere dönüştürülmektedir. Ancak, kullanıcılar içerikleri paylaşarak reklamların dolaşımına katkıda bulunurken kendi emekleri üzerindeki kontrolü kaybetmekte ve dijital kapitalizmin yeniden üretimine aracılık etmektedir. Bu çalışma, viral reklamların yalnızca bir pazarlama stratejisi olmadığını, aksine kullanıcı emeğinin sistematik biçimde sömürüldüğü bir ekonomik modelin temel unsurlarından biri olduğunu ortaya koymaktadır. Dijital emek sömürüsüne dair eleştirel bir farkındalık yaratmayı amaçlayan araştırma, medya etiği, kullanıcı özerkliği ve ekonomik eşitsizlikler açısından viral reklamların yol açtığı yapısal sorunları analiz ederek literatüre özgün bir katkı sunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Emek, Dijital Emek, Dijital Emek Sömürüsü, Dijital Ekonomi, Viral Reklam.

* Bu çalışma Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İletişim Bilimleri Anabilim Dalında Prof. Dr. Ahmet Eskicumalı danışmanlığında hazırlanan “Ekonomi Politik Perspektifinde Dijital Emek Sömürüsü: Viral Reklam Örneklerine Yönelik Eleştirel Bir Söylem Analizi” başlıklı doktora tezinden üretilmiştir (Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi, Sakarya, 2025).

** Öğr. Gör. Dr., Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, Gölpaazarı MYO, Halkla İlişkiler ve Tanıtım, yildiz.kol@bilecik.edu.tr, 0000-0002-7167-9626

*** Prof. Dr., Sakarya Üniversitesi, İletişim Fakültesi, İletişim ve Tasarım Bölümü, ecumali@sakarya.edu.tr, 0000-0003-3296-9580

Viral Advertising and Digital Labor Exploitation: A Critical Perspective on the Capitalist Digital Economy

Abstract

This study approaches digital labor exploitation within the context of viral advertising from a political economy perspective and critically examines the fundamental mechanisms of exploitation in digital capitalism—namely, coercion, expropriation, and alienation. Drawing on Christian Fuchs’s theory of digital labor, the research discusses how viral advertisements integrate users into the digital capitalist system unconsciously, incorporating their unpaid labor into the production of economic value through commodification. This literature-based study examines the processes of commodification and exploitation of user labor within the capitalist digital economy. Digital platforms transform users into productive labor sources under the guise of offering “free” services, thereby deepening exploitation through viral advertising strategies. Users are reduced to a “prosumer” status via tactics such as emotional manipulation, hyperreality, and the illusion of voluntary participation; their attention, time, and emotions are commodified into economic value. However, while users contribute to the circulation of advertisements by sharing content, they simultaneously lose control over their own labor, facilitating the reproduction of digital capitalism. This study demonstrates that viral advertising is not merely a marketing strategy but constitutes a key element of an economic model in which user labor is systematically exploited. Aiming to foster critical awareness of digital labor exploitation, the research makes an original contribution to the literature by analyzing the structural issues arising from viral advertising in terms of media ethics, user autonomy, and economic inequality.

Keywords: Labor, Digital Labor, Digital Labor Exploitation, Digital Economy, Viral Advertising.

Giriş

Dijitalleşmeyle birlikte emek süreçleri dönüşüme uğramış, üretim ilişkilerinde köklü değişimler meydana gelmiştir. Kapitalist üretim biçiminin temel dinamiklerinden biri olan emek sömürüsü, dijital ortamda daha incelikli ve görünmez hale gelerek geniş bir kullanıcı kitlesini kapsayacak şekilde yayılmıştır (Fuchs, 2014). Günümüzde internet kullanıcıları yalnızca içerik tüketicileri değil, aynı zamanda üretken katılımcılar haline gelmiştir. Ancak bu katılım, dijital kapitalizmin mantığı çerçevesinde kullanıcıları emek gücü olarak konumlandırırken, onların ürettikleri değere sistematik bir biçimde el konulmasını da beraberinde getirmektedir (Fuchs, 2021). Özellikle viral reklamlar, kullanıcıların farkında olmadan metalaştırıldığı ve emeklerinin sermaye birikimine hizmet ettiği dijital sömürü mekanizmalarının en belirgin örneklerinden biridir.

Christian Fuchs’un (2014) dijital emek sömürüsü kavramsallaştırması, viral reklamlarda dijital emek sömürüsünü üç temel eksenle ele almayı mümkün kılar: baskı (coercion), el koyma (appropriation) ve yabancılaşma (alienation). Birincisi, viral reklamların üretim ve yayılım süreçleri, kullanıcıları doğrudan veya dolaylı olarak bu reklamlara katkı sağlamaya teşvik eden bir baskı mekanizmasına dayanır. Kullanıcılar, sosyal medya dinamikleri içinde beğeni, paylaşım ve etkileşim gibi pratikleri gönüllü bir eylem olarak gerçekleştirirken, aslında reklamların dolaşımına hizmet eden görünmez emekçiler hâline gelirler (Terranova, 2000). İkincisi, el koyma mekanizması devreye girer: Kullanıcıların ürettiği içerik, etkileşim ve veri, reklam şirketleri ve platform sahipleri tarafından metalaştırılarak ekonomik kazanca dönüştürülür (Smythe, 1981; Fuchs, 2020). Son olarak, bu süreç yabancılaşma ile tamamlanır. Kullanıcılar, kendi üretken katkılarının farkına varamaz, emeklerinin karşılığını alamaz ve bilinçsizce tüketim mekanizmalarının bir parçası hâline gelirler (Marx, 1990; Fuchs, 2014).

Viral reklamlar, kullanıcıların gönüllü katılımı üzerinden ilerleyen, ancak özünde dijital emek sömürüsünü yeniden üreten bir yapıya sahiptir. Örneğin, amatör oyuncuların, gerçek hayattan kesitler sunan kurguların ve “doğal” olduğu iddia edilen içeriklerin kullanımı, reklamın sahiçiliğini arttırırken, aynı zamanda sömürüyü görünmez kılar. Kullanıcılar bu reklamlara yalnızca tüketici olarak değil, dağıtıcı, yorumlayıcı ve yeniden üreten aktörler olarak dâhil edilirler.

1. Dijital Emek Sömürüsü

Dijital emek sömürüsü, bilgi ve iletişim teknolojilerinin yaygınlaşması ile birlikte modern dijital ekonomide iş gücünün karşılaştığı olumsuz etkileri tanımlayan bir kavramdır. Bu terim, dijital platformlar ve ağlar üzerindeki iş gücünün dönüşüm sürecini kapsamlı bir şekilde incelemektedir. Dijital emek sömürüsü, yalnızca dijital platformlarda çalışan işçileri değil, aynı zamanda kullanıcıların da katkılarıyla üretim sürecine dahil olup, bununla birlikte bilinçsizce sömürüldükleri bir yapıyı anlatmaktadır. Bu çerçevede, dijital emek sömürüsü, kullanıcıların ürettikleri içerik ve veriler üzerinden ve aynı zamanda dijital platformların arka planında çalışan işçilerin düşük ücretli, güvencesiz ve esnek çalışma koşulları altında sömürülmelerini içermektedir. Bu süreç, dijital ekonominin daha fazla kazanç elde ettiği bir yapıyı oluştururken, emekçilerin bu kazançlardan faydalanmalarını engelleyen bir sistemin parçasıdır.

Dijital platformlar ve internet kullanıcılarının etkileşim süreçlerinde nasıl sömürüldüğüne dair eleştirel bir bakış açısı sunan dijital emek sömürüsü tartışmaları, özellikle Karl Marx'ın emek-değer teorisi ve bu teorinin modern dijital dünyada nasıl uygulanabileceği etrafında şekillenmiştir. Dijital emek sömürüsünün en önemli teorisyenlerinden biri Christian Fuchs'tur. Fuchs, bu kavramı geliştirmiş ve dijital medya ile sosyal medya platformlarında kullanıcı emeğinin sömürülmesini Marksist ekonomi-politik çerçevede ele almıştır.

Christian Fuchs, dijital emek sömürüsüne ilişkin görüşlerini geliştirirken Karl Marx'ın emek-değer teorisi ve kapitalist sömürü kavramlarından önemli ölçüde faydalanmıştır. Bunun yanı sıra, Fuchs, Dallas Smythe'in geleneksel medya izleyicilerini reklamcılara satılan bir meta olarak tanımlayan izleyici emeği ve izleyici metası kavramlarını dijital medya ortamına uyarlanmıştır. Fuchs, teorisini oluştururken Alvin Toffler'in üretketici (prosumer) kavramını dijital emek bağlamında genişleterek, bu kavramın dijital platformlarda nasıl işlediğini detaylı bir şekilde incelemiştir. Ayrıca, Tiziana Terranova tarafından açıklanan ve Michael Hardt ile Antonio Negri tarafından geliştirilen maddi olmayan emek kavramı, dijital emek sömürüsü perspektifinde yeniden şekillendirilmiştir. Bu doğrultuda, Christian Fuchs, dijital emek sömürüsü teorisi aracılığıyla dijital platformların kullanıcı emeğini nasıl birikim aracına dönüştürdüğünü ve bu süreçte kullanıcıların nasıl sömürüldüğünü kapsamlı bir biçimde analiz etmiştir. Fuchs'a göre, kullanıcılar dijital platformlarda yalnızca tüketici değil, aynı zamanda üretici olarak da değer yaratmaktadır. Bu değer, kullanıcıların platformlarda harcadıkları zaman, etkileşime girdikleri içerikler ve ürettikleri veriler aracılığıyla ortaya çıkmaktadır. Ancak, bu emek çoğu zaman karşılıksızdır; dijital platformlar ücretsiz hizmet sunduğu izlenimi yaratsa da, aslında gerçek gelir modeli, kullanıcıların emeği ve verilerinin ekonomik olarak kullanılmasıdır.

Fuchs'un dijital emek sömürüsü teorisi, Marx'ın emek-değer teorisi ve kapitalist sömürü anlayışının bir devamı olarak değerlendirilebilir. Marx'ın emek-değer teorisi, bir mal ya da hizmetin değerinin, üretim sürecinde harcanan emekle belirlendiğini savunur. Fuchs ise bu teoriyi dijital çağın şartlarına uyarlayarak, dijital platformlarda kullanıcıların gerçekleştirdiği üretken faaliyetlerin de emek olarak kabul edilmesi gerektiğini savunmaktadır. Bu perspektifte, kullanıcılar sosyal medya, arama motorları ve diğer dijital platformlarda içerik ürettikçe, aslında dijital kapitalistlerin kâr elde etmelerine katkıda bulunan bir emek sürecinin parçası olmaktadır (Fuchs, 2015: 50). Bu süreçte, kullanıcılar tarafından üretilen veriler ve içerikler, kapitalist sistem tarafından kâr amacıyla metalaştırılmakta ve satılmaktadır. Ancak, bu emek sürecine dahil olan kullanıcılar, ürettikleri değerden hiçbir pay almazlar; bu durum, Marx'ın kapitalist sömürü kavramı ile benzerlik göstermektedir. Marx'a göre, kapitalist sistemde işçiler, emeklerinin karşılığı olan değer tamamını alamazlar, çünkü bu değer bir kısmı kapitalist sınıf tarafından artı-değer olarak alınır. Fuchs da dijital emekçilerin emeklerinin karşılığında ürettikleri değer çok azını ya da hiçbiri almadıklarını ifade etmektedir (Fuchs, 2015: 72).

Fuchs, dijital ortamda artı değer üretimi ile sermaye birikimi arasındaki ilişkiyi Marx'ın ekonomik teorisi ve Marksist sınıf analizine dayanarak açıklar. Marx'a göre, üretim sürecinde işçilerin emeğiyle üretilen malların sermaye sahiplerine satılması durumunda, işçiye ödenen ücret, harcanan emeğin gerçek değerinden daha düşük olur. Bu fark, sermaye sahiplerinin artı değer elde etmelerini sağlar ve işçilerin sömürülmesi olarak tanımlanır (Marx, 2011: 300). Fuchs, bu ekonomik anlayışı dijital medya bağlamına uyarlayarak, sosyal medya platformlarında artı değer üretimi ve sömürünün

de benzer şekilde işlediğini savunmaktadır. Sosyal medya platformları, kullanıcıların ürettiği içerikleri ve verileri toplayarak pazarlama ve reklam amacıyla kullanmaktadır. Bu bağlamda kullanıcılar, içerik üretirken ve veri sağlayarak aslında ücretsiz bir şekilde çalışmaktadır. Ancak bu emek karşılığında doğrudan bir ödeme almazlar; ürettikleri içerik ve veriler, platform sahipleri tarafından reklamverenlere satılır ve bu sayede platformlar artı değer elde ederler (Fuchs, 2014: 92-95). Bu durum, sosyal medya platformlarının ücretsiz hizmet sundukları iddiası altında, kullanıcıların emeğini sömürdüklerini ortaya koymaktadır. Kullanıcıların emeğiyle üretilen değer, katkılarının karşılığıyla orantılı olmadığı için, bu süreç dijital kapitalist sistemin bir sömürü biçimi olarak değerlendirilmektedir (Fuchs, 2014: 101-104). Bu bağlamda dijital ortamda yaşanan sömürü, kullanıcıların ürettikleri içerik ve verilerin sermaye sahipleri tarafından kâr amacıyla kullanılmasına dayanmaktadır. Fuchs, bu sürecin, kullanıcıların emeğini değersizleştirerek onları sömüren bir yapıyı oluşturduğunu ileri sürmektedir. Bu, kullanıcıların ürettikleri değerın tam karşılığını alamamaları ve bu değerın büyük bir kısmının sermaye birikimine katkı sağlaması anlamına gelmektedir.

Fuchs'un dijital emek sömürüsüne dair kuramsal çerçevesinde, Marx'ın "yabancılaşma" kavramı önemli bir yer tutmaktadır. Marx'a göre, yabancılaşma, işçinin emeği üzerindeki kontrolünü kaybetmesi ve emeğin, işçinin kendisinden bağımsızlaşarak yabancılaştığı bir süreçtir. Fuchs (2015: 202), bu kavramı dijital çağın koşullarına uyarlayarak "dijital çalışma"yı, dijital medya teknolojileri aracılığıyla üretilen ve dijital medya kullanımıyla elde edilen içerik ve ürünlerde nesnelleşen kullanım değerleri yaratan tüm etkinlikler olarak tanımlar. Bu çerçevede, "dijital emek" ise dijital çalışmanın "yabancılaşmış" biçimidir. Yani, dijital emek, kullanıcıların dijital platformlarda gerçekleştirdiği üretken faaliyetlerin, onların kontrolünden çıkarak, platform sahipleri tarafından kâr amacıyla kullanılan bir değere evrilmesidir.

Fuchs, dijital medya kullanıcılarının içerik üretirken aslında dijital emek sürecine dahil olduklarını, ancak bu sürecin genellikle görünmez ve karşılıksız olduğunu vurgulamaktadır. Kullanıcılar, kendi içeriklerini üretip paylaştıklarında, platformların reklam gelirleri ve veri ticareti aracılığıyla kazanç elde etmelerine olanak sağlarlar. Ancak, bu emek sürecinden maddi bir kazanç sağlamazlar; aksine, ürettikleri içerik ve veriler, platform sahipleri tarafından sömürülür. Bu durum, Marx'ın yabancılaşma kavramının dijital dünyadaki bir yansımasıdır; kullanıcılar, emeklerinin ürünü olan içerik ve verilerin kontrolünü kaybederler ve bu ürünler, platformların kâr odaklı stratejilerinde kullanılan metalar haline gelir (Fuchs, 2015: 150-153). Bu bağlamda, Fuchs, dijital emeğin, kullanıcıların emeğinin değersizleşmesi ve sömürülmesi süreci olduğunu belirtir. Bu emek biçimi, hem emeğin kendisini hem de emeğin ürünü açısından kullanıcıları yabancılaştırarak, onları kapitalist üretim ilişkilerinin bir parçası haline getirmektedir. Böylece, dijital emek yalnızca ekonomik değil, aynı zamanda ideolojik ve kültürel bir yabancılaşmayı da içermektedir.

Fuchs, dijital emek sömürüsünün, yalnızca maddi sömürüye dayalı bir süreç olmanın ötesine geçtiğini, tıpkı kapitalizmin diğer alanlarında olduğu gibi, bu sömürü biçiminin kullanıcıların manevi yönlerinde de ciddi kayıplara yol açtığını ifade etmektedir. Bu manevi kayıplar, dört farklı yabancılaşma biçimiyle kendini göstermektedir. İlk olarak, kullanıcılar, platformda içerik üretirken ve bu süreçte tükenirken, harcadıkları "emek"ten yabancılaşmaktadır. Kullanıcılar, emeklerini ve zamanlarını sosyal medya içeriklerine harcarlar, ancak bu emeğin karşılığını alamazlar. Bu durum, kullanıcıların kendi emeklerine yabancılaşmalarına yol açar; çünkü ürettikleri içeriklerin değerini kontrol edemezler ve bu içeriklerin üretim sürecinde harcadıkları emek, kendilerine yabancı hale gelir. İkinci olarak, kullanıcılar, kendi emekleriyle ürettikleri içerik ve verilerin mülkiyetinin sosyal medya platformlarına ait olması ve bu verilerin platform tarafından ticarî bir mal olarak kullanılması nedeniyle "emeğinin ürününden" yabancılaşmaktadır. Kullanıcılar, ürettikleri içerik ve verilerin platformlar tarafından satılması ve bu satıştan elde edilen gelirin platform sahiplerine aktarılması sonucu, emeğinin karşılığını ve ürününü kontrol etme hakkını kaybetmektedirler. Bu yabancılaşma, kullanıcıların kendi yarattıkları değeri sahiplenememeleri ve bu değerın platformlar tarafından metalaştırılmasıyla derinleşmektedir. Üçüncü olarak, kullanıcılar, sosyal medyada oluşturdukları içeriklerin beğeni sayısı, arkadaş sayısı gibi niceliksel ölçütler aracılığıyla bir yarışa tabi tutulmaktadırlar. Bu durum, kullanıcıların diğer kullanıcılarla rekabet etmek zorunda kalmalarına ve böylece "diğer kullanıcılardan" yabancılaşmalarına yol açmaktadır. Bu yabancılaşma, sosyal medya kullanıcılarının birbirleriyle olan bağlarını ve topluluk duygularını zayıflatarak, daha bireysel ve rekabetçi bir yapıya doğru evrilmelerine sebep olabilmektedir. Bu üç yabancılaşma biçimi, dijital

emek sömürüsünün sadece ekonomik değil, aynı zamanda duygusal ve toplumsal bir boyutunun da olduğunu göstermektedir.

Kullanıcılar, içeriklerinin daha fazla görünür olabilmesi için sürekli çaba sarf ederken, bu içeriklerin görünürlüklerinin algoritmalar tarafından kontrol edilmesi ve manipüle edilmesi, kullanıcılar arasındaki ilişkilerin ve etkileşimlerin nesnel bir hale gelmesine yol açabilmektedir. Son olarak, kullanıcılar, sosyal medya platformlarında daha idealize edilmiş bir benlik oluşturmaya zorlanırken, kendi öz benliklerinden yabancılaşmaktadırlar. Kullanıcıların değerlerinin, sosyal medya platformlarının kriterleriyle belirlenmesi, serbest zamanlarının bu platformlarda geçirilmesi, sosyal medyada değerın niceliksel ölçütlerle belirlenmesi ve kişisel düşüncelerden uzak bir şekilde geçirilen zamanın platforma hapsedilmesi, bireylerin “kendilerinden” uzaklaşmalarına neden olabilmektedir. Bu yabancılaşma, kullanıcıların kendi kimliklerini ve değerlerini, platformların dayattığı normlara göre yeniden yapılandırmaya zorlanması ve bu süreçte gerçek benliklerinden sapmaları anlamına gelmektedir (Fuchs, 2015: 395). Bu dört farklı yabancılaşma türü, dijital emek sömürüsünün sadece ekonomik bir boyutu olmadığını, aynı zamanda kullanıcıların duygusal, sosyal ve bireysel varlıklarını etkileyen derin bir yabancılaşma sürecine yol açtığını göstermektedir.

Fuchs, dijital emek sömürüsü teorisini geliştirirken Dallas Smythe ve Alvin Toffler'ın kavramlarını birleştirmeye yönelik bir çaba göstermiştir. Smythe, 1977 yılında yazdığı “Communications: Blindspot of Western Marxism” adlı makalesinde, “izleyici metası” kavramını ortaya koyarak, medya izleyicilerinin kapitalist sistemde bir meta olarak değerlendirildiğini ve medya şirketleri tarafından reklamverenlere satıldığını belirtmektedir. Bu yaklaşım, kitle iletişim araçlarının izleyicilerini yalnızca pasif tüketiciler olarak ele alan bir çerçevede değerlendirilmiştir. Smythe'a göre, televizyon ve radyo gibi medya araçları, izleyicilerin dikkatini ve zamanını toplar, bu dikkati bir ürün haline getirerek reklamverenlere sunar. Öte yandan, Alvin Toffler, 1980 tarihli “The Third Wave” eserinde “prosumer” (üretketici) kavramını tanıtarak, üretim ve tüketim rollerinin birleştiği yeni bir toplumsal dinamiğe işaret eder. Toffler'a göre, dijital çağla birlikte bireyler sadece tüketici olmanın ötesine geçerek, aynı zamanda üretici olarak da rol alırlar. Bu durum, geleneksel medya izleyicisinin pasif konumundan farklı olarak, bireylerin dijital platformlarda hem içerik üreten hem de tüketen aktif katılımcılar haline gelmelerine olanak sağlamaktadır.

Fuchs, dijital medyanın yapısını ve kullanıcıların bu platformlardaki rollerini incelerken, Smythe'in izleyici metası kavramını ve Toffler'ın prosumer kavramını birleştirerek önemli bir analiz yapmaktadır. Dijital medya ve sosyal ağların, geleneksel kitle iletişim araçlarının pasif izleyici/dinleyici modelini değiştirerek kullanıcıları daha aktif bir pozisyona getirdiğini vurgulamaktadır. Fuchs'a göre, bu dönüşüm sürecinde, bireyler yalnızca içerik tüketmekle kalmaz, aynı zamanda içerik üretir ve bu üretim süreci dijital emek sömürüsünü ortaya çıkarır (Fuchs, 2015: 151). Dijital platformlarda, kullanıcıların ürettikleri içerik ve katılım, platformların kâr sağlama süreçlerine doğrudan katkı sunmaktadır. Bu bağlamda, Fuchs, dijital emek sömürüsünün anlaşılmasında Toffler'ın bireyin üretkenliği ve aktif katılımını vurgulayan yaklaşımını, Smythe'in izleyici metası anlayışıyla birleştirerek dijital çağdaki emek sömürüsü dinamiklerini bu çerçevede değerlendirmektedir.

Bu noktayı daha iyi anlayabilmek için, tüketici ile üretici kavramları arasındaki sınırların nasıl belirsizleştiğine odaklanmak önemlidir. Tarihsel bir perspektiften bakıldığında, bu belirsizliğin kökenleri, “televizyon”un kâr amacı gütmemesinin başlangıcına dayanmaktadır. Dallas Smythe'in belirttiği gibi, televizyonun gelişimiyle birlikte “izleyici metalaşır” veya başka bir deyişle “izleyici metası” kavramı ortaya çıkmaktadır. Bu çerçevede, televizyon içeriği doğrudan izleyiciye bir ücret karşılığında sunulmaz; yani tüketici, izlediği içerikler için doğrudan ödeme yapmaz. Peki, bu durumda kâr nasıl elde edilir? Televizyon örneğinde, kapitalist piyasada alınıp satılan meta, televizyon içeriği değil, “izleyici sayısıdır.” Başka bir deyişle, reklam verenler televizyon içeriğine değil, “izleyici sayısına” ödeme yapmaktadır. Bu bağlamda, pazarda alınıp satılan meta “izleyici”dir. İzleyici, televizyon izlerken harcadığı zamanla sermayedar için belirli bir türde değer üretir. Televizyonun bu mekanizması, izleyicinin tüketici rolünü pasif bir konumda tutarken, aynı zamanda sermaye için bir değer kaynağı yaratır. Benzer bir şekilde, dijital medyada kullanıcı verileri, reklam verenlere satılan meta haline gelir. Kullanıcıların çevrimiçi etkinlikleri, verileri ve etkileşimleri dijital platformlar tarafından toplanır ve pazarda reklam verenlere sunulur. Bu süreçte, kullanıcıların üretici ve tüketici rollerinin sınırları tamamen kaybolur. Alvin Toffler'ın 1980'lerin başında tanıttığı “prosumer”

(üretketici) kavramı, bu rol kaymasının bir yansımasıdır. Toffler’a göre, üretici ile tüketici arasındaki çizgi giderek belirsizleşir ve bu iki rol arasındaki sınırlar giderek daha da flulaşır (Toffler, 1980: 267). Bu dönüşüm, üretici ve tüketici arasındaki geleneksel ayrımı ortadan kaldırarak, her iki rolün de dijital platformlarda iç içe geçtiği bir durum yaratmıştır. Böylece, dijital medya kullanıcıları hem içerik üretir hem de bu içerikleri tüketir, aynı zamanda bu süreçte sermaye için bir değer kaynağı oluştururlar. Bu bağlamda, Fuchs’un dijital emek sömürüsü anlayışı, bu iç içe geçmiş rolleri ve dijital ortamda emek sömürüsünün nasıl işlediğini anlamada önemli olmuştur. Fuchs, dijital emek teorisini oluştururken, “izleyici emeği” ve “izleyici metası” kavramlarını temel başlangıç noktası olarak kullanmaktadır. Bu kavramlar, dijital emek sömürüsünü anlamak için oldukça kritik bir temel oluşturur ve bu bağlamda konuya daha derinlemesine bakılması gerekir. Dallas Smythe’in “izleyici emeği” ve “izleyici metası” kavramları, medya ve iletişim alanında önemli bir yer tutmaktadır. Smythe, 1977’de yazdığı makalesinde, medya izleyicilerini kapitalist ekonomik sistem içinde bir meta olarak değerlendirmiştir. Ona göre, medya içerikleri izleyiciler tarafından tüketilmekte ve bu süreçte izleyiciler, zamanlarını ve dikkatlerini bu içeriklere harcayarak sermaye sahiplerine değer üretmektedir (Smythe, 1977). İzleyici, medya içeriğine doğrudan bir ödeme yapmasa da, bu içerikleri izleyerek ve tüketerek, reklamverenlere değerli veriler sağlamaktadır. Bu değer, izleyicinin zamanını ve dikkatini içerir ve bu, medya şirketleri tarafından reklamverenlere satılan bir meta haline gelmektedir.

Fuchs’a göre, dijital emek sömürüsü, izleyici emeği ve izleyici metası kavramlarının daha gelişmiş bir versiyonudur. Dijital platformlarda, kullanıcıların oluşturduğu içerikler, yorumlar, paylaşımlar ve veriler, kapitalist pazarlarda değerli bir meta haline gelmektedir. Bu durum, kullanıcıların ürettiği içeriklerin ve verilerin, dijital platformlar tarafından sermaye birikimine dönüştürülmesi anlamı taşımaktadır. Fuchs (2010: 192), üretketici metasının izleyici metasıyla olan farklarını şu şekilde açıklamaktadır: Geleneksel medya ile internet kullanıcıları arasındaki temel fark, internette kullanıcıların aynı zamanda içerik üreticisi olmalarıdır. İnternet ortamında, kullanıcılar yaratıcı etkinliklerle, içerik üretimiyle ve topluluk oluşturma faaliyetleriyle sürekli olarak meşgul olmaktadır. Bu durum, internetin merkeziyetsiz yapısına ve çoktan çoğa iletişim olanaklarına dayanarak, kullanıcıları daha etkin bir şekilde katılımcı hale getirmektedir. İnternette kullanıcılar, üretken kullanım (produsage) veya üretketici meta olarak tanımlanır; yani içerik üretirler ve bu süreç, onların emeğini metaya dönüştürür. Kullanıcıların geçirdiği zaman, büyük şirketler için kâr yaratırken, kişiselleştirilmiş reklamlar aracılığıyla kullanıcıların aktiviteleri izlenir ve değerlendirilir. Bu durum, geleneksel medyadaki daha az kişiselleştirilmiş içerik ve reklamlardan belirgin şekilde farklıdır. Fuchs’a göre, dijital emek sömürüsünün dijital medyada gizlenmesinde önemli bir diğer kavram ise “sosyal medya ideolojisi”dir. Fuchs, bu ideolojinin sosyal medyada bireyselci, rekabetçi, benmerkezci ve eşitsiz bir kültürü yansıttığını belirtir. Sosyal medya ideolojisi, sosyal medyanın “katılımcı bir kültür ve yeni bir demokrasi biçimi” olarak tanıtılması ve “sömürünün oyun şeklinde gizlenmiş bir biçimi” yöntemleriyle, dijital emek sömürüsünü gizlemektedir (Fuchs, 2019: 185). Bu ideoloji, sosyal medya platformlarının kullanıcıları bağımsız, özgür ve eşit bireyler olarak sunduğu yanılsamaları ile dijital emek sömürüsünün gizlenmesini sağlamaktadır. Sosyal medya üzerinde bireylerin katılımı ve katkıları genellikle gönüllü ve özendirici bir davranış olarak sunulmakta, ancak bu süreçte kullanıcıların emeği ve verileri sermaye sahipleri tarafından sömürülmektedir.

Fuchs, dijital emek sömürüsünün kullanıcılar tarafından bir sömürü olarak algılanmamasını ve onların sürekli olarak emek üretmeye istekli olmalarını, “oyun emeği” (playbor) terimiyle ifade etmektedir. Bu kavram, dijital emeğin, kullanıcıların diğerleriyle bağlantı kurma ve tanışma gibi keyifli aktivitelerin arkasına gizlenmiş bir sömürü biçimi olduğunu anlatmaktadır. Kullanıcılar, eğlenceli gibi görünen bu süreçlerde, farkında olmadan dijital emeklerini üretirler; ancak bu emeğin gerçek sömürü boyutu çoğu zaman gizlenmektedir (Fuchs, 2015: 407). Fuchs, “oyun emek” kavramı aracılığıyla dijital emekteki sömürünün eğlenceli bir biçimde hissettirilmesine dikkat çekerken, katılımcı kültürün yanılsamasının eğlence kültürüyle gizlendiğini vurgulamaktadır. Ona göre, YouTube, Twitter ve Facebook gibi platformlarda siyaset mümkündür, ancak genellikle bu, azınlık meselelerine yöneliktir. Kullanıcıların çoğunlukla siyasi olmayan eğlenceye odaklandığını belirterek, dijital platformlarda kullanıcı katılımının genellikle eğlenceye dayalı olduğunu ifade eder (Fuchs, 2020: 116). Başka bir deyişle, “sömürü, eğlence gibi algılanma eğilimindedir ve boş zamanın bir parçası haline gelmektedir” (Fuchs, 2020: 219).

Fuchs, dijital platformlarda kullanıcıların ürettiği içeriklerin kapitalist sistemin egemenliğine girmesi ve bunun sonucunda, kullanıcıların kendi emeklerinin karşılığı olan ürünler üzerinde herhangi bir denetim sahibi olamamalarının, yabancılaşmaya yol açtığını ifade eder. Bu doğrultuda, kapitalist düzende, nesnel olarak yabancılaşmış emek, işçilere yaratıcılık, özgürlük ve özerklik gibi kavramlarla eğlence olarak sunulmaktadır. Oyun ve emek arasındaki çizgilerin giderek daha belirsizleşmesi, internet üzerinden yapılan dijital emeğin eğlenceci bir etkinlik olarak algılanmasına neden olurken, bu emeğin sömürülmesi, kapitalizmin son evresinin bir yansımasıdır (Fuchs, 2015: 387; Fuchs, 2020: 219). Fuchs (2015: 403), dijital emek sömürüsünü kapitalizmin yeni bir aşaması olarak değerlendirmekte ve ticarî internet platformlarında kullanıcıların emeğinin sürekli olarak, mekân sınırlaması olmaksızın sömürüldüğünü öne sürmektedir. Sosyal medya ve mobil internet, kullanıcıların emeğini her zaman ve her yerde erişilebilir kılarken, geleneksel fabrika ortamlarındaki emek sömürüsünden farklı olarak dijital platformlarda emek sömürüsü zaman ve mekân sınırlaması olmaksızın devam etmektedir. Fuchs, “ağlaşmış dijital işçi” kavramını kullanarak, kullanıcıların fiziksel bir mekâna bağlı olmadan her an çalışabileceğini ve serbest zaman gibi görünen faaliyetlerin kapitalist üretim süreçlerine entegre edildiğini vurgulamaktadır. Bu durum, tüm dünyayı bir fabrikaya dönüştüren bir yapıyı işaret etmektedir. Bu bağlamda, dijital alanlar toplumsal fabrikalar olarak tanımlanmakta ve burada dijital emek üretilmektedir. Dijital emek, sosyal medya profillerinin takipçilerini potansiyel müşterilere dönüştürme ve profil sahiplerini satıcılara çevirme süreci olarak şekillenmektedir. Örneğin, yüksek takipçi sayısına sahip sosyal medya hesaplarının, kozmetik ürünleri, kitap önerileri veya teknolojik cihazlar gibi belirli alanlarda faaliyet gösteren bloggerlar tarafından reklam gelirleri elde etmesi, dijital emeğin ekonomik değer üretimindeki rolünü net bir şekilde göstermektedir (Özmkas, 2015). Dijital emek sömürüsünün önemli bir diğer yönü ise “gözetim”dir. Dijital ortamda gözetim, kullanıcıların sürekli olarak ürettikleri ve paylaştıkları içeriklerin, profillerinin ve kişisel verilerinin izlenmesi ve analiz edilmesini ifade eder. Sosyal medya platformlarında, bloglarda ve diğer dijital alanlarda içerik üreten ve paylaşan kullanıcılar, bu içerikler aracılığıyla sürekli bir şekilde gözetim altındadır. Gözetim, kullanıcıların ilgi alanlarını, davranışlarını ve etkileşimlerini takip eder; bu veriler ise genellikle reklamcılık ve pazarlama stratejileri için toplanmaktadır. Kullanıcıların çevrimiçi etkileşimleri ve topluluklar oluşturma süreçleri de izlenmektedir. Bu etkileşimler ve topluluklar, kullanıcıların dijital platformlardaki rollerini ve bu toplulukların iç yapısını anlamak için gözlemlenmektedir. Ayrıca, kullanıcılar mevcut bilgileri yeniden üretip yorumlar; bu süreçte, bilgi sunma şekilleri ve bu bilgilerin topluluklarda nasıl yayıldığı da gözetim altında tutulmaktadır. Fuchs (2019: 153) bu gözetim süreçlerinin sürekli ve dinamik olduğunu belirtmektedir. Kullanıcılar çevrimiçi aktif olduklarında, dijital platformlar bu aktiviteleri izler ve analiz eder. Gözetim, yalnızca kullanıcıların dijital varlıklarını değil, bu varlıkların ekonomik ve sosyal değerini de belirler. Bu bağlamda, dijital emek sömürüsünün gözetim boyutu, kullanıcıların çevrimiçi faaliyetlerinin nasıl ticarî amaçlarla kullanıldığını ve bu süreçte nasıl sömürüldüğünü göstermektedir. Fuchs’un dijital emek sömürüsü teorisinde, sömürü “sınırsız” olarak tanımlanır. İnternet kullanıcıları, yani üretketiciler, dijital platformlarda herhangi bir ücret almamaktadırlar, bu da şirketlerin emek sömürüsünün sınırlarının tamamen açılmasına yol açmaktadır. Kullanıcıların ürettikleri içerikler karşılığında aldıkları sosyal medya hizmetleri, maaş olarak kabul edilemez. Sosyal medya platformları, kullanıcıları içerik üretmeye teşvik ederek bu içerikleri toplar ve kendi ekonomik çıkarları doğrultusunda kullanır. Ancak, bu erişim, kullanıcıların yaşamlarını sürdürebilmeleri için gerekli olan ürünleri ve hizmetleri elde etmelerine olanak sağlamaz. Sosyal medya platformlarına erişim, gelir elde etmeyi mümkün kılmaz; dolayısıyla kullanıcılar, platformlardaki etkileşim ve erişimlerle maddi ihtiyaçlarını karşılayamazlar. Bu durum, dijital emek sömürüsünün belirgin bir yönünü oluşturur: Üreticiler, emeklerinin karşılığında somut bir ödeme almadıkları için, platformlarda sağladıkları üretkenlik ve katkılar sürekli olarak sömürüye maruz kalmaktadır (Fuchs, 2019: 156). Fuchs, dijital emek sömürüsünü “köle emeği” olarak nitelendirir. Bu benzetmede, köleler çalışmalarını için herhangi bir karşılık almadığı gibi, dijital platformlardaki kullanıcılar da benzer şekilde emeklerinin karşılığını almazlar. Dijital platformlarda kullanıcıların ürettiği içerikler ve veriler üzerinden ekonomik kazanç elde edilse de, bu içerikleri üreten kullanıcılar, doğrudan maddi bir kazanç sağlamazlar. Platform sahipleri ise bu veriler ve içerikleri kullanarak tüm geliri kendilerine aktarırlar. Özellikle Facebook gibi büyük platformlarda, kullanıcılar paylaşımları, ilişkileri ve geçmiş birikimleriyle platforma bağlı hale gelirler, bu da onları kolayca ayrılmak istemeyen bir duruma sokar. Bu durum, dijital bağımlılık ve platforma zincirlenmişlik yaratır. Kullanıcılar, platformların sunduğu

hizmetler ve bağlantılar nedeniyle bu platformlardan ayrılmada zorluk çekerler ve bu da platform sahiplerinin kullanıcıların emeklerini daha da yoğun şekilde sömürmelerine imkân sunmaktadır (Fuchs, 2015: 395-396). Fuchs, dijital emek sömürüsünü üç ana unsura dayandırır: Baskı, yabancılaşma ve el koyma. İlk unsur olan "baskı," kullanıcıların içerik üretimi, paylaşım ve iletişim süreçlerinde ticarî medya platformları tarafından baskı altında tutulduğunu ifade eder. Kullanıcılar, toplumsal ilişkilerini sürdürme ve içerik paylaşma esnasında bu baskıya maruz kalmaktadır. İkinci unsur "yabancılaşma," kullanıcıların dijital platformlar ve bu platformlar aracılığıyla elde edilen gelirler üzerinde sahiplik hakkına sahip olmamalarını vurgular. Bu durum, gelirlerin ve platformların kullanıcılar tarafından değil, şirketler tarafından kontrol edildiği anlamına gelir. Üçüncü unsur "el koyma" ise, kullanıcıların dijital medya platformlarında harcadıkları zamanın, bu platformlar tarafından sağlanan sermaye birikimi modelleri çerçevesinde finansal değere dönüştürülmesini açıklar. Kullanıcıların dijital medya platformlarında geliştirdiği toplumsal ilişkiler, profil bilgileri, içerikler ve gezinme davranışları, reklam verenler tarafından hedeflenen tüketici kitlesini belirlemek için internet şirketleri tarafından satılan bir veri metasına dönüşmektedir (Fuchs, 2015: 146-147).

Dijital emek sömürüsü kavramı, dijital platformlar ve ağlarda işgücünün yeniden şekillenme sürecini kapsamlı bir şekilde açıklamaktadır. Bu kavram, dijitalleşmenin işgücü üzerindeki etkilerini ve internet kullanıcılarının farkında olmadan nasıl üretken aktörlere dönüştüğünü ele almaktadır. Ekonomik boyutta, dijital platformlar, kullanıcıların verilerini toplayıp analiz ederek reklamverenlere satmakta ve böylece kullanıcıların emeğini metalaştırmaktadır. Kullanıcılar, dijital içerik üretirken veya paylaşımlar yaparken dijital platformlar için değer yaratır; ancak bu değerden çok az bir pay alır veya hiç almazlar. Bu durum, internet kullanıcılarının dijital emek sömürüsüne maruz kaldığını göstermektedir. Sosyal boyutta ise dijital emek, yalnızca ekonomik değil, aynı zamanda sosyal ilişkilerin ve etkileşimlerin de sömürüye açılması anlamına gelmektedir. Kullanıcılar, sosyal medya ve diğer dijital platformlar aracılığıyla sürekli etkileşim halindedirler; ancak bu etkileşimler, kişisel deneyimlerden ziyade veri toplama ve izleme faaliyetlerine hizmet etmektedir. Dijital ağların yaygınlaşması, bireylerin mahremiyetinin azalmasına, kişisel verilerinin sömürülmesine ve dijital mecraların kontrolü altında bir emek sürecine girmesine neden olmaktadır.

İdeolojik açıdan, dijital emek sömürüsü neoliberal düşünce yapısının bir yansıması olarak görülebilir. Dijital platformlar, kullanıcılara özgür ve eğlenceli bir deneyim sunduklarını beyan etseler de, gerçekte bu özgürlük, kullanıcıların verilerini ticarî çıkarlar doğrultusunda işlemektedir. Kullanıcıların sağladığı katkılar çoğunlukla farkında olmadan gerçekleşirken, bu süreç, kapitalist düzenin devamlılığını sağlayacak değer üretimine katkıda bulunmaktadır. Teknolojik yön ise bu sömürünün temel mekanizmasını oluşturur. Dijital platformlar, algoritmalar ve yapay zeka sistemleriyle kullanıcıları hedef alır ve onları birer veri kaynağı olarak konumlandırır. Platformların kullanıcılara sunduğu "ücretsiz" hizmetler aslında gizli bir veri sömürüsüne dayanır. Teknoloji, hem işgücünün dijitalleşmesini hem de bu emeğin izlenmesini ve metalaştırılmasına neden olmaktadır.

Sonuç olarak, dijital emek sömürüsü kavramı, dijital ortamda işgücünün nasıl yeniden şekillendiğini ve kullanıcıların dijital platformlarda nasıl sömürüldüğünü kapsamlı bir bakış açısıyla ele alır. Ekonomik, sosyal, ideolojik ve teknolojik boyutların birleşimiyle dijital emek, kapitalist sistemin yeni bir sömürü biçimi olarak karşımıza çıktığı söylenebilir.

2. Akademide Dijital Emek Sömürüsü: Ana Akım ve Eleştirel Yaklaşımlar

Dijital emek sömürüsü üzerine akademik tartışmalar, ana akım ve eleştirel yaklaşımlar arasındaki metodolojik, teorik ve ideolojik farklılıklar çerçevesinde şekillenmektedir. Ana akım yaklaşımlar, dijital emeği genellikle kullanıcı katılımı, etkileşim ve yeni medya ekonomisinin bir parçası olarak ele alırken, eleştirel çalışmalar bu süreci kapitalist üretim ilişkileri bağlamında değerlendirerek sömürü, değer transferi ve emek gücünün metalaşması ekseninde analiz etmektedir. Bu bağlamda, viral reklamlar özelinde dijital emek tartışmaları, kullanıcı emeğinin üretim süreçlerindeki rolü, bu emeğin ekonomik karşılığı ve istismar mekanizmaları açısından farklı perspektifler sunmaktadır. Aşağıda, viral reklamlardaki dijital emek sömürüsüne ilişkin ana akım ve eleştirel yaklaşımlar, temel argümanları ve kullanıcı emeğine dair bakış açıları açısından karşılaştırmalı olarak ele alınmaktadır.

Tablo 1: Viral Reklamlarda Dijital Emek Sömürüsüne Dair Ana Akım ve Eleştirel Yaklaşımın Karşılaştırılması

Kriter	Ana Akım Yaklaşım	Eleştirel Yaklaşım
Viral Reklamların Tanımı	Viral reklamlar, kullanıcıların kendi isteğiyle içerik paylaştığı, eğlenceli ve ilgi çekici pazarlama araçlarıdır (Berger & Milkman, 2012).	Viral reklamlar, kullanıcıların farkında olmadan dijital emek sürecine dahil edildiği, kapitalist sömürü mekanizmasının bir parçasıdır (Fuchs, 2014).
Kullanıcının Rolü	Kullanıcılar, aktif katılımcılardır ve içerikleri özgür iradeleriyle paylaşırlar (Kaplan & Haenlein, 2011).	Kullanıcılar, dijital platformlar ve markalar tarafından manipüle edilerek ücretsiz emekçi hâline gelirler (Fuchs, 2017).
Reklamın Yayılma Mekanizması	İçerik, ilgi çekici olduğu için doğal olarak yayılır. Kullanıcıların duygusal bağ kurması, paylaşımı artırır (Dobele et al., 2007).	Algoritmalar ve sosyal medya dinamikleri, kullanıcıları paylaşma zorlayan bir baskı mekanizması yaratır (Zuboff, 2019).
Dijital Emek Değerlendirmesi	Kullanıcılar eğlendiği ve içerikle etkileşim kurduğu için burada bir emek ilişkisi yoktur (Jenkins, 2006).	Kullanıcıların etkileşimleri veri olarak toplanır, metalaştırılır ve ticarileştirilir. Bu süreç, sömürü ilişkisini doğurur (Smythe, 1977; Fuchs, 2010).
Markalar ve Platformların Rolü	Markalar, yaratıcı içerikler üreterek organik etkileşim sağlar. Sosyal medya platformları, bu süreçte yalnızca aracıdır (Kietzmann et al., 2011).	Markalar, kullanıcıların etkileşiminden ücretsiz faydalanarak reklam maliyetlerini minimize eder. Platformlar, kullanıcı verisini metaya dönüştürerek kapitalist değer üretir (Fuchs, 2014).
Sonuç	Viral reklamlar, markalar ve tüketiciler arasında kazan-kazan ilişkisi yaratır (Phelps et al., 2004).	Viral reklamlar, kullanıcıları farkında olmadan emek üreten işçilere dönüştüren bir sömürü mekanizmasıdır (Fuchs, 2017).

Kaynak: Yazarlar tarafından oluşturulmuştur.

Viral reklamlarda dijital emek sömürüsü, akademik literatürde farklı yaklaşımlar çerçevesinde ele alınmaktadır. Ana akım yaklaşımlar, genellikle dijital katılımı ve kullanıcı etkileşimini “yaratıcı endüstrilerin” ve “katılımcı kültürün” (Jenkins, 2006) bir parçası olarak ele alır. Bu çerçevede, viral reklamların kullanıcılarla etkileşim kurarak onların yaratıcılıklarını ve topluluk aidiyetlerini güçlendirdiği, hatta bireylerin kendi medya üretim süreçlerine dâhil olmasını teşvik ettiği ileri sürülmektedir (Shirky, 2008). Bu bakış açısı, kullanıcıların viral reklamlara gönüllü olarak katıldığı ve bu sürecin kazanç sağlayan tüm aktörler için “kazan-kazan” ilişkisi sunduğu iddiasına dayanır. Ancak bu perspektif, kullanıcı emeğinin metalaşmasını ve sermaye birikim sürecine hizmet etmesini göz ardı etmektedir.

Buna karşılık, eleştirel yaklaşımlar dijital emek sömürüsünü, Marksist ekonomi politik çerçevede ele alarak, kullanıcıların ürettikleri içeriğin ve sağladıkları verinin sermaye tarafından nasıl değerlendirildiğini sorgular (Fuchs, 2014: 2021). Eleştirel kuramcılar, viral reklamların yalnızca bir pazarlama stratejisi değil, aynı zamanda emek süreçlerini yeniden tanımlayan ve sömürü mekanizmalarını derinleştiren bir yapı olduğunu öne sürerler (Dyer-Witheford, 2015). Bu bakış açısına göre, viral reklamlar kullanıcıların yaratıcılığını ve etkileşimini ücretsiz emek olarak sömüren, ancak bu emeği onlara geri döndürmeyen bir yapıya sahiptir (Smythe, 1981; Andrejevic, 2007).

Özellikle Fuchs (2014), dijital emek sömürüsünü yalnızca ekonomik bir süreç olarak değil, aynı zamanda ideolojik ve kültürel bir hegemonya aracı olarak ele alır. Kullanıcılar, viral reklamlarla eğlenceli ve doğal bir iletişim sürecine katıldıklarını düşünse de aslında dijital kapitalizmin enformel iş gücü hâline gelirler. Burada en önemli nokta, bu sömürünün açıkça görünür olmaması ve kullanıcının bu süreci “gönüllü” olarak deneyimlediğini sanmasıdır. Bu bağlamda, viral reklamlar

yalnızca bir pazarlama stratejisi değil, aynı zamanda dijital emek sömürüsünün en sofistike biçimlerinden biri olarak değerlendirilmelidir.

Bu çalışmada, ana akım ve eleştirel yaklaşımlar arasındaki gerilimleri açığa çıkararak, viral reklamlarda dijital emek sömürüsünü ekonomi politik perspektifte ele alacağız. Dijital kapitalizmin kullanıcı emeğini nasıl metalaştırdığı, bu süreçte baskı, el koyma ve yabancılaşma mekanizmalarının nasıl işlediği ve viral reklamların bu bağlamda nasıl bir rol üstlendiği tartışılacaktır. Kullanıcıların yalnızca izleyici değil, aynı zamanda üretici ve dolayısıyla emekçi olarak konumlandığı bu yapı, dijital kapitalizmin en temel çelişkilerinden birini gözler önüne sermektedir.

3. Dijital Emek Sömürüsünün Ekonomi-Politik Boyutu: Sermaye Birikimi, Meta Değeri ve Kullanıcı Emeğinin Metalaşması

Dijital emek, son yıllarda iletişimin ekonomi politikası çerçevesinde en çok tartışılan konular arasında yer almaktadır. Günümüzün kurumsallaşmış internet platformları, özellikle sosyal medya ağları, kullanıcı katkılarını sistematik bir biçimde ekonomik değere dönüştürmektedir. Bu platformlar, sermaye birikim modelini temel alarak içerik üretim süreçlerini yönlendirmekte ve kullanıcıların dijital etkileşimlerinden elde edilen verileri ekonomik bir kaynak olarak değerlendirmektedir. Sosyal medya kullanıcıları, ilişkiler, konum bilgileri, gezinme geçmişleri, beğeniler ve tercihler gibi çeşitli etkileşimlerle platformlara sürekli olarak veri sağlamaktadır. Kullanıcıların bu katkıları, doğrudan bir maddi karşılık almadan gerçekleştirdikleri için ücretsiz emek olarak nitelendirilmektedir; zira platformlar, bu verileri işleyerek ekonomik değer yaratmaktadır. Bu çerçevede dijital emek kavramı, platformların veri toplama ve işleme mekanizmaları içinde kullanıcıların oynadığı kritik rolü ortaya koymaktadır. Kullanıcılar, sağladıkları bilgi ve veri aracılığıyla platformların ekonomik yapılarının devamlılığına katkıda bulunmakta, böylece dijital emek sürecinin yalnızca teknik bir faaliyet olmanın ötesinde, ekonomik ve toplumsal ilişkilerle iç içe geçmiş bir olgu olduğunu göstermektedir. Böylece dijital emek, kullanıcı katkılarının sistematik olarak ekonomik sermaye birikimine dönüştürülmesi açısından merkezi bir işlev üstlenmektedir.

Bu yeni dijital ekosistem, bireylerin ve kurumların etkileşim pratiklerini, ekonomik süreçlerini ve kültürel üretimlerini yeniden şekillendirmenin yanı sıra, toplumsal değerler ve inançlar üzerinde de belirleyici bir rol oynamaktadır. Bu bağlamda, dijital teknolojilerin sağladığı yenilikçi ortam, hem toplumsal yapının hem de ekonomik sistemin dönüşümünde temel bir itici güç olarak görülmektedir.

Schiller (2016: 10-11), iletişim teknolojilerindeki gelişmelerin sermayeyi yeniden tanımlarken emek süreçlerinde de niteliksel değişimlere yol açtığını vurgulamaktadır. Enformasyon ve iletişim teknolojilerindeki ilerlemeler, emeğin yeniden örgütlenmesini sağlayarak, daha önce küresel iş bölümünün dışında kalan bireylerin emek süreçlerine dâhil edilmesini amaçlayan bir dönüşümü tetiklemiştir. Bu değişim, üretim ve dolaşım süreçlerinin dijitalleşmesiyle birlikte emeğin dijital bir forma evrilmesine imkan tanımaktadır. Bu bağlamda dijital emek, yalnızca fiziksel iş gücünün dijital ortamda icra edilmesini değil, aynı zamanda emek süreçlerinin dijital platformlar aracılığıyla yeniden şekillendirilmesini de ifade etmektedir. Schiller'in bu değerlendirmesi, dijitalleşmenin sermaye birikimi ve küresel iş bölümü üzerindeki etkilerini kavrayabilmek için önemli bir çerçeve sunmakta ve bu dönüşüm, dijital emeğin ekonomik ve toplumsal yapıdaki rolünü daha görünür hale getirmektedir.

Başka bir ifadeyle, internet üzerindeki kullanıcı faaliyetlerinin her biri, enformasyonun işlenmesi, depolanması ve iletilmesi süreçlerinde bir rol oynayarak dijital emek kapsamında değerlendirilmektedir (Kıyan, 2015: 42-48). Dijital emek, internet kullanıcılarının sağladığı katkılara işaret ederken, bu katkılar çoğunlukla ev işiyle benzer bir çerçevede ele alınmaktadır. Yani, dijital emek belirli bir çalışma süresine, ücretlendirme sistemine, sosyal güvencelere ya da yasal haklara sahip değildir. Bu durum, ev işinin kamusal bir değer olarak kabul edilmemesi ve yalnızca bir etkinlik olarak görülmesiyle paralellik göstermektedir (Fuchs, 2019: 395). Sonuç olarak, tıpkı ev işinde olduğu gibi, dijital emek de ücretsiz emek sömürüsünün bir alanı olarak değerlendirilmekte ve bu çerçevede sınırsız bir sömürü mekanizmasına işaret etmektedir. Bu bakış açısı, dijital emeğin ekonomik değer üretiminde nasıl kullanıldığına ve bu sürecin toplumsal adaletsizlikleri yeniden üretip üretmediğine ilişkin önemli soruları ortaya koymaktadır.

Fuchs (2019: 149), birçok ticarî sosyal medya platformunun, kullanıcı verilerini ve internet üzerindeki davranışlarını temel alarak hedefli reklamcılığı benimsediğini ve bu yolla bir sermaye

birikim süreci oluşturduğunu belirtmektedir. Bu bağlamda, ticarî web operatörleri ve reklamverenler, kullanıcıların çevrimiçi faaliyetlerini sürekli olarak izleyerek sistematik bir gözetim mekanizması işletmektedir. Söz konusu gözetim, sosyal medya platformlarının sermaye birikim modeliyle doğrudan bağlantılı olup, kullanıcıların dijital etkileşimleri aracılığıyla sağladıkları veriler düzenli olarak toplanmakta ve analiz edilmektedir. Elde edilen bu veriler, reklamverenlere sunulmakta ve bu veriler doğrultusunda hedeflenmiş reklam stratejileri geliştirilmektedir. Bu süreç, dijital emeğin farklı bir yönüne işaret ederek, kullanıcıların farkında olmadan “karşılıksız emek” ürettiğini göstermektedir. Kullanıcılar, çevrimiçi etkileşimleri ve veri paylaşımları aracılığıyla sermaye birikim sürecine dolaylı olarak katkıda bulunmakta, ancak bu süreçten herhangi bir maddi karşılık elde etmedikleri gibi, çoğu zaman bu durumun bilincinde bile olmamaktadırlar.

Fuchs'un vurguladığı gibi, sosyal medya platformları, kullanıcıların ürettiği veri ve içerikleri birer meta haline getirerek reklamverenlere pazarlamaktadır (Fuchs, 2019: 153). Bu süreç, kullanıcıların aynı anda hem üretici hem de tüketici konumunda olduğu “üretketici” kavramı çerçevesinde ele alınmasına yol açmaktadır. Kullanıcılar, sosyal medya platformları için içerik ve veri üretirken, bu unsurlar ticarî bir değere dönüşmekte ve ekonomik kazanç sağlamak amacıyla kullanılmaktadır. Bu bağlamda, sosyal medya platformları, kullanıcıların dijital emeğini ve ürettikleri verileri birer piyasa malı olarak değerlendirmekte ve bu süreç üzerinden sermaye birikimini sürdürmektedir.

Fuchs (2019: 80), internet üzerinden sermaye birikimi modelini alternatif bir yaklaşım ile kıyaslayarak “metalaşmış internet ekonomisi” ve “metalaşmamış internet ekonomisi” terimlerini literatüre kazandırmıştır. Bu kavramlar, internet ekonomisinin sermaye birikimi ve değer üretimindeki farklı biçimlerini anlamada kritik bir öneme sahiptir. “Metalaşmış internet ekonomisi”, dijital platformlar ve internet hizmetlerinin ekonomik değer üretimi süreçlerinde metalaşmayı ifade etmektedir. Bu modelde dijital içerikler, kullanıcı verileri ve çevrimiçi etkileşimler, kapitalist pazar yapıları içinde meta olarak işlenmektedir. Sosyal medya platformları, arama motorları ve diğer dijital hizmet sağlayıcıları, kullanıcıların verilerini ve katkılarını ekonomik değer olarak kabul eder ve bu veriler üzerinden hedeflenmiş reklamlar, veri analizi gibi ticarî faaliyetler gerçekleştirilir. Böylece, kullanıcıların dijital emeği ve sağladıkları veriler, ticarî amaçlarla metalaştırılır ve sermaye birikimi sürecinin bir parçası haline gelir. Diğer yandan, “metalaşmamış internet ekonomisi” internetin daha az ticarî ve daha çok topluluk odaklı yönlerine işaret etmektedir. Bu modelde kullanıcıların dijital içerik ve katkıları, doğrudan ekonomik bir meta olarak görülmez. Bunun yerine, bilgi paylaşımı, açık kaynak projeleri ve topluluk temelli iş birlikleri gibi unsurlar öne çıkar ve kullanıcı katkıları, ticarî amaçlardan bağımsız olarak değerlendirilir. Bu yapı, dijital emeğin ve katkılarının daha çok topluluk yararı ve bilgi paylaşımı hedefiyle kullanıldığı, metalaşmanın ise sınırlı olduğu bir ekonomik düzeni temsil etmektedir.

Fuchs (2019: 80-81), metalaşmış ve metalaşmamış internet ekonomileri arasındaki farkları vurgulayarak, internet ekonomisinin kapitalist ve alternatif yaklaşımlarına eleştirel bir bakış sunmaktadır. Bu çerçeve, dijital emeğin nasıl biçimlendiğini ve ekonomik ilişkilerin nasıl organize edildiğini anlamak açısından kritik bir rol oynamaktadır. İnternet ekonomisi, bedelsiz katkılar ve metalaşmamış platformların hâkim olduğu bir yapıyı ifade eder; bu tür platformlar, kullanıcıların herhangi bir kâr amacı gütmeyen içerik üretmelerine ve paylaşımlarına olanak tanır (örneğin, Wikipedia ve Linux projeleri). Öte yandan, metalaşmış internet platformları, kâr elde etmeyi amaçlar ve ücretsiz hizmetler sunarak büyük bir kullanıcı kitlesi çekmeye çalışır (örneğin, Google ve YouTube gibi platformlar); ancak sundukları hizmetlerin her zaman bir ekonomik değişim değerine sahip olmaları gerekmez. Ayrıca, bazı platformlar dijital ya da fiziksel ürünlerin satışını yaparak gelir elde eder (örneğin, Amazon ve eBay) ve bu platformlar, genellikle kâr elde etme ve sermaye birikimi sağlama amacına yönelik faaliyet göstermektedir. Fuchs (2019: 156-157), dijital medya platformlarının değer yaratma süreçlerinde kullanıcı verilerinin satışını ve dijital emeğin kullanımını odağa alarak, bu platformların teknolojik ve iş gücü yatırımları ile emek gücü tasarrufu sağladığını vurgulamaktadır. Kullanıcıların verileri, platformlar için yüksek bir ekonomik değer taşıyan metalar olarak reklam verenlere satılmakta, bu işlem büyük miktarda artı değer üretmektedir. Kullanıcıların etkinlik düzeyi, platformların ekonomik değerinin belirleyici bir unsuru olup, daha fazla aktif kullanıcı, daha fazla veri ve reklam geliri anlamına gelmektedir. Bu durum, dijital emek ve kullanıcı katkılarının kapitalist üretim süreçlerindeki kritik rolünü gözler önüne sermektedir. Kullanıcıların

dijital platformlarda ürettikleri içerikler ve gerçekleştirdikleri sosyal etkileşimler, reklamcılara satılabilecek veri miktarını artırmaktadır. Kullanıcılar arasındaki “takipçi-takip edilen” ilişkileri ya da “arkadaşlar” şeklindeki toplumsal etkileşimler, platformların veri toplama kapasitesini geliştirirken, reklam gelirlerini de yükseltmektedir. Fuchs (2019: 400), bu sürecin, toplumsal, simgesel ve kültürel sermayenin Marksist anlamda değere dönüştüğü ve sonrasında bu değer ticarî bir fiyata dönüştüğü bir mekanizma olarak işlediğini vurgulamaktadır. Bu bakış açısı, dijital platformların büyük ölçüde artı değer elde ettiğini ve kullanıcıların dijital emeklerinin nasıl metalaştırıldığını net bir şekilde ortaya koymaktadır. Dijital emek, kullanıcı verilerinin ekonomik bir meta olarak kullanılması aracılığıyla, kapitalist üretim ilişkileri içinde değer üretiminin gerçekleşmesine olanak tanımaktadır.

Fuchs, sosyal medya kullanıcılarının iki aşamalı bir metalaşma sürecine girdiğini savunmaktadır. İlk aşamada, kullanıcılar platformlara katılarak dijital varlıklarını meta haline getirirler. Bu süreçte, kullanıcıların internette harcadıkları zaman boyunca bilinçleri, sürekli olarak bir reklam biçiminde dönüştürülmektedir. Başka bir ifadeyle, kullanıcıların bilinçleri, reklamcılar için ticaret konusu haline gelmektedir (Fuchs, 2019: 154). Sosyal medya platformları, kullanıcıların ürettiği içeriklerin metalaşması aracılığıyla küresel pazar ekonomisinin önemli bir parçası haline gelmekte ve dijital ekonomi içinde merkezi bir rol oynamaktadır. Bu noktada, sosyal medyanın eleştirel ekonomi politik perspektifle incelenmesi oldukça önemlidir. Fuchs, eleştirel kuramın gerekliliğine işaret ederken, iktidar ilişkilerinin ve bu ilişkilerin ekonomi politikliği nasıl şekillendirdiğine dair bir tartışma sunmaktadır. Bu bağlamda, sosyal medya platformlarında bilgi ve içerik kullanıcılar tarafından üretilmiş olmasına rağmen, bu bilgilerin sahipliği tamamen kullanıcılara ait değildir (Fuchs, 2016: 31-32). Bu durum, sosyal medya alanlarındaki bilgi üretimi ve dağıtım sürecindeki kontrolün esas olarak platform sahipleri ve reklamverenler tarafından gerçekleştirildiğini ortaya koymaktadır. Sonuç olarak, sosyal medya kullanıcılarının katkıları ve bilinçleri, kapitalist üretim ilişkileri çerçevesinde metalaştırılarak ekonomik değer üretiminde kullanılmaktadır. Dijital emek, iletişimin ekonomi politikliği bağlamında önemli bir tartışma alanı oluşturmuş ve sosyal medya platformlarında kullanıcılar tarafından üretilen veriler ve içerikler, karşılık beklenmeden metalaştırılmaktadır. Bu süreç, dijital emeğin ekonomik değerinin nasıl şekillendiğini gözler önüne sermektedir. Bilgi teknolojilerinin egemen olduğu çağda, dijital ekonomi ve emeğin üretkenliği üzerine yapılan tartışmalar giderek daha fazla önem kazanmaktadır. Dijital emek, kullanıcıların herhangi bir ödeme almadan ürettiği içeriklerin, günümüz sermaye akış modelinde değer yaratma konusunda önemli bir rol oynamasıyla şekillenmektedir (Fuchs, 2010). Eleştirel ekonomi politik bakış açısına göre, kapitalist sistemin temelinde sömürüye dayalı bir yapı bulunmaktadır ve medya, özellikle yeni medya ile sosyal medya, bu sistemin gereksinimlerine göre işlemektedir. Bu bağlamda, dijital alanda kullanıcıların emeği, kapitalist üretim ilişkileri doğrultusunda sömürülmektedir. Sosyal medya platformları, kullanıcıların dijital katkılarını ve emeğini metalaştırarak, kapitalist üretim süreçlerinin bir parçası haline gelir ve bu süreçte, kullanıcıların emeğini sınır tanımadan sömürmektedir. Dijital emek kavramının eleştirel bir ekonomi politik perspektiften incelenmesi, sosyal medya ve diğer dijital platformlarda emeğin nasıl metalaştırıldığı ve kapitalist sistemin dijital ortamda nasıl işlediği konusunda önemli bir anlayış sunmaktadır.

Sonuç olarak, dijital çağda ortaya çıkan emek süreçleri, geleneksel endüstriyel ekonomik modelden, bilgi üretimine dayalı, maddi olmayan ve hizmet odaklı bir ekonomi anlayışına doğru büyük bir dönüşümü işaret etmektedir. Bu yapısal değişim, sermaye birikim sürecinde önemli bir dönüşüm yaratmış ve dijital emek, kullanıcıların oluşturduğu veriler, içerikler ve etkileşimler aracılığıyla ekonomik değer yaratmaktadır. Dijital emek, geleneksel üretim süreçlerinden farklı olarak, bilgi ve veri üretimi üzerine kurulu yeni bir ekonomik modelin temellerini atmaktadır. Bu dönüşüm, bilgi ve dijital hizmetlerin sermaye birikiminde kritik bir rol oynamasını sağlamış ve bilgi ekonomisinin gelişmesini mümkün kılacak bir altyapı oluşturmuştur. Dijital teknolojilerin sunduğu fırsatlar, sermaye birikimi ve ekonomik büyümenin başlıca bileşenleri olarak bilgi ve enformasyonun değerini artırmıştır. Bu süreç, geleneksel üretim yöntemlerinden, bilgiye dayalı ve maddi olmayan değerlerin öne çıktığı bir ekonomik yapıya geçişi temsil etmektedir. Bu bağlamda, dijital emek ve bilgi ekonomisi arasındaki ilişki, ekonomi politik bir perspektiften değerlendirildiğinde, sermaye birikim sürecindeki evrimi ve dijital teknolojilerin ekonomik ve toplumsal etkilerini gösteren önemli bir dönüşümü ortaya koymaktadır.

4. Dijital Pazarlamanın Dönüştürücü Gücü: Viral Reklamlar

Viral reklam, viral pazarlamanın bir alt dalı olarak değerlendirilmekte ve hedef kitleye ulaşmada kullanılan önemli stratejilerden biri olarak öne çıkmaktadır. Genellikle video formatında hazırlanan viral reklamlar, internet ortamında, e-posta aracılığıyla veya video paylaşım platformlarında “ağızdan ağıza” ya da “fareden fareye” yayılım göstererek bir virüs gibi hızla yayılan bir reklam türü olarak tanımlanmaktadır (Polat, 2010: 9). Bu tür reklamlar, izleyicilerin dikkatini çekerek kısa sürede geniş bir kitleye ulaşma potansiyeline sahiptir. Viral reklamın kaynağının reklam ajansları mı yoksa eğlenceli içerikleri paylaşmayı tercih eden kullanıcılar mı olduğu kesin olarak belirlenemese de, medya satın alma süreçlerini devre dışı bırakarak internet reklamcılığının dinamiklerini köklü bir şekilde değiştirdiği açıktır. Bu reklam türü, reklam harcamalarını en aza indirirken daha doğal ve kullanıcı odaklı bir etkileşim ortamı sunmaktadır (Golan ve Zaidner, 2008). Böylece, izleyicilerin içerikle daha fazla etkileşimde bulunması teşvik edilirken, markalar da hedef kitlelerine ulaşma kapasitesini genişletmektedir.

Viral reklam, internet ve dijital platformlar üzerinden yayılan, genellikle herhangi bir maliyet gerektirmeyen ve kullanıcılar tarafından paylaşılarak geniş kitlelere ulaşan dikkat çekici içeriklerden oluşmaktadır (Porter ve Golan, 2006: 29). Bu tür reklamların temel amacı, hızla yayılan ve bulaşıcı özellik taşıyan içerikler yoluyla marka bilinirliğini artırmak, satışları yükseltmek ve yeni ürünlerin tanıtımını sağlamaktır. Kullanıcıların içerikle etkileşime girerek mesajı kendi sosyal çevreleriyle paylaşmalarına imkân tanınması, viral reklamların organik bir şekilde geniş kitlelere ulaşmasını mümkün kılmaktadır (Tokel, 2017: 13). Viral reklamlar, geleneksel reklamlara kıyasla daha yüksek etkileşim oranlarına sahiptir, çünkü dikkat çekici içerikler, akılda kalıcı mesajlar ve eğlenceli unsurlar barındırmaktadır. Markalar, reklamın ilk yayılımını çevrimiçi platformlar veya e-posta yoluyla başlattıktan sonra sürece dahil olmaktadır. Çoğu viral reklam, web siteleri, sosyal medya ve YouTube gibi platformlarda paylaşılmakta ve tüketicilerin bu içerikleri yaymasıyla daha geniş bir kitleye ulaşmaktadır. Viral reklamların düşük maliyetli olması ve büyük kitlelere erişim sağlayabilmesi, markalar için önemli bir avantaj sunmakta ve pazarlama stratejilerinin etkisini arttırmaktadır (Petrescu, 2014: 51-52). Golan ve Zaidner (2008: 962), viral reklam ile geleneksel televizyon reklamları arasındaki temel farklılıkları iki ana başlık altında değerlendirmektedir. İlk olarak, viral reklam uygulamalarında medya satın alımına ihtiyaç duyulmaz; televizyon reklamlarının belirli zaman dilimlerinde yayınlanabilmesi için medya planlaması yapılması ve belirli bir ücret ödenmesi gerekirken, viral reklamlar gönüllü e-posta alıcılarının veri tabanı aracılığıyla yayılmaktadır. Viral reklam ajansları, alıcıları e-posta listelerine ekleyerek mesajın paylaşılmasındaki isteksizlik sorununu ortadan kaldırmaktadır. İkinci fark ise televizyon reklamlarının etkisinin genellikle tekrarına bağlı olmasıdır. Televizyonda sıkça gösterilen reklamlar, izleyiciler için rahatsız edici hale gelse de, bu tekrar sayesinde başarı elde edebilmektedir. Buna karşılık, viral reklamlar e-posta yoluyla yayıldığından, aynı stratejiyi uygulamaz. Kullanıcıların ilgisini çekmeyen içerikleri paylaşma olasılığı düşük olduğu için, viral reklamların etkili olabilmesi adına izleyicilerin paylaşım motivasyonunu arttıran ek unsurlar içermesi gerekmektedir.

Sonuç olarak, viral reklamlar düşük maliyetleri ve geniş kitlelere ulaşabilme potansiyelleri sayesinde dijital pazarlama stratejilerinde önemli bir konumda yer almaktadır. Bu reklam türü, markaların tüketicilerle daha samimi ve etkileşim odaklı ilişkiler kurmasına imkan tanırken, kullanıcıların aktif katılımını teşvik ederek marka bilinirliğinin organik olarak artmasını sağlamaktadır. Bu bağlamda, viral reklamlar dijital çağda pazarlama alanında etkili bir iletişim aracı olarak kendini güçlü bir şekilde konumlandırmıştır.

5. Fuchs’un Eleştirel Perspektifi ve Viral Reklamlarda Görünmez Emek

Dijitalleşme, emek süreçlerini radikal bir biçimde dönüştürmüş, işin doğasını bulanıklaştırarak kullanıcıların farkında bile olmadan sömürü ilişkilerine dahil olduğu bir düzen yaratmıştır. Bu bağlamda, Christian Fuchs’un (2014) geliştirdiği dijital emek sömürüsü kuramı, dijital platformlarda kullanıcı emeğinin nasıl metalaştırıldığını ve sermaye birikimine nasıl hizmet ettiğini açığa çıkarmayı amaçlayan Marksist bir çerçeve sunar. Ancak, Fuchs’un yaklaşımı yalnızca bir analiz aracı olarak görülmemeli, aynı zamanda dijital kapitalizmin aldattıcı doğasını ifşa eden bir eleştiri yöntemi olarak da değerlendirilmelidir.

Peki, neden bu çalışma Fuchs’un kuramına dayanıyor? Çünkü dijital emek, ana akım medya teorilerinin iddia ettiği gibi “katılımcı kültürün” bir parçası olarak görülmemeli, aksine sermaye

tarafından el konulan, kontrol edilen ve yeniden yapılandırılan bir sömürü alanı olarak ele alınmalıdır (Terranova, 2000; Andrejevic, 2007). Fuchs'un yaklaşımı, kapitalist üretim ilişkilerinin dijital ortamda nasıl sürdüğünü ortaya koyarken, aynı zamanda viral reklamlar gibi günümüz medya pratiklerinin altında yatan sistematik emek sömürüsünü analiz etmek için de güçlü bir teorik zemin sunar.

Ancak, bu kuramı yalnızca soyut bir kavramsal çerçeve olarak görmek eksik olur. Çünkü dijital emek sömürüsü, baskı (coercion), el koyma (appropriation) ve yabancılaşma (alienation) gibi temel unsurlarla işler ve bu unsurlar viral reklamcılıkta doğrudan gözlemlenebilir. Viral reklamlar yalnızca tüketiciyi manipüle eden bir pazarlama stratejisi değil, aynı zamanda kullanıcının emeğini gasp eden bir mekanizmadır. Kullanıcılar, gönüllü olduklarını sanırken aslında emek süreçlerine zorlanırlar, ürettikleri değer sermaye tarafından gasp edilir ve en sonunda kendi emeklerine yabancılaşarak birer dijital proletarya haline gelirler. Bu sürecin nasıl işlediğine detaylı bir şekilde ele almak gerekirse Fuchs'un "dijital emek sömürüsü unsurlarına" bakmak gerekmektedir. Bunlardan biri olan baskı (Coercion) -gönüllü zorunluluk- dijital emek sömürüsünün en incelikli biçimlerinden biridir. Geleneksel emek sömürüsünde baskı genellikle fiziksel ya da ekonomik bir zorunluluk biçiminde gerçekleşirken, dijital kapitalizmde baskı çok daha sinsi bir hal alır. Kullanıcılar gönüllü olduklarını sanarak emek süreçlerine katılırlar (Fuchs, 2015). Sosyal medya ve dijital reklamcılık, bireyleri içerik üretmeye, paylaşmaya ve etkileşimde bulunmaya teşvik eden bir yapıya sahiptir. Ancak bu teşvik, gerçekte bir zorunluluğa dönüşür.

Örneğin, viral reklamlar sosyal medyada kullanıcıların duygusal tepkilerini harekete geçirecek şekilde kurgulanır. Bir kullanıcı bir reklam videosunu izler, eğlenir ya da duygulanır ve içgüdüsel olarak paylaşır. Burada kullanıcıya "paylaş ya da kaybet" ikilemi sunulur: Eğer paylaşmazsa sosyal çevresinden geri kalmış hisseder, eğer paylaşırsa hem bireysel tatmin elde eder hem de sosyal bağlarını güçlendirdiğini düşünür. İşte tam da bu noktada baskı devreye girer: Kullanıcılar "özgür iradeleriyle" hareket ettiklerini sanırken, aslında bir reklamın yayılmasını sağlayan görünmez işçiler haline gelirler.

Kapitalist üretim biçiminde değer yaratmak için emek gereklidir. Ancak dijital kapitalizmde bu emek, geleneksel anlamda ücretli bir çalışma biçiminde gerçekleşmez. Bunun yerine, kullanıcılar ücretsiz olarak değer üretir ve bu değer şirketler tarafından metalaştırılır (Smythe, 1981; Fuchs, 2021). Viral reklamlar bu sürecin en net örneklerinden biridir. Örneğin, düşük bütçeli ve amatör oyuncuların yer aldığı bir viral reklam düşünelim. Reklamın başarısı, yalnızca markanın kendi tanıtımına değil, aynı zamanda kullanıcıların etkileşimine de bağlıdır. Kullanıcılar videoyu izler, paylaşır, yorum yapar ve tartışır. Tüm bu etkileşimler, dijital platformların algoritmalarını besleyen ham veri haline gelir. YouTube ve Instagram gibi platformlar, kullanıcıların etkileşimleri üzerinden reklam gelirlerini artırır. Markalar, viral içeriğin yayılımı sayesinde milyonlarca dolarlık reklam bütçesi harcamadan geniş kitlelere ulaşır. Kullanıcılar ise bu süreçte "ücretsiz işçiler" olarak çalıştıklarının farkında bile değildirler. Bu noktada en kritik soru şudur: Kullanıcının ürettiği bu değer kime gidiyor? Kullanıcı, içerik üretmek veya paylaşarak herhangi bir maddi kazanç elde edemezken, platform sahipleri ve markalar bu etkileşimlerden milyarlarca dolar kazanmaktadır. Kullanıcıların emeğine bireysel tatmin dışında hiçbir şey verilmemekte, ancak ürettikleri değer doğrudan sermayeye aktarılmaktadır. Başka bir ifade ile kullanıcı emeğine el konulmaktadır (appropriation).

Dijital emek sömürüsünün en tehlikeli unsuru yabancılaşmadır (alienation). Yani kullanıcının kendi emeğini tanınamamasıdır. Marx'a göre yabancılaşma, işçinin kendi emeği üzerinde kontrolünü kaybetmesi ve ürettiği değerın kendisine yabancılaşmasıdır (Marx, 1990). Dijital dünyada ise bu süreç daha karmaşık hâle gelir: Kullanıcılar, kendi ürettikleri içeriğin aslında sermaye tarafından gasp edildiğini fark edemezler. Viral reklamlar, bu yabancılaşma sürecini en etkili şekilde uygulayan araçlardan biridir. Kullanıcılar, viral içeriğin bir pazarlama stratejisi olduğunu unutup, onun gerçek, eğlenceli ve samimi olduğuna inanırlar. Bir markanın viral videosunu paylaşan kullanıcı, aslında bir reklam ajansının ücretsiz işçisi hâline gelmiştir; ancak bunu bir kişisel tercih olarak algılar. Kullanıcılar, paylaştıkları içeriğin bir sömürü mekanizmasının parçası olduğunu anlamadan, büyük reklam kampanyalarının ücretsiz taşıyıcıları olurlar. Bunun en çarpıcı sonucu ise kendi emeklerinin farkına varamamalarıdır. Dijital kapitalizm, kullanıcıların emeğini öylesine incelikli bir şekilde gasp eder ki, kullanıcılar kendi üretkenliklerini bireysel bir deneyim olarak yorumlarlar ve sömürü düzenini içselleştirirler. Viral reklamlar, kullanıcıları yalnızca hedef kitle olarak değil, aynı zamanda görünmez işçiler olarak konumlandıran bir sistemin ürünüdür. Bu reklamlar aracılığıyla, kullanıcılar gönüllü

olarak baskı altına alınır, ürettikleri değere el konulur ve emeklerinin farkına varmadan yabancılaşırlar. Fuchs'un dijital emek kuramı, bu süreci görünür kılmamıza yardımcı olur. Dijital kapitalizm, emek sömürüsünü yalnızca fabrika duvarları içinde değil, artık sosyal medya paylaşımlarında, beğenilerde ve viral içeriklerin yayılımında da sürdürüyor. Kullanıcılar farkında olmadan bu sistemin ücretsiz çalışanları haline gelirken, sermaye onları birer dijital proletarya olarak şekillendirmeye devam ediyor.

Tablo 2: Viral Reklamlar ve Dijital Emek Sömürüsü

Viral Reklamın Özelliği	Baskı (Coercion) (Zorunlu Katılım)	El Koyma (Appropriation) (Emeğe El Konulması)	Yabancılaşma (Alienation) (Farkındalık Kaybı ve Kontrolün Kaybı)
Gizli Reklam Unsuru	Kullanıcılar, içeriğin reklam olduğunu fark etmeden tüketmeye ve yaymaya yönlendirilir (Zorunlu katılım) (Fuchs, 2014: 100).	Viral reklamın yayılması için harcanan zaman, dikkat ve veri, kullanıcılardan alınarak sermaye için kâr unsuruna dönüştürülür (Smythe, 1977; Fuchs, 2014: 96).	Kullanıcılar, reklamın kendilerini nasıl manipüle ettiğinin farkına varmadan ona duygusal olarak bağlanır (Andrejevic, 2007: 242).
Kullanıcı Katılımına Dayalı Yayılma	Kullanıcılar, içerik paylaşımında bulunmazlarsa geri kalmış hissederler; sosyal normlar, paylaşım baskısı yaratır (Fuchs, 2015: 121).	Kullanıcıların paylaşımları, markalara ekonomik değer olarak geri döner; kullanıcı emeğine doğrudan el konur (Fisher, 2012: 175).	Kullanıcılar, ürettikleri içeriğin ve sağladıkları değer farkında olmadan bir reklam mekanizmasının parçası haline gelirler (Fuchs, 2014: 98-99).
Duygusal Manipülasyon	Reklamlar, güçlü duygusal tepkiler oluşturarak bilinçli karar alma süreçlerini baskılar (Kotler, 2010: 45-47).	Kullanıcının duygusal tepkileri ve paylaşımları üzerinden veri toplanır ve bu veri, gelecekteki reklam stratejilerine yön vermek için kullanılır (Zuboff, 2019: 256-259).	Kullanıcılar, kendi iradeleriyle hareket ettiklerini düşünseler de aslında duygusal tepkileri sömürülerek sistemin bir parçası haline gelirler (Fuchs, 2017: 145-146).
Algoritmaların Kullanılması	Kullanıcılara belirli içerikler dayatılır ve dikkatleri belirli reklam içeriklerine yönlendirilir (Beer, 2009: 994-995).	Kullanıcının dikkat süresi, platform ve markalar için bir metaya dönüşür (Smythe, 1977; Fuchs, 2014: 92).	Kullanıcılar, hangi içeriğe neden maruz kaldıklarını anlamadan bir veri üretim sürecinin içinde konumlanır (Zuboff, 2019: 301).
Veri Toplama ve Gözetim	Kullanıcılar, kendi rızaları olmadan sürekli izlenir ve davranışları analiz edilir (Andrejevic, 2007: 235-237).	Kullanıcıların etkileşimleri, büyük veri şirketleri tarafından işlenerek reklam gelirine dönüştürülür (Fuchs, 2012: 717).	Kullanıcılar, kendi mahremiyetlerinden koparılıp yalnızca bir veri kaynağı olarak görülmeye başlanır (Zuboff, 2019: 310-312).
Otantiklik İddiası	Viral reklamlar, sıradan kullanıcılar tarafından üretilmiş gibi gösterilerek tüketiciyi kandırır (Jenkins, 2006: 23-24).	Kullanıcılar, doğal içerik tükettiğini düşünerek reklamı içselleştirir ve bilinçsizce yayılmasına katkıda bulunur (Fuchs, 2014: 110).	Kullanıcılar, içeriği üretirken ve paylaşırlarken, aslında bir markanın pazarlama sürecinin parçası olduklarının farkına varmazlar (Andrejevic, 2013: 30-31).
Kullanıcıları İçeriğe Dahil Etme	Kullanıcılar, sosyal normlar ve trendler doğrultusunda içerik paylaşmaya teşvik edilir (Fuchs, 2015: 125-127).	Kullanıcılar, markaların belirlediği anlatıyı yeniden üretirken, ürettikleri içeriğe hiçbir şekilde sahip olamazlar (Smythe, 1977; Fuchs, 2014: 92).	Kullanıcılar, kendi içeriklerini ürettiklerini düşünseler de aslında markaların pazarlama süreçlerine hizmet etmektedirler (Zuboff, 2019: 256-258).

Kaynak: Yazarlar tarafından oluşturulmuştur.

Yukarıdaki tablo, viral reklamların nasıl bir dijital emek sömürü mekanizması oluşturduğunu Christian Fuchs'un (2014) baskı (coercion), el koyma (appropriation) ve yabancılaşma (alienation) kavramları çerçevesinde eleştirel bir perspektiften incelemek amacıyla hazırlanmıştır. Dijital emek

sömürüsünün temel dinamiklerini anlamak için, viral reklamların yalnızca bir pazarlama stratejisi olmanın ötesinde, kullanıcı emeğini nasıl sermayeye dönüştürdüğünü detaylı bir şekilde analiz etmek gerekmektedir. Dolayısıyla, viral reklamların kullanıcıları nasıl zorunlu bir katılım sürecine çektiğini, onların ürettikleri değerin nasıl şirketler tarafından gasp edildiğini ve kullanıcıların bu süreçte nasıl farkındalıklarını yitirerek reklam mekanizmasının bir parçası haline geldiğini net bir şekilde ortaya koymaktır. Tablodaki kategoriler, viral reklamların dijital emek sömürüsüyle nasıl iç içe geçtiğini somutlaştırarak, teorik çerçeve ile pratik örnekler arasında güçlü bir bağ kurmayı amaçlamaktadır. Böylece, viral reklamların yalnızca yayılım ve etkileşim üzerinden değil, aynı zamanda kullanıcı emeğinin kontrolü ve yönlendirilmesi yoluyla nasıl bir sermaye birikim mekanizmasına dönüştüğünü ortaya koymak mümkün olacaktır.

6. Dijital Emek Sömürüsünün Görünmez Yüzü: Viral Reklamlar Aracılığıyla Kullanıcıların Metalaşması ve Artı Değer Üretimi

Viral reklamlar ile dijital emek sömürüsü arasındaki ilişki, dijital ekonomi politik perspektifinden ele alındığında, sermaye birikim süreçlerinin yeni medya ortamlarında nasıl yeniden şekillendiğini ve kullanıcı emeğinin nasıl metalaştırıldığını ortaya koymaktadır. Dijital platformlar, kullanıcıların üretken katılımına dayalı bir ekosistem oluşturarak reklamcılık maliyetlerini en aza indirirken, bu süreçte kullanıcı emeğini sermaye için değerli bir kaynağa dönüştürmektedir (Fuchs, 2015: 151). Ancak, bu değer üretiminde kullanıcılar emeklerinin doğrudan karşılığını almazken, elde edilen ekonomik kazanç büyük ölçüde şirketler ve dijital platform sahipleri tarafından kontrol edilmektedir (Smythe, 1981).

Dijital emek sömürüsü, viral reklamların üretim ve yayılım süreçlerinde iki temel mekanizma aracılığıyla ortaya çıkmaktadır. İlk olarak, kullanıcıların dijital platformlarda ürettikleri veri ve içerik, emek niteliği kazanarak metalaştırılmakta ve reklamverenlere pazarlanabilir bir ürün olarak sunulmaktadır. Kullanıcıların beğeni, paylaşım ve yorum gibi etkileşimleri sayesinde viral reklamlar geniş kitlelere ulaşırken, bu süreçte üretilen veri akışı platform sahiplerine ekonomik kazanç sağlamaktadır (Fuchs, 2020: 92). Dijital platformlar, kullanıcıların dikkatini çekerek reklamverenlere hedeflenmiş pazarlama fırsatları yaratırken, bu süreçten doğrudan ekonomik kazanç sağlayan taraflar platform sahipleri ve markalar olduğu görülmektedir (Andrejevic, 2013: 2-4).

İkinci olarak, viral reklamların başarısı büyük ölçüde kullanıcıların içerik üretme ve yayma süreçlerine gönüllü katılımına dayanmakta olup, bu katılım kullanıcıların yaratıcı emeğinin karşılıksız bir şekilde platformlar tarafından sömürülmesine neden olmaktadır. Viral reklam kampanyaları, genellikle duygusal bağ kurma, mizah veya şaşırtıcı unsurlar içeren hikâyeler aracılığıyla kullanıcıların dikkatini çekerek, onların içeriği organik olarak yaymasını teşvik etmektedir (Jenkins, Ford & Green, 2013: 18). Ancak, kullanıcıların bu sürece katılımı, emek süreçlerinin görünmez hale gelmesine ve doğal bir sosyal etkileşim gibi algılanmasına yol açmaktadır. Böylece kullanıcılar, farkında olmadan viral reklamların yayılmasına katkıda bulunarak, reklamverenler ve platform sahipleri için kâr sağlayan bir mekanizmanın parçası haline gelmektedir (Terranova, 2004: 94-95).

Viral reklamlar, kullanıcıların duygusal ve sosyal deneyimlerini manipüle ederek onları aktif bir pazarlama aracına dönüştürmekte ve bu süreçte yaratılan değer, kullanıcı emeği aracılığıyla sermayeye aktarılmaktadır. Dijital emek sömürüsü, sadece ekonomik bir sorun olarak ele alınmamalı, aynı zamanda etik ve toplumsal açıdan da önemli bir mesele olarak değerlendirilmelidir. Kullanıcıların ürettikleri içerikler ve veriler, sermaye tarafından sistematik bir şekilde metalaştırılarak dijital ekonominin temel dinamiklerinden biri haline gelmiştir (Zuboff, 2019: 8-10). Bu bağlamda, viral reklamlar yalnızca bir pazarlama stratejisi olarak değil, aynı zamanda dijital emek sömürüsünün somut örneklerinden biri olarak görülmelidir.

Sonuç olarak, iletişimin eleştirel ekonomi politiği perspektifinden bakıldığında, dijital emek sömürüsü ve viral reklamlar arasındaki ilişki, “metalaşan ve sömürülen unsurların ne olduğu” sorusuna iki farklı açıdan cevap sunmaktadır. Şirketler ve markalar için kritik olan hedef kitle belirleme sürecinde, metalaşan unsurlar kullanıcı verileri ile viral reklamların yayılmasını sağlayan kullanıcıların “karşılığı ödenmemiş emekleri”dir. Dijital emek sömürüsü ile viral reklam ilişkisini özetlemek gerekirse, kullanıcılar doğrudan reklamverenlerin gelirlerini artırırken, aynı zamanda kapitalizmin işleyişini dönüştürerek egemenliğini güçlendirmekte, tüketim kültürünü yaymakta ve dijital ağın değerini artırmaktadır. Ancak, kullanıcıların bu süreçte harcadıkları emeğin karşılığını

alamamaları, dijital emek sömürüsünün önemli bir sorunu olarak öne çıkmaktadır. Bu durum, dijital ekonominin işleyişini ve kullanıcıların bu süreçteki rollerini yeniden gözden geçirmeyi gerekli kılmaktadır.

Başka bir açıdan bakıldığında, viral reklamlar, Fuchs'un dijital emek sömürüsü teorisi ışığında incelendiğinde, kullanıcıların aktif katılım ve katkılarının nasıl sömürüldüğünü anlamaya yönelik derin bir analiz yapma imkanı sunmaktadır. Kullanıcılar hem içerik üreticisi hem de tüketici olarak bu dinamiklerin merkezinde yer almakta, markalar ise bu kullanıcıların ürettiği verileri ve etkileşimleri kendi ekonomik çıkarları doğrultusunda kullanmaktadır. Bu sebeple, viral reklamların etkisi yalnızca pazarlama stratejileriyle sınırlı kalmaz; aynı zamanda dijital iş gücünün doğası ve kullanıcıların maruz kaldığı sömürü biçimleriyle doğrudan ilişkilidir. Bu bağlamda, viral reklamlar, dijital platformlarda kullanıcıların katkılarının nasıl sömürüldüğünü gösteren önemli bir örnek teşkil etmekte olup, aynı zamanda kullanıcıların rolü ile markaların bu rolleri nasıl şekillendirdiği üzerinde düşünmeyi gerektirir. Bu sayede, dijital emek sömürüsünün toplumsal ve ekonomik boyutları daha iyi anlaşılabilir.

Sonuç ve Öneriler

Bu çalışma, viral reklamlar bağlamında dijital emek sömürüsünü ekonomi politik perspektiften ele alarak, kapitalist dijital ekonominin yapısal eşitsizliklerini ve sömürü mekanizmalarını ortaya koymaktadır. Geleneksel medya teorileri, viral reklamcılığı kullanıcıların “gönüllü katılımı ve etkileşimi” temelinde açıklarken, üretim ilişkilerinin gizlediği emek süreçlerini ve metalaştırma pratiklerini göz ardı etmektedir. Bu bağlamda, viral reklamları kullanıcıların kendiliğinden gelişen ve doğal paylaşımlarına dayalı olarak tanımlarken, bu içeriklerin üretiminde ve yayılmasında emek süreçlerinin kapitalist değerlendirme döngüsüne nasıl dahil edildiğini görmezden gelmektedir.

Hâkim medya kuramları, dijital emeği genellikle “katılımcılık”, “yaratıcı ekonomi” ve “kullanıcı odaklı içerik üretimi” gibi olumlu kavramlarla çerçevelendirerek, bireylerin dijital platformlarda “gönüllü ve özgür” bir biçimde içerik üretimi yaptığını iddia etmektedir. Ancak piyasa merkezli bu yaklaşımlar, dijital emeğin “esnek emek” ve “yeni istihdam olanakları” sunduğunu öne sürerken, gerçekte dijital emek süreci, çalışanların geleneksel iş gücü güvencelerinden mahrum bırakıldığı bir prekaryalaşma düzeni yaratmaktadır. Viral reklamlar bu dinamiği daha da keskinleştirerek, tüketicileri farkında olmadan reklam içeriğinin “gönüllü taşıyıcılarına” dönüştürmektedir. Bu noktada, Fuchs'un belirttiği gibi, dijital emek sömürüsü, sermaye birikim rejiminin yeni bir şekilde organize edilmesi anlamına gelmekte ve kullanıcı emeği, bilinçli ya da bilinçsiz olarak ekonomik bir değer yaratacak şekilde kanalize edilmektedir.

Eleştirel perspektif, viral reklamcılığın yalnızca bir pazarlama stratejisi olmadığını, aynı zamanda kullanıcıların emeğini görünmez kılarak sermaye birikimine hizmet eden bir sömürü mekanizması olduğunu savunmaktadır. Bu doğrultuda, Christian Fuchs'un dijital emek sömürüsü kavramsallaştırması temel alınarak, viral reklamcılığın kullanıcıları edilgen tüketiciler olarak değil, aynı zamanda emek süreçlerine katkıda bulunan üreticiler olarak konumlandığı gösterilmektedir. Ancak bu üretim süreci, kullanıcıların gönüllü katılımı maskesi altında, bilinçsiz ve karşılıksız emek pratiklerine dönüşmekte, dolayısıyla kapitalist üretim süreçlerinde artı değerın yeniden üretimine katkı sağlamaktadır.

Fuchs'un dijital emek sömürüsüne ilişkin geliştirdiği üç temel unsur olan baskı, el koyma ve yabancılaşma, viral reklamlar bağlamında şu şekilde açıklanabilir: Baskı; kullanıcılar, sürekli içerik üretmeye ve paylaşmaya teşvik edilmekte, dijital platformlar tarafından paylaşım yapmaya ve etkileşime girmeye zorunlu kılınmaktadır. Görünüşte özgürlükçü bir katılım olarak sunulan bu süreç, gerçekte kapitalist bir değerlendirme mekanizmasına dönüşmektedir.

El Koyma, kullanıcıların ürettiği içerikler ve etkileşimleri doğrudan sermaye tarafından sahiplenilmektedir. Viral reklamlar, organik içerik üretimini teşvik ederken, bu içerikler ve etkileşimler markalar ve platformlar tarafından gelir elde etmek amacıyla kullanılmaktadır. Kullanıcı emeği, herhangi bir maddi karşılık almaksızın sermayeye aktarılmaktadır. Yabancılaşma, kullanıcılar, viral reklamların yayılmasına bilinçsizce katkıda bulunarak, kendi emeklerinin sömürüldüğünün farkına varamamaktadır. Dijital emek süreci, kullanıcıların üretkenliklerini doğal ve eğlenceli bir faaliyet olarak algılamasına neden olurken, gerçekte bu faaliyetler sermaye tarafından

metalaştırılmaktadır. Ana akım yaklaşımlar, kullanıcıların viral reklamlara katılımını bireysel tercih, özgürlük ve topluluk aidiyeti bağlamında değerlendirmektedir. Oysa eleştirel perspektif, bu süreçlerin dijital emek sömürüsü temelinde incelenmesi gerektiğini savunarak, kullanıcının dijital kapitalizmde artı değer üreten bir emekçi olduğu gerçeğini ortaya koymaktadır. Dijital platformların kullanıcı verilerini, etkileşimlerini ve içerik üretim süreçlerini metalaştırması, klasik emek-değer teorisinin dijital alanda nasıl geçerliliğini koruduğunu göstermektedir. Bu çalışma, viral reklamların üretim ve yayılım süreçlerinde kullanıcı emeğinin merkeziliğini vurgulayarak, dijital kapitalizmin emek sömürüsü pratiklerini açığa çıkarmaktadır. Dijital emek sömürüsü yalnızca bireylerin üretken faaliyetlerini görünmez kılmakla kalmaz, aynı zamanda bu emeği metalaştırarak kapitalist değerlenme süreçlerine entegre eder. Bu bağlamda, viral reklamlar bireysel ifade biçimleri ya da topluluk tabanlı içerik paylaşımları olarak değil, sermaye lehine işleyen ve kullanıcı emeğini araçsallaştıran yapılar olarak değerlendirilmelidir.

Sonuç olarak, viral reklamlar dijital kapitalizmin temel sömürü mekanizmalarından biri olarak işlev görmekte ve kullanıcı emeğini görünmez kılarak metalaştırmaktadır. Dijital platformların “ücretsiz” hizmet sunduğu yanılsaması altında, kullanıcılar farkında olmadan üretken bir emek gücüne dönüşmekte, dikkatleri, duyguları ve zamanları ekonomik değere tahvil edilmektedir. Viral reklam stratejileri, duygusal manipülasyon, hipergerçeklik ve gönüllü katılım illüzyonu yoluyla kullanıcıları üretüketici konumuna indirirken, onların emeği üzerindeki denetimi zayıflatmakta ve dijital kapitalizmin yeniden üretimine aracılık etmektedir. Bu bağlamda, viral reklamların yalnızca etkili bir pazarlama yöntemi değil, aynı zamanda dijital emek sömürüsünün derinleşmesine katkı sağlayan bir mekanizma olduğu ortaya konulmaktadır. Dijital platformların ekonomik işleyişini anlamadan, viral reklamların yarattığı yapısal eşitsizlikleri kavramak mümkün değildir. Dolayısıyla, dijital emek sömürüsünün medya etiği, kullanıcı özerkliği ve ekonomik adalet bağlamında daha derinlikli bir tartışmaya açılması gerekmektedir. Dijital kapitalizmin giderek daha karmaşık ve incelikli sömürü pratikleri geliştirdiği bu ortamda, eleştirel farkındalık yaratmak ve alternatif ekonomik modeller üzerine düşünmek, dijital emek süreçlerine dair politik müdahale olanaklarını güçlendirecektir. Dijital emek sömürüsüne karşı eleştirel bir duruş geliştirilmesi, akademik ve toplumsal açıdan duyarlılığı artırarak, dijital kapitalizmin hegemonik yapısının sorgulanmasını sağlayacak kritik bir girişim olacaktır.

Kaynakça

- Andrejevic, M. (2007). *iSpy: Surveillance and power in the interactive era*. Lawrence: University Press of Kansas.
- Andrejevic, M. (2013). *Infoglut: How too much information is changing the way we think and know*. New York: Routledge.
- Beer, D. (2009). Power through the algorithm? Participatory web cultures and the technological unconscious. *New Media & Society*, 11(6), 985–1002.
<https://doi.org/10.1177/1461444809336551>
- Berger, J. ve Milkman, K. L. (2012). What makes online content viral? *Journal of Marketing Research*, 49(2), 192–205. <https://doi.org/10.1509/jmr.10.0353>
- Dobele, A., Toleman, D. ve Beverland, M. (2007). Controlled infection! Spreading the brand message through viral marketing. *Business Horizons*, 50(2), 143–152.
<https://doi.org/10.1016/j.bushor.2006.11.002>
- Dyer-Witthof, N. (2015). *Cyber-proletariat: Global labour in the digital vortex*. Toronto: Pluto Press.
- Fisher, E. (2012). How less alienation creates more exploitation? Audience labour on social network sites. *Triplec*, 10(2), 171–183.
- Fuchs, C. (2010). Labour in informational capitalism. *The Information Society*, 26(3), 176–196.
<https://doi.org/10.1080/01972241003712215>
- Fuchs, C. (2012). The political economy of privacy on Facebook. *Television & New Media*, 13(2), 139–159. <https://doi.org/10.1177/1527476411415699>
- Fuchs, C. (2014). Bilişsel kapitalizm ya da enformasyonel kapitalizm? Enformasyonel ekonomide sınıfın rolü. M. A. Peters & E. Bulut (Ed.), *Bilişsel kapitalizm, eğitim ve dijital emek içinde* (137–188 ss.). İstanbul: NotaBene Yayınları.
- Fuchs, C. (2015). *Dijital emek ve Karl Marx*. (Çev. T. E. Kalaycı ve S. Oğuz). İstanbul: NotaBene Yayınları.
- Fuchs, C. (2016). *Critical theory of communication: New readings of Lukács, Adorno, Marcuse, Honneth, and Habermas in the age of the internet*. London: University of Westminster Press.
- Fuchs, C. (2019). *Social media: A critical introduction*. New York: SAGE Publications.
- Fuchs, C. (2020). *Sosyal medya: Eleştirel bir giriş* (Çev. D. Saraçoğlu ve İ. Kalaycı). İstanbul: NotaBene Yayınları.
- Golan, G. ve Zaidner, L. (2008). Creative strategies in viral advertising: An application of Taylor's six-segment message strategy wheel. *Journal of Computer-Mediated Communication*, 13(4), 959–972.
- Jenkins, H. (2006). *Convergence culture: Where old and new media collide*. New York: NYU Press.
- Jenkins, H., Ford, S. ve Green, J. (2013). *Spreadable media: Creating value and meaning in a networked culture*. New York: NYU Press.
- Kaplan, A. M. ve Haenlein, M. (2011). Two hearts in three-quarter time: How to waltz the social media/viral marketing dance. *Business Horizons*, 54(3), 253–263.
<https://doi.org/10.1016/j.bushor.2011.01.006>
- Kıyan, Z. (2015). Dijital kapitalizmin iletişim alanındaki izleri: Üretim, dolaşım, emek ve tüketim süreçleri. *Toplum ve Bilim*, 135, 27–56.
- Kietzmann, J. H., Hermkens, K., McCarthy, I. P. ve Silvestre, B. S. (2011). Social media? Get serious! Understanding the functional building blocks of social media. *Business Horizons*, 54(3), 241–251. <https://doi.org/10.1016/j.bushor.2011.01.005>
- Kotler, P. (2010). *Marketing 3.0: From products to customers to the human spirit*. New York: Wiley.

- Marx, K. (1990). *Capital: Volume I*. London: Penguin Classics.
- Marx, K. (2011). *Kapital: Ekonomi politigin eleştirisi* (Çev. M. Selik ve N. Satlıgan). İstanbul: Yordam Kitap.
- Özmkas, U. (2015). İnsan sermayesinin kaynağı: Maddi olmayan emek. *Toplum ve Bilim*, 135, 8-26.
- Petrescu, M. (2014). *Viral marketing and social networks*. New York: Business Expert Press.
- Phelps, J. E., Lewis, R., Mobilio, L., Perry, D. ve Raman, N. (2004). Viral marketing or electronic word-of-mouth advertising: Examining consumer responses and motivations to pass along email. *Journal of Advertising Research*, 44(4), 333–348.
<https://doi.org/10.1017/S002184990404024X>
- Polat, D. K. (2010). *Viral reklamlar ve offansif kullanımları*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Radyo Televizyon ve Sinema Ana Bilim Dalı, İstanbul.
- Porter, L. ve Golan, G. J. (2006). From subservient chickens to brawny men: A comparison of viral advertising to television advertising. *Journal of Interactive Advertising*, 6(2), 26-33.
<https://doi.org/10.1080/15252019.2006.10722157>
- Schiller, D. (2016). *Labor and digital capitalism*. London: Routledge.
- Shirky, C. (2008). *Here comes everybody: The power of organizing without organizations*. London: Penguin Press.
- Smythe, D. (1977). Communications: Blindspot of western marxism. *Canadian Journal of Political and Social Theory*, 1(3), 1-27.
- Smythe, D. W. (1981). *Dependency road: Communications, capitalism, consciousness, and Canada*. New York: Ablex Publishing.
- Terranova, T. (2000). Free labor: Producing culture for the digital economy. *New Media & Society*, 2(3), 33-58. <https://doi.org/10.1177/1461444002225792>
- Terranova, T. (2004). *Network culture: Politics for the information age*. London: Pluto Press.
- Toffler, A. (1980). *The third wave*. New York: Bantam Books.
- Tokel, A. (2017). *Viral reklamların görsel iletişim tasarımıyla ilişkisi*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Işık Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Görsel İletişim Tasarımı Ana Bilim Dalı, İstanbul.
- Zuboff, S. (2019). *The age of surveillance capitalism: The fight for a human future at the new frontier of power*. New York: PublicAffairs.

Etik Beyan: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur (Yıldız Kol, Ahmet Eskicumalı). Araştırma ikincil verilere sahip bir çalışma olduğu için etik beyana gerek yoktur.

Yazar Katkısı: Kavram/fikir Yazar Yıldız Kol (katkı oranı %60), Ahmet Eskicumalı (katkı oranı %40); veri toplama/işleme Yıldız Kol (katkı oranı %60), Ahmet Eskicumalı (katkı oranı %40); analiz Yıldız Kol (katkı oranı %60), Ahmet Eskicumalı (katkı oranı %40); yazım Yıldız Kol (katkı oranı %60), Ahmet Eskicumalı (katkı oranı %40) ve eleştirel inceleme ve düzenleme Yıldız Kol (katkı oranı %60), Ahmet Eskicumalı (katkı oranı %40) tarafından yapılmıştır. Yazarlar makalenin yayınlanan versiyonunu okumuş ve kabul etmiştir.

Finansman: Bu çalışma herhangi bir fon desteği almamıştır.

Çıkar Çatışması: Yazarlar herhangi bir çıkar çatışması beyan etmemektedir.

İntihal: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

Lisans: CC BY-NC 4.0





Nisan/April 2025, Cilt/Volume: 15, Sayı/Issue: 1, 141-146.

Başvuru/Submitted: 09.04.2025

Kabul/Accepted: 24.04.2025

Yayın/Published: 29.04.2025

Editöre Mektup/Letter to the Editor

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/yalovasosbil>

Sosyal Bilimlerde Hipotez Geliştirmeye Yönelik Yapay Zekâ Destekli Bir Öğretim Çözümü

Aytuğ Sözüer*

Değerli Yalova Sosyal Bilimler Dergisi Okuyucuları,

Sosyal bilimci bir öğretim üyesi olarak, lisansüstü düzeyi bilimsel araştırma yöntemleri dersinde tüm bir dönem boyunca hipotez geliştirme çalışması yaptırıyorum. Bunun sebebi aşına olduğum işletme yönetimi ve organizasyon Türkçe alan yazınındaki bazı temel eksikliklerdir. Bunlardan birincisi, pozitif bilim yaparken araştırma hipotezlerini teoriye dayandırarak oluşturan çalışmalara nadiren rastlanmasıdır. Çalışmalarda genellikle üç civarı değişkenin tanımı aktarıldıktan sonra bunları ilişkilendiren görgül araştırmalar doğrultusunda bir hipotez ifadesi yazılmaktadır. Halbuki, değişkenler arasında bir ilişki bekleniyorsa, paradigma gereği, bu yerleşik bir teoriye ya da en azından bir mantıksal gerekçeye dayandırılmalıdır. İkinci eksiklik, çalışmalarda literatür incelemesinin, sıklıkla, araştırma sorusuyla ilgili araştırmaların özetlerini alt alta yazmaktan ibaret olmasıdır. Oysa literatür incelemesi yazımında mevcut bilgiler birbiriyle kıyaslanmalı ve harmanlanmalıdır (tez-antitez-sentez). Yabancı dile ve literatüre hâkim olamayan öğrenciler bahsettiğim aksak örneklerden maalesef çokça görmekte, bu yüzden doğru olan üslubu öyle zannedip taklit etmektedir. Bu hatalı öğrenmeden korunmak adına derslerimde kullandığım yeni bir uygulamayı paylaşmak istiyorum.

Bilimsel araştırma süreciyle yeni tanışan lisansüstü öğrencileri merak ettikleri olgular (değişkenler) arasında bağlantı kurmak adına birçok teoriyi okuyup anlamaya, diğer meşguliyetlerinin de yarattığı baskıyla, yeterince zaman ayıramayabilir. Bunu telafi etmenin kısa bir yolu yapay zekâ dil modeli olarak tanımlanan sohbet robotlarından (İngilizcede *chatbot*) destek almaktır. Bu metodu 2024'te *Kavramsal Çerçevesel ve Disiplinlerarası Perspektifler* (Der. B. B. Doğan) içinde yayınlanan “Yerli ve Yabancı Sermayeli İşletmelerin İşgücü Verimliliği Üzerine Hipotetik Bir Önerme” başlıklı çalışmamın içeriğini kullanarak örneklendireceğim.

Sözgelimi, bir araştırmada ülkedeki yabancı sermayeli şirketlerin işgücü verimliliği yerli sermayeli işletmelerle karşılaştırılmak isteniyor. Öğrenci, ilk okumaları sonucunda bu iki grup arasında verimlilik bakımından belirgin bir fark olmadığına kanaat getiriyor ve bu doğrultuda bir hipotez yazmak istiyor. Bu beklentinin hangi teorilere dayandırılabilirliğini, örnek olarak benim sıkça kullandığım OpenAI tarafından geliştirilmiş GPT-4 ve xAI tarafından geliştirilmiş Grok 3'e 28 Mart 2025 tarihinde sordum. Yazışmaları aşağıda birebir sunuyorum.

* Doç. Dr., Yalova Üniversitesi, ayug.sozuer@yalova.edu.tr, 0000-0003-2680-2071

Yazar: Uluslararası işletmelerin işgücü verimliliği açısından Türkiye'deki yerli sermayeli firmalarla karşılaştırıldığında üstün olup olmadıklarına dair bir hipotez geliştirmek istiyorum. Beklentim iki grubun işgücü verimliliklerinin eşdeğer olması. Bu iddiayı hangi teorilere dayandırabilirim?

GPT-4: Uluslararası işletmelerin işgücü verimliliği açısından Türkiye'deki yerli sermayeli firmalarla karşılaştırıldığında üstün olup olmadıklarına dair geliştirilecek hipotez, belirttiğiniz gibi iki grubun işgücü verimliliklerinin eşdeğer olması şeklinde bir iddia taşıyor. Bu hipotezi desteklemek ve geliştirmek için başvurabileceğiniz birkaç önemli teori bulunmaktadır. İşte bu teoriler:

1. Dönüşüm Teorisi (Efficiency Wage Theory)

Bu teori, işgücü verimliliğinin, işletmenin iş gücüne ödeme yaptığı ücretlerle doğrudan ilişkili olduğunu savunur. Teoriye göre, yüksek ücretler daha nitelikli ve motive olmuş iş gücü sağlar, bu da işgücü verimliliğini artırır. Uluslararası işletmeler ve yerli sermayeli işletmeler arasında ücret farkları olsa da yerli işletmelerin de rekabetçi kalabilmesi için aynı stratejiyi benimseyebileceğini öne sürebiliriz. Dolayısıyla, işgücü verimliliğinin eşdeğer olmasının olasılığı, her iki grup arasında benzer ücret politikaları ve çalışan motivasyonu sağlanarak mümkün olabilir.

2. Kaynak Temelli Görüş (Resource-Based View - RBV)

Kaynak Temelli Görüş, işletmelerin uzun vadeli rekabet avantajlarını, sahip oldukları kaynaklara dayandığını savunur. Bu bağlamda, işgücü verimliliği, işletmelerin sahip olduğu insan kaynakları, yönetim becerileri, teknolojik altyapı ve bilgiye bağlıdır. Uluslararası işletmelerin genellikle gelişmiş yönetim uygulamaları ve yüksek teknolojiye sahip olabileceği varsayılabilir, ancak yerli firmalar da yerel pazarın dinamiklerine uygun stratejiler geliştirebilir ve kendi kaynaklarını verimli kullanarak işgücü verimliliğini optimize edebilir. Bu durumda, her iki grubun verimliliklerinin eşdeğer olmasının nedeni, yerli firmaların da yeterli kaynaklara ve verimli iş gücü stratejilerine sahip olabilesidir.

3. İşletme Çeşitliliği ve Verimlilik (Organizational Diversity and Efficiency)

Organizasyonel çeşitlilik, işletmelerin farklı yeteneklere, yönetim biçimlerine ve kültürel yaklaşımlara sahip olmasını ifade eder. Uluslararası işletmeler genellikle çok uluslu yapılarla gelir ve bunun sonucunda farklı iş yapma biçimleri ve kültürler getirebilirler. Ancak, yerli işletmeler de kendi kültürel bağlamlarına uygun iş yapma biçimlerini geliştirebilir. Yerli firmalar, kültürel anlayışlarını ve yerel piyasa bilgilerini verimli bir şekilde kullanarak, uluslararası işletmelerle karşılaştırılabilir seviyelerde işgücü verimliliği elde edebilir. Bu, işgücü verimliliğinin eşdeğer olabileceği bir durum yaratabilir.

4. Teknoloji Transferi ve Öğrenme (Technology Transfer and Learning)

Teknoloji transferi, gelişmiş teknoloji ve bilgi birikiminin yerli firmalarla paylaşılması sürecini ifade eder. Uluslararası firmalar, genellikle daha gelişmiş teknoloji ve süreçlere sahip olabilir, ancak yerli firmalar zaman içinde öğrenme süreçleri ve teknoloji transferi aracılığıyla bu farkı kapatabilirler. Bu bağlamda, yerli firmalar da uluslararası işletmelerin uyguladığı teknolojileri öğrenip benimseyerek, işgücü verimliliğini artırabilir. Bu da her iki grubun verimliliğinin eşdeğer olabileceğini gösteren bir argümandır.

5. Kurumsal ve Pazara Dayalı Yapılar (Institutional and Market-Based Theories)

Kurumsal teoriler, işletmelerin faaliyet gösterdikleri ülkenin kurumsal yapıları ve pazar dinamikleri tarafından şekillendiğini savunur. Türkiye'deki yerli firmalar, yerel pazara ve kurumsal yapıya daha aşina oldukları için, bu ortamda daha verimli çalışabilirler. Uluslararası firmalar ise, bazen yerel düzenlemelere uyum sağlama veya kültürel farklılıklarla başa çıkma konusunda zorluk yaşayabilirler. Dolayısıyla, her iki grubun da yerel pazarda benzer verimlilik seviyelerine ulaşabilmesi mümkündür.

6. İşlem Maliyetleri Teorisi (Transaction Cost Theory)

Bu teori, işletmelerin faaliyet gösterdikleri çevredeki işlem maliyetlerini minimize etmeye çalıştığını belirtir. Uluslararası firmalar genellikle daha büyük ölçekli ve daha organize olabilirler, ancak yerli firmalar yerel piyasa bilgisi ve ağlar yoluyla işlem maliyetlerini düşürerek verimliliklerini artırabilirler. İşlem maliyetlerini optimize etmek için yerli firmaların da gerekli stratejileri geliştirmesi mümkündür, bu da işgücü verimliliğinin eşdeğer olmasını sağlayabilir.

Sonuç

Yukarıda sıralanan teoriler, uluslararası işletmelerin işgücü verimliliği açısından yerli sermayeli firmalarla eşdeğer seviyede verimlilik elde edebileceğini savunacak çeşitli açıklamalar sunmaktadır. İki grup arasındaki verimlilik farkının, yalnızca iş gücü kalitesi, teknoloji ve yönetimden değil, aynı zamanda kültürel bağlam, yerel pazara uygun stratejiler ve kurumsal yapılar gibi faktörlerden de etkilendiği söylenebilir. Bu teoriler, hipotezinizin dayandığı iddiayı teorik olarak destekleyecek bir çerçeve sunmaktadır.

Grok 3: Uluslararası işletmelerin (çoğunlukla doğrudan yabancı yatırım [DYY] yapan firmalar) Türkiye'deki yerli sermayeli firmalarla işgücü verimliliği açısından karşılaştırıldığında üstün olmadığına dair bir hipotez geliştirmek istiyorsunuz ve beklentiniz iki grubun işgücü verimliliklerinin eşdeğer olması yönünde. Bu iddiayı teorik bir çerçeveye oturtmak için, uluslararası işletmecilik ve ekonomi literatüründen birkaç temel teoriye dayanabilirsiniz. Aşağıda, bu hipotezi destekleyebilecek teoriler ve bunların nasıl kullanılabileceği açıklanmıştır:

1. Yakınsama Teorisi (Convergence Theory)

Teorik Temel: Yakınsama teorisi, ekonomik birimlerin (ülkeler, sektörler veya firmalar) zamanla benzer üretim teknolojilerine ve verimlilik düzeylerine yakınsayabileceğini öne sürer. Bu teori, özellikle gelişmekte olan ekonomilerde yerli firmaların, uluslararası firmaların teknolojilerini ve yönetim pratiklerini benimseyerek aradaki verimlilik farkını kapatabileceğini savunur.

Uygulama: Türkiye gibi gelişmekte olan bir ekonomide, yerli sermayeli firmaların, uluslararası firmalarla rekabet veya iş birliği yoluyla (örneğin tedarik zincirleri veya bilgi yayılımı) işgücü verimliliğini artıracak bilgi ve becerilere eriştiği varsayılabilir. Bu durumda, uluslararası firmaların başlangıçtaki teknolojik üstünlüğü zamanla eriyebilir ve işgücü verimliliği açısından yerli firmalarla eşdeğer hale gelebilir. Hipoteziniz, Türkiye'de bu yakınsama sürecinin gerçekleşmiş olabileceğini ve iki grup arasında anlamlı bir fark kalmadığını öne sürebilir.

2. İçselleştirme Teorisi (Internalization Theory)

Teorik Temel: Buckley ve Casson tarafından geliştirilen içselleştirme teorisi, çok uluslu şirketlerin (ÇUŞ) yurtdışına yayılmasının temel nedeninin sahip oldukları firmaya özgü avantajları (örneğin teknoloji, yönetim bilgisi) içselleştirerek kârlarını maksimize etmek olduğunu belirtir. Ancak, bu avantajların yerli firmalara yayılması (spillover) durumunda, yerli firmalar da benzer verimlilik düzeylerine ulaşabilir.

Uygulama: Türkiye'de faaliyet gösteren uluslararası işletmelerin, firmaya özgü avantajlarını yerel işgücüne veya iş ortaklarına aktarmış olabileceği düşünülebilir. Örneğin, eğitim programları, yerel tedarikçilerle iş birliği veya rekabet baskısı, yerli firmaların işgücü verimliliğini uluslararası firmalarla aynı seviyeye getirmiş olabilir. Hipoteziniz, bu yayılım etkisinin Türkiye'de güçlü olduğunu ve dolayısıyla işgücü verimliliği farkının ortadan kalktığını iddia edebilir.

3. Kaynak Temelli Görüş (Resource-Based View - RBV)

Teorik Temel: Kaynak temelli görüş, firmaların performansının sahip oldukları kaynaklara ve bu kaynakları etkin kullanma yeteneklerine bağlı olduğunu savunur. Bu teori, uluslararası firmaların üstünlüğünün yalnızca yabancı kaynaklı olmaktan değil, kaynakların nasıl yönetildiğinden kaynaklandığını öne sürer.

Uygulama: Türkiye'deki yerli sermayeli firmaların, yerel pazar bilgisi, esneklik ve işgücüne uyum gibi avantajları sayesinde, uluslararası firmalarla rekabet edebilecek düzeyde kaynak yönetimi kapasitesi geliştirdiği varsayılabilir. Bu durumda, uluslararası firmaların teknolojik veya organizasyonel üstünlükleri olsa bile, yerli firmalar işgücü verimliliğini eşdeğer kılacak şekilde kendi kaynaklarını optimize etmiş olabilir. Hipoteziniz, Türkiye'de her iki firma türünün de benzer kaynak kullanım yetkinliklerine sahip olduğunu ve bu nedenle işgücü verimliliğinde fark olmadığını savunabilir.

4. Rekabetçi Baskı ve Öğrenme Etkisi (Competitive Pressure and Learning Hypothesis)

Teorik Temel: Bu hipotez, uluslararası firmaların varlığının yerli firmalar üzerinde rekabetçi bir baskı yaratarak, onların verimliliklerini artırmaya zorladığını ve öğrenme yoluyla bu firmaların uluslararası standartlara uyum sağladığını öne sürer.

Uygulama: Türkiye'de uluslararası işletmelerin varlığı, yerli firmaları daha verimli olmaya ve işgücü yönetiminde yenilikçi uygulamaları benimsemeye itmiş olabilir. Örneğin, yerli firmalar,

uluslararası rakiplerinden işgücü eğitimi, süreç optimizasyonu veya teknoloji adaptasyonu gibi konularda öğrenmiş ve bu sayede işgücü verimliliğinde eşdeğer bir düzeye ulaşmış olabilir. Hipoteziniz, bu rekabetçi baskının Türkiye’de yerli firmaların verimlilik açığını kapattığını ve iki grup arasında fark kalmadığını iddia edebilir.

Hipotez Önerisi

Bu teorilere dayanarak şu hipotezi geliştirebilirsiniz:

H0: Türkiye’de faaliyet gösteren uluslararası işletmeler ile yerli sermayeli firmalar arasında işgücü verimliliği açısından anlamlı bir fark yoktur.

Gerekçe: Türkiye’nin gelişmekte olan bir ekonomi olarak uluslararası firmaların varlığından öğrenme, teknoloji transferi ve rekabetçi baskı yoluyla faydalandığı; yerli firmaların ise yerel kaynakları etkin kullanarak ve absorbe etme kapasitelerini geliştirerek işgücü verimliliğinde uluslararası firmalarla eşdeğer bir düzeye ulaştığı varsayılmaktadır.

Ek Değerlendirme

Bu hipotezi desteklemek için, Türkiye’nin ekonomik yapısı (örneğin, sanayi ağırlıklı sektörler, işgücü piyasasının esnekliği) ve uluslararası firmaların Türkiye’deki faaliyet süreleri gibi bağlamsal faktörler de dikkate alınabilir. Ayrıca, literatürdeki bazı bulgular (örneğin, Khawar, 2003’ün Meksika’da işgücü verimliliği farkı bulamaması) bu beklentiyi desteklerken, Türkiye’ye özgü ampirik verilerle test edilmesi gerekecektir. Teorik dayanaklar, Türkiye’de yerli firmaların uluslararası standartlara uyum sağlama kapasitesinin yüksek olduğunu ima etmektedir.

Görüldüğü üzere, bir öğrencinin merak ettiği konudaki teorik temelleri keşfetmesi için yapay zekâ, kullanışlı bir başlangıç noktası sunmaktadır. Hatta öğrenci sohbete devam edip ilgisini çeken birden fazla teoriyi nasıl entegre edeceği hakkında fikir de edinebilir. Öte yandan, teori kullanımı sadece bu sohbetle sınırlı kalmamalıdır. Öğrenci bu başlıklar doğrultusunda temel kaynaklara gitmeli ve teoriyi elbette aslından öğrenmelidir. Böylece, açıkladığı değişkenlerin nasıl bir mekanizmayla bağlı olduğunu bu teoriler zemininde gerekçelendirmelidir. Sohbet, öğrencinin araştırmasındaki muhtemel kuramsal çerçevesine dair akıllı bir kılavuz niteliğinde olacaktır.

Yapay zekâ çalışmalarda literatür inceleme kısmına da katkıda bulunabilir. Burada bahsedeceğim husus, araştırma konusuyla ilgili eserlerin taranıp derlenmesi değildir. Muhtemelen bu amaca hizmet eden uygulamalar da bulunabilir fakat benim vurgulamak istediğim nokta, önceki çalışmaları bütüncül bir şekilde özetleme ve değerlendirme ihtiyacıdır. Maalesef pek çok eserin literatür inceleme kısmında seçilmiş makalelerin özetleri alt alta aktarılmakta ve bağlama oturtulmamış bir metin silsilesi ortaya konmaktadır. Akademisyenler arasında bu alışkanlık, arasına harç katmadan tuğlaları üst üste dizerek duvar örmeye benzetilir. Bu zayıf yapıdan kaçınmak için de yapay zekâ dil modellerinden destek alınabilir. Örnek olarak, yine 28 Mart 2025 tarihinde GPT-4 ve Grok 3 ile yaptığım yazışmalarda, sunduğum makale özetlerini nasıl sentezlendiğini aşağıda aktarıyorum.

Yazar: Vereceğim literatür taramasını daha sentezleyici hale getir ve değerlendirme yap: Doğrudan yabancı yatırımlar ve faktör verimliliği ilişkisini işletme düzeyinde inceleyen çalışmalar bulunmaktadır. Örneğin, Djankov ve Hoekman (2000), 1992-1996 yılları arasında Çekya verilerini inceleyerek yabancı yatırımların yerli işletmelerin toplam faktör verimliliği büyümesi üzerindeki olumlu etkisini ortaya koymuştur. Javorcik (2004), 1996-2000 yılları arasında Litvanya verilerini analiz ederek, DYY’lerden yerli işletmelere doğru pozitif verimlilik aktarımı varlığını destekleyen kanıtlar sunmuş, bunların yabancı iştirakler ile yerel tedarikçiler arasındaki etkileşimler yoluyla gerçekleştiğini belirtmiştir. Sun (2011), Çin’deki DYY’lerin işletmelere önemli ve olumlu teknoloji transferi sağladığını, böylece işgücü verimliliğini artırdığını göstermiştir. Cheng (2012), 2006 yılında Kamboçya verilerini inceleyerek, yerli firmaların teknoloji seviyelerinin yabancı rakiplerinkinden biraz düşük olduğu durumlarda önemli verimlilik artışları yaşadığını vurgulamıştır. Öte yandan, Khawar (2003), 1990 yılında Meksika’dan yıllık veriler kullanarak işgücü verimliliği artışına dair kesin kanıtlar bulamamış; ancak, yabancı işletmelerin yerli işletmelere kıyasla daha yüksek üretkenlik sergilemesi, işletme düzeyindeki yabancı yatırımın bireysel işletme verimi üzerinde güçlü bir doğrudan etkiye sahip olduğunu göstermiştir. Ayrıca, Arnold ve Javorcik (2009), 1983-2001 yılları arasındaki Endonezya’daki yabancı alımları incelediğinde, yabancı mülkiyetin satın alınan tesislerde önemli verimlilik artışlarına yol açtığını belirtmiştir.

GPT-4: Verdiğiniz literatür taramasının sentezleyici bir değerlendirme ile daha derli toplu hale getirilmesi şu şekilde yapılabilir:

Doğrudan Yabancı Yatırımlar (DYY) ve Faktör Verimliliği İlişkisi: İşletme Düzeyinde İncelemeler

Doğrudan yabancı yatırımların yerli işletmelerin faktör verimliliği üzerindeki etkisi, birçok akademik çalışma tarafından çeşitli coğrafi ve sektörel bağlamlarda incelenmiştir. Bu çalışmalar, DYY'lerin yerli işletmelerin verimlilik düzeyleri üzerinde genellikle olumlu etkiler yarattığını ortaya koymaktadır. Djankov ve Hoekman (2000), Çekya verileri üzerinden yaptıkları analizde, yabancı yatırımların yerli işletmelerin toplam faktör verimliliği büyümesi üzerinde olumlu bir etkiye sahip olduğunu göstermiştir. Bu bulgu, DYY'lerin yerli işletmelerin üretkenliklerini artırmaya katkı sağladığını destekler niteliktedir.

Benzer şekilde, Javorcik (2004), Litvanya verileri üzerinde yaptığı çalışmada, DYY'lerin yerli işletmelere doğru verimlilik aktarımının mevcut olduğunu ve bunun yabancı iştiraklerle yerel tedarikçiler arasındaki etkileşimler yoluyla gerçekleştiğini ortaya koymuştur. Sun (2011) ise Çin'deki DYY'lerin işletmelere önemli bir teknoloji transferi sağladığını ve bunun işgücü verimliliğini artırdığını belirtmiştir. Bu bulgular, DYY'lerin sadece sermaye değil, aynı zamanda bilgi ve teknoloji transferi aracılığıyla da yerli işletmelerin verimliliklerini artırabildiğini göstermektedir.

Bununla birlikte, bazı çalışmalarda DYY'lerin etkisi daha karmaşık bir yapıya sahiptir. Örneğin, Cheng (2012), Kamboçya verilerini analiz ederken, yerli firmaların yabancı rakiplerine kıyasla daha düşük teknoloji seviyelerine sahip oldukları durumlarda, önemli verimlilik artışları yaşandığını vurgulamıştır. Bu, teknoloji ve bilgi transferi yoluyla, daha düşük teknoloji seviyesindeki yerli firmaların bile önemli verimlilik kazanımları elde edebileceğini işaret etmektedir.

Öte yandan, Khawar (2003), Meksika verilerini kullanarak yaptığı çalışmada, DYY'lerin işgücü verimliliği üzerinde doğrudan bir etkisi olduğunu bulamamıştır. Ancak, yabancı işletmelerin yerli işletmelere kıyasla daha yüksek üretkenlik sergilediği tespiti, işletme düzeyindeki yabancı yatırımların yerli işletmelerin verimliliğini dolaylı yoldan etkileyebileceğini düşündürmektedir. Arnold ve Javorcik (2009), Endonezya'daki yabancı alımları incelediklerinde, yabancı mülkiyetin satın alınan tesislerde önemli verimlilik artışlarına yol açtığını belirtmişlerdir. Bu çalışma, DYY'nin sadece teknoloji transferi değil, aynı zamanda işletme yönetimi ve organizasyonel iyileştirmeler yoluyla da yerli işletmelerin verimliliğini artırabileceğini göstermektedir.

Değerlendirme

Genel olarak, yapılan çalışmaların çoğu, DYY'lerin yerli işletmelerin verimliliği üzerinde olumlu etkiler yarattığını doğrulamaktadır. Ancak bu etkinin şekli ve büyüklüğü, ülkenin gelişmişlik seviyesi, sektör özellikleri ve yabancı yatırımların türü gibi faktörlere bağlı olarak değişkenlik göstermektedir. Yabancı yatırımlar, yerli işletmelere teknoloji transferi, işgücü verimliliği artışı ve yönetsel iyileştirmeler yoluyla katkı sağlarken, bazı çalışmalar yerli işletmelerin bu faydalardan tam anlamıyla yararlanabilmesi için belirli şartların sağlanması gerektiğine işaret etmektedir. Örneğin, yerli firmaların yabancı rakiplerine kıyasla düşük teknoloji seviyelerine sahip olmaları, verimlilik artışlarını kısıtlayabilir. Ayrıca, DYY'lerin etkilerinin sadece yabancı işletmelerin yüksek verimliliği ile sınırlı olmayıp, yerli işletmelerle kurdukları işbirlikleri ve tedarik zinciri etkileşimleri yoluyla da yayıldığı söylenebilir.

Sonuç olarak, DYY'lerin yerli işletmeler üzerindeki verimlilik etkisinin daha derinlemesine anlaşılabilmesi için daha fazla sektörel ve bölgesel analizler gerekmektedir. Bu çalışmalar, yalnızca DYY'lerin doğrudan etkilerini değil, aynı zamanda bu yatırımların yerel ekonomilerdeki dolaylı etkilerini de göz önünde bulundurmalıdır.

Grok 3: Doğrudan yabancı yatırımlar (DYY) ile faktör verimliliği arasındaki ilişkiyi işletme düzeyinde inceleyen literatür, farklı ülke ve zaman dilimlerinde gerçekleştirilen çalışmalarla oldukça zengin bir tablo sunmaktadır. Bu çalışmalar, DYY'lerin yerli işletmeler üzerindeki etkilerini hem olumlu hem de bağlama bağlı olarak değişken yönleriyle ele almaktadır. Aşağıda, verilen literatür taraması daha sentezleyici bir yaklaşımla birleştirilmiş ve değerlendirilmiştir.

Öncelikle, DYY'lerin yerli işletmelerin toplam faktör verimliliği (TFV) üzerindeki olumlu etkisi, Djankov ve Hoekman (2000) tarafından Çekya'da (1992-1996) ortaya konmuştur. Bu çalışma, yabancı sermayenin yerel firmaların büyüme dinamiklerine katkısını gösterirken, benzer bir bulgu Javorcik (2004) tarafından Litvanya'da (1996-2000) doğrulanmıştır. Javorcik, bu etkinin özellikle yabancı iştirakler ile yerel tedarikçiler arasındaki etkileşimler yoluyla gerçekleştiğini

vurgulayarak, DYY'lerin dikey yayılım (spillover) etkisine işaret etmiştir. Bu, DYY'lerin yalnızca doğrudan yatırım yapılan işletmelerde değil, aynı zamanda tedarik zincirinde yer alan yerel firmalarda da verimlilik artışını tetikleyebileceğini göstermektedir. Benzer şekilde, Sun (2011) Çin örneğinde, DYY'lerin teknoloji transferi yoluyla işgücü verimliliğini artırdığını belgeleyerek, bu etkinin özellikle gelişmekte olan ekonomilerde güçlü olabileceğini öne sürmüştür. Cheng (2012) ise Kamboçya'da (2006), yerli firmaların teknoloji seviyesi yabancı firmalara yakın olduğunda daha belirgin verimlilik kazanımları elde ettiğini göstermiş; bu da yerel firmaların absorbe etme kapasitesinin (absorptive capacity) önemini ortaya koymuştur.

Buna karşılık, literatürde bu olumlu etkilerin her zaman tutarlı olmadığına dair bulgular da mevcuttur. Örneğin, Khawar (2003), Meksika'da (1990) işgücü verimliliği artışı için kesin bir kanıt bulamasa da yabancı işletmelerin yerli firmalara kıyasla daha yüksek üretkenlik sergilediğini tespit etmiştir. Bu durum, DYY'lerin doğrudan etkilerinin işletme düzeyinde güçlü olduğunu, ancak yayılım etkilerinin yerel koşullara bağlı olarak sınırlı kalabileceğini düşündürmektedir. Öte yandan, Arnold ve Javorcik (2009), Endonezya'da (1983-2001) yabancı alımların tesislerde önemli verimlilik artışlarına yol açtığını göstermiş; bu da DYY'nin mevcut işletmeleri dönüştürme potansiyelini vurgulamaktadır.

Değerlendirme

Genel olarak, literatür DYY'lerin işletme düzeyinde faktör verimliliğini artırıcı bir rol oynadığını desteklese de bu etkinin boyutu ve biçimi ülkeye özgü faktörlere (ekonomik yapı, teknoloji seviyesi, yerel firmaların kapasitesi) ve DYY'nin türüne (yeşil alan yatırımı mı, satın alma mı) bağlıdır. Javorcik (2004) ve Sun (2011) gibi çalışmalar, yayılım etkilerinin tedarik zincirleri ve teknoloji transferi yoluyla gerçekleştiğini göstererek, DYY'nin dolaylı faydalarını öne çıkarırken; Cheng (2012), yerel firmaların bu faydaları realize edebilmesi için belirli bir teknolojik eşik gerektiğini vurgulamaktadır. Khawar (2003) gibi istisnai bulgular ise, bu etkinin evrensel olmadığını ve yerel ekonominin yapısal özelliklerinin belirleyici olduğunu hatırlatır. Arnold ve Javorcik (2009) ise, DYY'nin mevcut işletmeleri dönüştürme kapasitesini kanıtlayarak, özellikle satın almaların verimlilik artışı için etkili bir mekanizma olabileceğini göstermektedir.

Sonuç olarak, DYY ile faktör verimliliği arasındaki ilişki pozitif bir eğilim sergilese de, bu etkinin maksimize edilmesi için yerel firmaların absorbe etme kapasitesinin geliştirilmesi ve sektörel dinamiklerin dikkate alınması kritik öneme sahiptir. Literatür, DYY'nin potansiyel faydalarını ortaya koyarken, bu faydaların yerel bağlama uyarlanmış politikalarla desteklenmesi gerektiğini de ima etmektedir. Bu noktada, gelecekteki çalışmaların, farklı sektörler ve gelişmişlik düzeyleri arasındaki heterojen etkileri daha derinlemesine incelemesi faydalı olacaktır.

Sohbet robotlarının düz bir literatür özet listesinden çıkarabildiği yukarıdaki değerlendirmeler oldukça etkileyicidir. Diğer yandan, öğrenciler bu metinleri doğrudan alıntılanamalı; bunları iyileştirilecek mantıksal çıkarım taslakları olarak ele almalı ve kendi özgün dillerini oluşturmaya gayret etmelidir. Hipotez geliştirme sürecinde esas öğrencilerin, bilimsel niteliği yüksek eserler olduğu da akılda tutulmalıdır.

Akademik yazında yapay zekâ kullanımı tartışma halindeyken, bu mektupta sohbet robotlarından nasıl adil ve iyi niyetli destek alınabileceğini örneklendirmek istedim. Lisansüstü öğrencilerine ve hatta genç akademisyenlere faydalı olmasını dilerim.

Saygılarımla,

Doç. Dr. Aytuğ SÖZÜER

Yalova Üniversitesi